

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

студентської науково-практичної конференції:

**«Традиційна культура, сім'я, повсякденність
країн Європи та Азії:
епоха Середньовіччя і Нового часу»**

16 жовтня 2018 року

Випуск 9

Кропивницький – 2018

УДК 94(100) (082)

З-41

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції: «Традиційна культура, сім'я, повсякденність країн Європи та Азії: епоха Середньовіччя і Нового часу». – 16 жовтня 2018 року. – Випуск 9. – Кропивницький: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2018. – 108с

Відповідальні за випуск:

Парсамов С.С., доктор історичних наук, професор,

Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри всесвітньої історії
протокол № 3 від 25 жовтня 2018 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Становище жінки у мусульманському світі <i>Карина Мала</i>	6
Структура яничарського корпусу у Новий час <i>Андрій Мацюк</i>	14
Церемонії та відпочинок в Османській імперії <i>Віталій Шабанов</i>	22
Повсякденне життя лицарів Середньовіччя у мирний час <i>Анна Боса</i>	27
Поселення, житло населення Західної Європи в епоху Середньовіччя <i>Алла Рябокінь</i>	32
Особливості костюму європейського Середньовіччя <i>Анастасія Кабаєва</i>	38
Харчування середньовічної людини <i>Олександр Брюховецький</i>	44
Виховний процес у Західній Європі в епоху Середньовіччя <i>Аліна Товстонюк</i>	46
Сімейно-шлюбні відносини на Русі <i>Юлія Ковач</i>	52
Весільна обрядовість на Русі <i>Яніна Бігун</i>	59
Церемоніальне застілля російських правителів у XVI – XIX ст. <i>Олександра Недобор</i>	63
Сутність явища дендизму <i>Марина Поліщук</i>	67
Розважальна культура провінційного російського дворянства у XVIII – в першій половині XIX ст. <i>Анжела Костинюк</i>	72

Шлюбні обряди й звичаї російських дворян у ХІХ ст. <i>Світлана Сагун</i>	78
Побутова культура та ціннісні орієнтації міщан Російської імперії у ХІХ ст. <i>Євген Шевченко</i>	87
Меценатська діяльність Комбурлеїв та Толстих, їх вклад у розвиток інфраструктури Онуфріївського краю <i>Владислав Цилюрик</i>	96
Парфумерна індустрія Генріха Брокара <i>Аліна Коваленко</i>	101

ВСТУП

Матеріали, зібрані у пропонованому збірнику «Традиційна культура, сім'я, повсякденність країн Європи та Азії: епоха Середньовіччя і Нового часу», є результатом дворічної діяльності проблемних груп на кафедрі всесвітньої історії факультету історії та права: «Культура та ментальність Європейського Середньовіччя», керівник – професор, доктор історичних наук Сергій Суренович Парсамов та «Проблеми державотворення, культурогенезу та повсякденного життя народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу», керівник – доцент, кандидат історичних наук Олег Миколайович Марченко.

Студенти, які активно займалися проблемами політичної, соціально-економічної історії країн Європи та Азії епохи Середньовіччя і Нового часу, вивченням повсякденного життя окремих станів, груп людей, дослідженням становлення, еволюції певних державних, громадських, корпоративних інституцій, аналізу життєвого шляху деяких історичних постатей та з'ясуванню їхнього місця в історії людства чи в історичній долі окремої країни, аналізу історичних джерел, опрацювання вітчизняної, зарубіжної історіографії з досліджуваних питань, свої доробки висвітлювали на засіданнях проблемних груп, виступали з повідомленнями на семінарських заняттях, студентських наукових конференціях, подавали матеріали розвідок на Всеукраїнські конкурси студентських наукових робіт та інше.

Логічним підсумком студентських історичних пошуків та жвавого обговорення поставлених проблем було написання та захист студентами кафедри всесвітньої історії кваліфікаційних робіт у вигляді курсових проектів та магістерських досліджень.

Збірних матеріалів студентських робіт є продовженням публікацій кафедрою всесвітньої історії факультету історії та права доробок студентів під назвою «Актуальні питання всесвітньої історії», які включали в собі праці студентів з історії стародавнього світу, історії країн Європи, Америки, Азії та Африки Новітнього часу, методики вивчення всесвітньої історії в школі, історіографії та методології історії, спецкурсів та інше.

Матеріали студентської науково-практичної конференції будуть корисними для учнів, які навчаються у школі, та бакалаврів, магістрантів, котрі здобувають освіту на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладах, а також для усіх, хто цікавиться історією, етнографією, культурою, повсякденністю народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу.

СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ У МУСУЛЬМАНСЬКОМУ СВІТІ

Карина МАЛА

(студентка групи ІІІ16Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Іслам є наймолодшою світовою релігією і водночас впливовою ідеологією сучасного світу. Моделюючи суспільство, іслам охоплює всі аспекти особистого й суспільного життя мусульман. У Корані надзвичайно велику увагу приділено жорсткій регламентації сімейно-шлюбних відносин і ритуалізації гендерних ролей. Бути жінкою в країнах мусульманського Сходу непросто і пропри все, вимогою часу є те, що сучасні мусульманські жінки все частіше виступають проти застарілих стереотипів ісламу, які відводять жінці функцію пасивної слухачки і виконавиці чоловічих настанов.

Ніяке людське суспільство не може гармонійно розвиватися, просуваючись до більш високого рівня, якщо в ньому принижена роль жінки і не збалансоване співвідношення двох взаємодоповнюючих початків – чоловічого і жіночого, адже положення жінок немов лакмусовий папірець виявляє дійсний ступінь цивілізованості тієї чи іншої соціальної чи релігійної спільності, а також безпомилково відбиває ступінь прихильності її членів принципам гуманізму, рівності і милосердя.

До епохи ісламу за жінкою практично не визнавалася ніяка соціальна роль ні в якому суспільстві. Вона була лише товаром, що купується і продається. Якщо жінка йшла з будинку свого батька, то цілком втрачала свою волю. Вона не мала права висловлювати свою думку ні в якій справі. У деяких народів жінка у випадку смерті свого чоловіка повинна була стати дружиною кого-небудь з його родичів. Їй не можна було навіть повертатися в будинок своїх батьків, тому що вона вважалася невід'ємною частиною родини свого чоловіка. Природно, ні про яку повагу до неї не могло бути й мови. Для розуміння ролі жінки в ісламі, потрібно бути обізнаним із місцем жінок у доісламському періоді, мати на увазі культуру відповідних країн, і, нарешті, порівнювати стан жінок у мусульманському світі зі становищем жінок у західних культурах.

Відповідно до поглядів давніх арабів, жінка не мала права на спадкування, тому що не брала участі у бойових сутичках і набігах. Але якби вони ставилася до жінки по справедливості й охороняли її гідність, то вона була б розумною і слухняною, лояльною як до чоловіка і його родини, так і до своїх рідних, а не істотою, що належить безрозсудному чоловікові, для якого вона – всього лише безправний товар, з яким можна поводити себе як завгодно, істотою, що не має права заперечувати чоловіку, поправляти його, якби навіть він казав нісенітницю [5, с. 30].

У цілому жінка до ісламу знаходилася в гідному жалю приниженому положенні у всіх народів, була безправною істотою в руках чоловіка-егоїста, що гнітив її, одночасно вважаючи її причиною всіх нещасть і джерелом ганьби. Нерідко деспотичний син змушував свою матір беззаперечно йому підкорятися після смерті її чоловіка. Їй були абсолютно недоступні знання і наука, вона не могла висловлювати своєї думки з жодного приводу і не мала права навіть відвідувати своїх рідних і підтримувати кривні зв'язки з ними, а була зобов'язана забути й їх. Нерідко її долею було спалення на багатті, якщо вона залишилася вдовою. Таким є «гуманізм» людських законів в усі епохи [8, с. 8].

Жінки були власністю чоловіків і їхнє положення було не набагато кращим становища домашніх тварин: наприклад, вдови отримували тоді усього лише частину загальної спадщини і спадкоємець сам вирішував, чи йому одружуватись на них, чи продати, ну а араби-бедуїни узагалі вважали народження дівчинки великим нещастям і нерідко або приносили цих нещасних у жертву своїм язичницьким божествам, або просто заривали живцем у пісок, щоб не витратитися на виховання. Така звіряча жорстокість стосовно жіночої статі спостерігалася в ті далекі часи практично всюди. Коран наклав

заборону на цей звичай і розглядав його як злочин, порівнюючи до будь-якого вбивства: *«І коли зарита живцем буде запитана, за який гріх вона вбита»* (81:89) [1, с. 256].

Критикуючи батьків, які відмовляються від своїх дітей-дівчаток, Коран говорить: *«І коли одного із них обрадують дівчинкою, лице його робиться чорним. Ховаючись від народу, від гіркоти, чим обрадуваний: Чи вдержати це на приниження, чи сховати його в праху? Погано вони розмірковують»* (16:58) [1, с. 46].

Також іслам почав вимагати до дівчат доброго і справедливого відношення і визнав їх право на отримання освіти. Таким чином, викоринивши все це звірство, Мухаммед став для жінок воістину найбільшим благодійником протягом всієї історії людства, адже саме іслам уперше відняв у чоловіків право безроздільного володіння жінками, приніс їм довгоочікувану волю і незалежність.

Іслам справедливо ставиться до жінки, визначивши її права й обов'язки і розробивши потрібні норми відповідно до Корану. Іслам затвердив добрі вдачі і відкинув суперечні їм джахілійські звичаї, що узурпували права і зневажали гідність людини. Релігія повернула жінці її гідність після епохи принижень. Вона стала користатися повагою і пошаною в будинку свого батька, в будинку чоловіка. Вона має можливість висловлювати свою думку, відвідувати своїх рідних і підтримувати з ними зв'язки [8, с. 9].

Слово *«маару»* (у даному випадку означає «добра справа») кілька разів повторюється в Корані у контексті шлюбу і розлучення. Тому що жінка – це створіння, що залежить від чоловіка, і чоловік повинен піклуватися про неї, робити добро для неї і не створювати труднощів. У цьому зв'язку Всевишній Аллах говорить: *«І коли ви дали розлучення дружинам, і вони досягли своєї межі, то утримуйте їх відповідно до прийнятого чи відпускайте їх відповідно до прийнятого»* [Коран. Корова, 231] [1, с. 32]. А також Усевишній сказав: *«І не перешкоджайте їм нести частину того, що ви їм дарували, хіба що вони зроблять мерзенність оковирну. Поводьтеся із ними гідно. Якщо ж ви відчуваєте до них відразу, то, може бути, вам не подобається що-небудь, а Аллах улаштував у цьому велике благо»* [Коран. Жінки, 19] [1, с. 23].

Таких аятів, що спонукують діяти добро жінкам і берегти їх, багато. Це показує турботу ісламу про жінку і прагнення захистити її від гноблення, якому вона піддавалася в доісламські часи. Іслам – це релігія, що призиває до виправлення суспільства і родини.

Іслам утверджує права, яких жінка була позбавлена як до ісламу, так і пізніше (аж до нинішнього століття), права на незалежну спадщину. По законам ісламу повністю визнається право жінки на її гроші, майно та інші види власності. Це право є незмінним, незалежно від сімейного становища жінки. Вона зберігає повне право купувати, продавати, закладати чи здавати в оренду всю свою власність чи її частину. В законі ніде не стверджується, що жінка має менше прав лише тому, що вона жінка.

Також в ісламі немає положень, що забороняють жінці працювати, якщо в цьому є необхідність. Крім того, іслам повернув жінці право успадкування. Її частка повністю належить їй, і ніхто не має права претендувати на неї – ні батько, ні чоловік. *«Чоловікам – частина з того, що залишили батьки і родичі, і жінкам – частина з того, що залишили батьки і родичі, – із того, що мало чи багато, частина визначена»* (2:7) [1, с. 12].

Її частка у більшості випадків становить половину частки чоловіка. Такий порядок успадкування визначається тим, що чоловік несе більшу грошову відповідальність. Адже чоловік за ісламом повинен повністю утримувати свою дружину, дітей, а в деяких випадках і родичів, які цього потребують. Ця відповідальність не знімається і не зменшується через багатство дружини. Жінка, з іншого боку, набагато краще застрахована матеріально. Власність, що належала їй до заміжжя, не переходить до чоловіка. Вона не повинна нести витрати на сім'ю з цієї власності чи зі своїх прибутків після заміжжя. Також жінка у випадку розлучення може отримувати суми, що виплачує їй на утримання колишній чоловік [6, с. 75]. Загалом, вивчення права успадкування мусульманського законодавства розкриває не лише справедливість законів Ісламу, але і виняткове співчуття по відношенню до жінки.

Вчення ісламу включає право жінки на вибори, а також на участь у політичному житті. Іслам забороняє жінці ставати главою держави, але це обмеження скоріш за все стосується природної відмінності між чоловіком і жінкою в біологічному і психологічному відношеннях. Адже глава держави не лише є номінальним керівником, він веде людей в молитвах, постійно приймає рішення по питанням безпеки, очолює армію. Історія має багато прикладів коли мусульманські жінки здійснювали великі діяння в усіх сферах життя. Ніхто не може виправдати неправильне відношення до жінки посилаючись на правила ісламського законодавства, ніхто не може взяти на себе сміливість знищити, обмежити чи викривити чітко визначені ісламом права жінок.

Отже, жінка в ісламському світі – не безправна рабиня яка не знімає паранджу, не може займатися ніякою роботою окрім дітей та будинку. У більшості східних країнах – це давно вже не так. Навіть в таких країнах як Саудівська Аравія, жінка хоч і обмотана з голови до п'ят в чорне, але вона відіграє поважну роль у суспільстві.

На відміну від західного суспільства, де взаємини між чоловіком і дружиною нерідко зводять до рівня простого сексу, іслам відноситься до питань шлюбу і родини з наполегливою увагою, як до найкращої гарантії суспільної чесноти і проголошує, що це єдино законний і правильний шлях. В Корані ясно вказується, що шлюб має ціллю не лише продовження людського роду, але й емоційне благоденство і духовну гармонію. Він тримається на любові і милосерді: *«Із його знамень – що Він створив для вас самих дружин, щоб ви жили з ними, влаштували між вами любов і милосердя. Воістину, в цьому – знамення для людей, які розмірковують»*. (30:21) [1, с. 80].

Суть ісламу ні в якій мірі не полягає в тім, щоб якимось применшити земне щастя людини. Він не наказує своїм послідовникам придушення сексуальних бажань, однак наполегливо призиває реалізовувати їх тільки в шлюбі, рекомендує насолоджуватися законними задоволеннями, залишаючись благочестивими і богобоязливими людьми. Подружня невірність, перелюбство і протиприродні потяги суворо заборонені ісламом, оскільки вони суперечать основам мусульманської моралі, заподіюють шкоду здоров'ю людей, приводять до падіння вдач, викликають венеричні захворювання, руйнують суспільні підвалини і підривають здоров'я майбутніх поколінь.

Святий Пророк жадав від молодих чоловіків прагнення до законного шлюбу, якщо в них є всі необхідні умови для цього, у противному випадку радив їм дотримувати посту, щоб охолоджувати в собі пристрасть до сторонніх жінок. У той же самий час він наполегливо рекомендував батькам дівчат не ускладнювати вимог до нареченого й учив, що по великому рахунку цілком достатньо двох основних умов – віра в Аллаха і шляхетний характер. Деякі батьки заявляють, що вони не знаходять молодих людей, що підходять для того, щоб стати чоловіками для їхніх виняткових дочок, однак не слід чекати поки знайдуться такі, котрі відповідають вашому смаку у всіх відносинах, оскільки таких просто не існує. Святий Пророк з цього приводу ясно наказав: *«Якщо ви не знайдете молодих людей, що відповідають вашим особистим бажанням, щоб видати заміж своїх дочок, то зверніть увагу тільки на їхній характер, особливо на їхню моральність і відношення до релігії...тому що з цими якостями молода людина стає задовільним чоловіком, а якщо ви виберете когось без цих якостей, то будете особисто відповідальні за введення в оману і розбещення ваших молодих людей»* [1, с. 68].

У такий спосіб іслам не тільки не ставить ніяких перешкод на шляху до шлюбу, але і прямо наказує відноситися до шлюбу як до союзу сердець, проголошуючи його дуже богоугодною справою, і у Священному Корані сказано: *«...Він створив для вас з вас самих жінок, щоб ви жили з ними, улаштував між вами любов і милість. Воістину, у цьому – знамення для людей, що міркують!»* (30.21) [1, с. 79].

У цілому, мусульманин зобов'язаний одружитися саме на правовірній дівчині і лише при відсутності придатних мусульманських наречених йому дозволяється шлюб з християнкою чи іудейкою, при тій умові, що згодом він зробить усе можливе для того, щоб залучити її серце до ісламу. У той же самий час мусульманину заборонено

одружуватися на атеїстках. Крім того, мусульманам категорично заборонено брати в дружини повій. У свою чергу, відповідно до канонів ісламу жінка-мусульманка повинна виходити заміж тільки за мусульманина, оскільки, будучи залежною від свого чоловіка, вона може в наступному бути примушена ним і його ріднею перейти в іншу віру і назавжди відректися від ісламу [9, с. 56].

У той же час широко поширилася у мусульманському світі порочна антиісламська практика, коли батьки дівчини жадають від нареченого, як неодмінну умову для своєї згоди на шлюб, сплати за наречену горезвісного «*каліму*», який узагалі не має з мусульманським шаріатом нічого спільного. Цей аморальний звичай є дзеркальним відображенням жадібності середньовічних чоловіків, що бажали поправити своє матеріальне становище за рахунок своєрідного продажу своїх дочок, іншими словами – є однієї з різновидів вимагання під зовні гарним приводом.

Отже, ніякого каліму в ісламі просто не існує, у шаріаті обговорений тільки «*махр*», – тобто весільний подарунок нареченого нареченій, що він підносить у знак любові і поваги своїй майбутній дружині. Наречений підносить подарунок саме нареченій, а не її рідним і близьким, ну а при відсутності в юнака якихось особливих матеріальних цінностей, його весільний дарунок може виражатися, приміром, в обіцянці навчити свою дружину правильному читанню Священного Корану, виконанню тих чи інших обрядів ісламу, чи, скажемо, у піднесенні їй букета квітів і тому подібних знаків уваги, оскільки головна цінність мусульманського шлюбу полягає все-таки не в знаходженні якихось матеріальних благ, а у взаємній любові, непохитній вірності, спільному вихованні дітей і в радості бути потрібними один одному [10, с. 10].

Іслам поклав на батьків усю повноту відповідальності за передачу дітям правил і зразків життєвого благополуччя, за правильне використання ними природної здатності робити потомство, вони повинні направити життєву силу, що б`є через край, молодих, у благодатне і спокійне русло законного шлюбу, і тому шаріатом передбачено влаштування батьками ранніх шлюбів для тих, хто для цього досить дозрів.

Вибір супутника життя у мусульманському світі різко відрізняється від прийнятого на Заході. Вибір шлюбного партнера здійснюють (але не обов'язково) батьки, особливо якщо мова йде про дівчину. Хоча в ісламі жінка має право сама обирати собі чоловіка. Ніхто не може примусити її вийти заміж за людину, яка їй не подобається. Але це не означає, що мусульманка не повинна слухати поради батьків, які накопичили багатий життєвий досвід. Юнакам дозволено виразити свої побажання, вони можуть сказати, чого б їм найбільше хотілося, вони можуть брати активну участь у самому виборі, але звичайно вони не відправляються на самостійні пошуки. Відповідно до ісламу пропозиція може виходити як від родини юнака, так і від родини дівчини, але звичайно пропозицію робить юнак. Це відбувається завдяки контактам його батьків чи родичів, близьких друзів з батьками дівчини; шлюб не може відбутися без згоди і схвалення її батька чи опікуна, що видає дівчину заміж [8, с. 5].

Залежно від традицій суспільства, в якому живуть майбутні молодята, вони можуть не бачити один одного до шлюбу, хоча іслам дає їм це право. Однак, якщо вони зустрічаються до шлюбу, це повинно відбуватися в присутності інших людей, оскільки іслам забороняє мусульманину і мусульманці, що не перебуває в шлюбі чи у махрамі, бути наодинці. І хоча любов безперечно вважається в мусульманському шлюбі дуже важливим чинником, однак найчастіше вона приходить після укладання шлюбу.

Шлюб у Корані, а отже і в ісламі, розглядається не як сакральний акт, тобто союз чоловіка і жінки перед Богом, а радше як торговий договір. Тим не менше він трактується як одна з найбільших цінностей. Це «*особливого роду приватний договір з метою узаконення дітонародження*» написано у коментарії мусульманського права Хідой [2, с. 121].

У Корані немає чітко вказаного шлюбного віку. Але мусульманські правознавці вважають, що для дівчат він починається з дев'яти років (саме стільки було Айві, коли

вона стала дружиною пророка), а для юнаків з п'ятнадцяти. Проте сьогодні в багатьох мусульманських країнах законодавчо встановлюється шлюбний вік у 15 – 18 років.

Шлюби мусульман бувають трьох видів: постійний (*ніках даїм*), тимчасовий (*мут'а* чи *сйга*) і з невільницями (*ніках кенізон*) [4, с. 2]. Основними умовами укладання постійного шлюбу за мусульманським правом є: оформлення його у присутності свідків; відсутність обставин, через які не дозволено вступати у шлюб; згода осіб, які укладають шлюб; сплата нареченим певного викупу (*махру*) за наречену [4, с. 4].

Ісламське право чітко регулює дозволені ступені родинних зв'язків, які визначають законність чи незаконність шлюбу. Незаконно брати шлюб з матір'ю чи бабусею, дочкою чи внучкою. В Корані написано: «*Ваші матері й ваші дочки заборонені вам*» (4:27) [1, с. 28]. У цю заборону включені й «*сестри, дочки сестер і братів, тітки з батьківської і материнської сторін, тітки батька та тітки матері...*» [1, с. 28]. Не можна одружуватися з тещею, з дочкою своєї дружини, з мачухою і дружиною діда, з невісткою, внучатою невісткою, з молочною матір'ю і молочною сестрою, а також одночасно з двома сестрами чи мати статеві стосунки з ними. Не можна також укласти шлюб з двома жінками, які знаходяться між собою в заборонених ступенях родинних зв'язків [11, с. 28].

Іслам визнає керівну роль у родині чоловіка, оскільки він у більшості випадків володіє трохи більшою фізичною й емоційною силою і стійкістю, ніж жінка. З цієї причини на чоловіка покладено відповідальність за підтримку жінок – не тільки дружин і дочок, а й також усіх родичок, що потребують допомоги і підтримки.

Дружина є другом і помічником свого чоловіка, будучи разом з ним відповідальною за справи родини, фізичний і емоційний добробут її членів і виховання дітей. Вона повинна підкорятися чоловікові, якщо тільки він не жадає від її непокори Богу, у цьому випадку вона не повинна йому підкорятися, він же зі свого боку має бути уважним і піклуватися про її добробут. Вона також відповідає за належний стан справ у господарстві свого чоловіка, за дотримання своєї честі, гідності і порядності, вона зобов'язана зберігати свою красу тільки для того чоловіка, з яким є одружена.

В ісламі відповідальність за життя жінки лягає на чоловіка. Заробіток, чи майно, спадщина жінки цілком належать їй, і вона може використовувати їх на власний розсуд; навіть якщо в неї є гроші, вона не зобов'язана витратити їх на утримання себе, своїх дітей і чоловіка. Звідси виявляється, що, оскільки чоловік цілком несе тягар утримання жінки, він має усі права одержати велику частину спадщини, ніж жінка, що вільна витратити свої статки. У той же час іслам визнає, що жінки мають більш тонку, чутливу й емоційну натуру, ніж чоловіки, і чоловіки повинні обходитися з ними відповідно. Існує безліч Хадисів Пророка, що наказують доброту і дбайливість стосовно жінок, що радять чоловікам ставитися до своїх дружин з повагою, шануванням і з усіма почуттями, що відповідають їхній тонкій жіночій природі [8, с. 7].

Оскільки природа чоловіка і жінки неоднакова, кожному довірена особлива роль у суспільстві. Ці ролі доповнюють одна одну, і кожна з них дорівнює основній і необхідній для функціонування суспільства. В середині цієї структури як чоловік, так і жінка є вільними у прагненні до того, що для них важливо, вони вільні робити свій внесок у суспільство відповідно до власних навичок і інтересів, але за умови, що вони не зневажають своїх домашніх обов'язків. Дух шлюбу в ісламі – це «*дух взаємної поваги, доброти, любові, співпраці і гармонійних взаємин*».

Хоча жінки найчастіше виконують роботу по будинку, оскільки для них така турбота більш природна, іслам не примушує їх до цього. Чоловік повинний допомагати дружині в роботі по будинку, лагодити свій одяг і брати участь у домашній праці. І хоча мати, насамперед, займається вихованням своїх дітей, іслам не прагне, щоб вона займалася цією дуже важливою справою самотужки [8, с. 8].

Належне виховання дітей – обов'язковий обов'язок чоловіка і дружини, і, незважаючи на те, що велика частина щоденних занять з дітьми найчастіше випадає на

долю дружини, чоловік – це людина, наділена у родині вищою владою, що відповідає не тільки за добробут, а й за поведінку всіх членів родини.

Розглядаючи ісламську родину, жінка, у першу чергу, – це вірна дружина свого чоловіка й охоронниця домашнього вогнища. Шлюб – це особлива сфера людських взаємин, що включає чіткі розпорядження обов'язків і прав чоловіка і дружини, де чоловік – це глава родини, а дружина – господарка оселі. Іслам каже, що родина має ґрунтуватися на взаємній любові, повазі і згоді, щоб її члени спільно поділяли гарне і погане в житті, щоб чоловік і дружина були тісно пов'язані узами вірності. Чоловік і жінка живуть у шлюбі щасливим життям, подалі від небезпечних пасток розпусти і блуду – джерел нещастя.

Особливе місце в Корані займають питання подружньої вірності. В ньому визначено, в яких випадках можна звинувачувати людину в перелюбі: *«А проти тих із ваших дружин, які живуть у розпусті, покличете за свідків чотирьох із вас. Якщо вони засвідчать [перелюбство], то тримайте дружин у домах, поки не упокоїть їх смерть або Аллах не призначить їм інший шлях»* (4:15) [1, с. 35]. *«Тих із вас, хто скоїть його, покарайте обох. Якщо ж вони розкажуться обоє й виправляться, облиште їх»* (4:16) [1, с. 36]. *«Якщо ж свідки були неправдиві, то на них чекало покарання – вісімдесят ударів»* (24:4) [1, с. 36]. Перелюб розглядається як один із гріхів, за який для мусульман теж передбачено жорстоке тілесне покарання: *«Перелюбника та перелюбницю побийте кожного з них сотнею ударів. Нехай не оволодіває вами жалість до них у релігії Аллаха, якщо віруєте в Аллаха та день страшного суду. І нехай під час їхнього покарання буде присутня група віруючих»* (24:2) [4, с. 7].

Отже, мусульманський шлюб є не романтичним союзом, а кривим і тілесним спорідненням двох особистостей. Це зовсім не означає, що такий родинний союз цілком гарантує ідеальні відносини. Але будь-які тертя чи суперечності між чоловіками дозволяють усередині самої родини за допомогою зм'якшуючого впливу суспільства, а не шляхом розірвання шлюбу і руйнування сімейного осередку, що набагато складніше, ніж прагнення пристосуватися до характеру свого чоловіка і виявити терпимість (за винятком особливих випадків, коли розлучення не тільки бажане, а й необхідне). Завдяки усім властивим йому особливостям мусульманський шлюб – це, зазвичай, стабільний і життєздатний інститут.

Характерною рисою мусульманського шлюбного законодавства є надання можливості обмеженої полігамії. У жодній з релігій, за винятком ісламу, не визначають число дружин. Іслам дозволяє багатоженство, однак обмежує число жінок до чотирьох, при цьому строго обумовлює справедливе ставлення до всіх дружин. Рівність не пропонується, однак, у тих питаннях життя, над якими людина не владна, наприклад, у питаннях емоційної схильності. Правда полягає в тому, що багатоженство, як воно визначено й обмежено ісламом, – це життя на засадах божественної мудрості, спрямоване до зміцнення моральних цінностей і збереженню цнотливості обох статей.

Серед мусульман ніщо не перешкоджає полігамії, вона настільки ж шанована, як і моногамія, і виключає будь-яку дискримінацію щодо дружин і дітей від такого шлюбу. Отже, чому полігамія вважається припустимою? Відповідь проста: у визначених конкретно-історичних умовах можуть бути об'єктивні соціальні і моральні причини для існування полігамії. Коран обмежує максимальну кількість дружин чотирма при строгій умові справедливого ставлення до дружин і рівноправності між ними. Не слід розуміти це так, що Коран заохочує багатоженство або розглядає його як ідеал. Іншими словами, Коран допускає, дозволяє багатоженство, не більш [8, с. 11].

Полігамія в ісламі має на меті дати жінці більше можливостей мати свою родину, народжувати дітей від законного чоловіка, мати матеріальний і соціальний захист. З погляду ісламу, багатоженство гуманне й моральне, оскільки допомагає розв'язати проблеми жіночої самотності, сирітства та проституції. Не випадково шаріат так суворо карає за перелюб. Крім того, у більшості випадків полігамія можлива лише при згоді

жінки. Як правило, чоловік, беручи другий шлюб, дає першій дружині право на розлучення. Так, Коран дозволяє мусульманину мати до чотирьох дружин одночасно. Але таким правом він може скористатися лише тоді, коли в змозі забезпечити справедливе й рівне ставлення до всіх дружин. *«А якщо боїтеся, що не будете справедливі, то одружуйтеся з однією»*, — сказано в Корані [1, с. 54]. Чоловік не повинен віддавати перевагу одній дружині перед іншими. Пророк Мухаммед говорив: *«Якщо той, хто має двох дружин, схилиться до однієї з них, не буде справедливий і не ставитиметься до них як до рівних, то він явиться в День страшного суду скособоченим»* [1, с. 56].

Рівне ставлення до дружин в ісламі часом набирає екзотичних форм. Так, чоловік з кожною з дружин зобов'язаний проводити по черзі ніч і наступний день. Черга встановлюється за взаємною згодою чи жеребкуванням. Причому, розпоряджаючись своїм правом на спілкування з чоловіком, одна дружина може поступитися чергою іншій. Ще один приклад рівності: чоловікові, коли він вирушає в поїздку, рекомендується вибирати дружину, що супроводжуватиме його, жеребкуванням [8, с. 4].

Рівне ставлення до дружин не поширюється на подружню близькість. Пророк роз'яснював суть справедливості й рівності своїм дружинам: *«О Боже, я можу поділити порівну тільки те, чим володію; не дорікайте мені, якщо я не можу вчинити так само щодо того, що дано вам, але не мені»*. Мусульманська традиція тлумачить другу частину цього висловлювання як неможливість розділити між дружинами порівну серце й кохання. Аналогічно сприймаються і слова Корана: *«Ви не зможете бути справедливими між дружинами, як би не намагалися»* [1, с. 47]. Тож рівність між дружинами й навіть однаковий час, проведений з кожною з них, не означають, що й ложе чоловік ділить із ними порівну. Інтимна близькість, як і душевні почуття, — не одяг чи їжа, яких вистачить на чотирьох. Інакше кажучи, порівну все – крім кохання й такої її складової, як плотська насолода.

Загалом іслам ставиться до інтимного життя чоловіків без ханжества й упередження, надаючи право на статеву близькість обом у подружжі. Пророк застерігав: *«Якщо чоловік погукав дружину до себе в ліжку, а вона відмовилася прийти й тому він розсердився, то ще до ранку її проклянуть янголи»* [1, с. 35]. Але й дружина вправі претендувати на тілесне задоволення й вимагати його від чоловіка, якщо той уникає її навмисне. Деякі мусульманські юристи вважають, що чоловік мусить мати близькість із дружиною не менше одного разу на чотири місяці. Інакше вона дістає право на розлучення [8, с. 6].

Всі аспекти мусульманської полігамії досить жорстко регламентовані шаріатом і ніякі винятки при цьому не допускаються: правовірний мусульманин має законне право мати не більш чотирьох дружин одночасно, але тільки в тому випадку, якщо він у стані виконати всі необхідні для цього умови. По-перше, треба підкреслити, що ці жінки є його законними дружинами і кожна повинна бути добре інформована про наявність всіх інших, тому кожне весілля в мусульман обов'язково повинне бути обнародуваним і супроводжуватися урочистістю, а ніяке таємне співжиття не допускається. Якщо в мусульманина до моменту вступу в шлюб немає в наявності інших законних дружин, то духовна особа, що здійснює обряд одруження, повинна перед початком церемонії попередити наречену про те, що вона має право зажадати від свого нареченого принесення урочистої клятви, зміст якої зводиться до того, що він добровільно відмовляється від свого права на полігамію і клянеться не вступати в інші шлюби, поки зв'язаний з нею сімейними зв'язками. Якщо наречений відмовляється принести таку клятву, а наречена наполягає на своєму, то одруження скасовується, і люди розходяться в пошуках більш придатної для себе пари, ну а якщо наречений усе-таки приніс таку клятву ім'ям Всевишнього Аллаха, а згодом її безсовісно порушив, тоді імам, який проводив обряд, а також присутні на ньому свідки повинні привселюдно оголосити цього мусульманина клятвopорушником, при цьому суспільна думка, як правило, постає на

сторону зраженої дружини, і загальний осуд, звичайно, примушує віруючого виконати свою урочисту обіцянку [3, с. 9].

По-друге, відповідно до канонів ісламу, кожній заміжній жінці надається окреме приміщення: будинок, квартира або ж окрема кімната з усією необхідною обстановкою і господарськими речами, а також утримання її у розумних, доступних чоловікові межах, тому правовірний, що має більш однієї дружини, зобов'язаний забезпечувати усіх в однаковому ступені, не роблячи між ними ніякої різниці.

Крім того, правовірний зобов'язаний ночувати в кожній дружини у порядку черги, а якщо по тій чи іншій причині йому захочеться порушити встановлений порядок, то на це йому необхідно одержати згоду тієї дружини, чиї права при цьому ущемляються. Треба зазначити, що під обов'язком рівномірного розподілу співжиття розуміється спільне перебування, яке не завжди передбачає статеві стосунки, оскільки останні залежать від ерекції дітородного органу, не завжди підвладної чоловікові [9, с. 56].

По-третє, віруючий повинний утримувати усіх своїх дітей від усіх законних дружин, не роблячи між ними ніякої різниці, а також усіляко підтримувати між своїми дружинами мир і згоду. Крім перерахованих вище умов мається також велика кількість інших не менш важливих шаріатських обмежень. У цілому, у мусульманському світі загальна кількість подібних полігамних шлюбів у принципі невелика і переважна більшість чоловіків живуть щасливо, обмежуючись моногамним шлюбом [9, с. 56].

Таким чином, багатоженство в ісламі вимагає взаємної згоди. Ніхто не має права примусити жінку вийти за одруженого чоловіка. Слід також зазначити, що в більшості мусульманських країн багатоженство – досить рідке явище, а кількісна різниця між чоловіками і жінками є не настільки великою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коран. Перевод и комментарии И.Ю. Крачковского. Под ред. В.И. Беляева. – изд.2. - М.: Наука, 1986. – 727 с.
2. Хидоя: комментарии мусульманского права. – Т. 1, – Ташкент, 1994. – 125 с.
3. Абдураимова З. Женщина в исламе / З. Абдураимова. – Диалог. – № 18. – 12 – 19 травня. – 2006. – С. 9.
4. Андреєва М.В. Гендерні виміри ісламу [Електронний ресурс] / М.В. Андреєва. – Режим доступу. – (<http://www.conf.vstu.vinnica.ua/humed/2008/txt/Andreewa.php>)
5. Барковская Е. Арабский мир: движение за женское равноправие / Е. Барковская // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 7. – С. 27 – 31.
6. Мухтереш В. Жінка. Іслам. Сучасність / В. Мухтереш // Віче. – 2007. – № 5. – С. 75 – 76.
7. Саймонз М. Світ мусульманської жінки / М. Саймонз // Людина і світ. – 2004. – № 9. – С. 57 – 59.
8. Сухомлин Н. Мусульманська сім'я: чоловік та його жінки [Електронний ресурс] / Н. Сухомлин – Режим доступу. – (<http://www.narodnapravda.com.ua/life/4a0a6a6418c77/>)
9. Шамсутдинова-Лебедюк Т. «По справедливості жінки мають те ж саме...»: Коран про взаємини чоловіка і жінки та сімейно-шлюбні відносини / Т. Шамсутдинова-Лебедюк // Людина і світ. – 2004. – № 9. – С. 52 – 57.
10. Шамсутдинова-Лебедюк Т. Рай під ногами матерів (Жінка в ісламі) / Т. Шамсутдинова-Лебедюк // Людина і світ. – 2003. – № 3. – С. 8 – 12.
11. Шамсутдинова-Лебедюк Т. Мусульманські основи шлюбу / Т. Шамсутдинова-Лебедюк // Людина і світ. – 2003. – № 7. – С. 27 – 32.

СТРУКТУРА ЯНИЧАРСЬКОГО КОРПУСУ У НОВИЙ ЧАС

Андрій МАЦЮК

(студент групи ІГ18М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Історія Османської імперії розтягується на більш ніж шість століть. Пройти такий тернистий шлях із маленького кайського бейлика до «Блискавичної Порти», яка простяглась на трьох континентах, та провести династію від напівлегендарного Ертогрула до Сулеймана Кануні й далі до ХХ ст. було б не можливо без сильної армії. Одне з передових місць у ній займали яничари. Це було перше регулярне військово-формування, що утворилось у 1362 році, тоді як у Європі переважало феодальне та наймане військо до XVI – XVII ст. Саме завдяки яничарам Османська імперія стала найсильнішою державою світу станом на XVI ст. Звісно, внесок кінноти сіпахів, флоту та інших родів військ також мав місце, але саме якісна і, що важливо, кількісна піхота допомогла зробити з кочового бейлика передову імперію. Особлива ефективність яничарського корпусу зумовлена такими факторами, як складна і розгалужена структура з суворою ієрархією та дисципліною, а також система набору «девширме», тобто «податок кров'ю» з переважно християнського населення імперії.

Вивчення історії Османської імперії у вітчизняних, радянських та пострадянських дослідників широко поширене через безпосередню близькість кордонів Порти, та численні контакти і конфлікти на протязі століть з тими ж запорізькими козаками, а також з Російською імперією. Цей факт зумовлює часту маргіналізацію у літературі Османської історії загалом та яничарів зокрема. Можна зустріти судження про численні жорстокі знущання з немусульман, особливо християн, у Порті, про «плач матерів», коли їх дітей забирали на службу до султана. Насправді ж християнам в Османській імперії жилося мало того, що не гірше, ніж у Європі, а дуже часто і краще, про що свідчить відсутність кріпацтва та свобода совісті завдяки системі мілетів, а потрапити на державну службу, в тому числі й у яничарський корпус, означало, як мінімум забезпечену старість та перспективу зробити непогану кар'єру, тому більшість батьків сама бажала віддати своїх дітей до капикули (рабів двору). Після численних років тренувань та екзаменів, там зосереджувалась еліта імперії, завдяки якій Османська експансія так вдало тривала на протязі численних століть. Тому слід відкинути усі стереотипи, синхронізувати своє «чи» і відкритися для об'єктивного знайомства з історією Порти загалом та яничар зокрема.

Структура корпусу «нового війська» дуже складна і розгалужена, але саме у ній криється «секрет» його успіху. Звісно, з ходом часу вона неодноразово зазнавала змін, але все-одно залишалась самодостатньою. Цікавою є ієрархія офіцерських чинів на «кулінарній» основі. Не в останню чергу саме завдяки своїй структурі яничарам вдалося проіснувати майже п'ять століть. У XVII ст. починається криза і стагнація яничарського корпусу, яка завершиться лише у 1826 році з його ліквідацією. Мало того, що яничари перестали приносити військові перемоги, так вони ще й почали активно втручатися у політичні справи держави і часто скидати султанів, які їх чимось не задовольняли.

Першу половину століття свого існування корпус яничар був доволі нечисленним, перш за все через незначну кількість християнського населення у Порті. З середини XIV ст. у султанів виникла потреба у збільшенні кількості яничар. Цьому суттєво заважали дві серйозні проблеми: недостатня кількість полонених воїнів-християн та їхня ненадійність. Чисельність рабів, що народжувалися в мусульманських володіннях імперії (станом на кінець XIV ст.), все зменшувалась, особливо через те, що діти матерів-рабинь і панів-мусульман автоматично отримували свободу. Це означало, що слід було поповнювати кількість рабів або шляхом завоювань, або купівлею на чужих територіях. З трофеїв війни п'ята частина надходила султану; у подальшому рабами султана ставали в цій пропорції

всі полонені, захоплені у війнах з невірними, а найбільш придатних з них робили солдатами [4, с. 49].

До девширме, насильницького набору хлопчиків із сімей підданих-християн, в Османській державі діяла система **пенджак** (від перського «randi yak» - одна п'ята) [17, с. 294]. Податком пенджак обкладалися воїни, які взяли кого-небудь у полон: збиралася 1/5 частина вартості військовополонених або кожен п'ятий із самих полонених. Пенджаком обкладалось і населення захоплених територій: християни повинні були або віддати 1/5 частину свого населення в ряди Османської армії, або заплатити відповідний викуп. Такий податок зафіксований у Корані і є одним з найважливіших у податковій системі шариату. Однак пенджак не задовольняв потреби османів у людських ресурсах. Але після завоювання Константинополя та закріплення Порти на Балканському півострові, християн в імперії стало достатньо і тому в XV ст. для них запроваджується «податок кров'ю» - **девширме**. Його суть полягала в тому, що кожен п'ятий немусульманський хлопчик забирався у батьків, навертався в іслам і відправлявся служити в капикулу, де ставав або державним чиновником, або яничаром [5, с. 32]. Система девширме для Порти відрізнялася від пенджак однією важливою рисою: по системі пенджак Османська імперія була змушена задовольнятися лише тими людьми, які потрапляли в полон, тобто не було можливості вибору. Тоді як девширме цей вибір надавав, що в більшій мірі збільшувало якісні показники людських ресурсів, що постачалися для служби. У держави з'явилась можливість регулювати поповнення своїх військових сил, за необхідності збільшуючи періодичність або кількісні квоти наборів [1, с. 28].

Оголошення набору відбувалось на вимогу *аги* (воєначальника) яничарського війська, який спеціальним листом просив почати підготовку девширме. На цій підставі диван султана публікував відповідний указ – *хюкм*, який мав силу документа про мобілізацію. Набір хлопчиків і юнаків проводився майже у всіх містах і селах по черзі. Відповідний підрозділ яничарів обходив усі населені пункти на ввіреній йому території. Султанські укази зобов'язували батьків прибути на місце набору зі своїми синами під загрозою смертної кари. Відбір хлопчиків проводив яничарський офіцер, у якого крім султанського указу знаходився також спеціальний лист з печаткою яничарського аги, в якому була зазначена кількість рекрутів, яку потрібно набрати в даному районі. До офіцера першим прибував священик населеного пункту разом з реєстром. Після цього викликалися батьки з синами. Офіцери, відповідальні за набір рекрутів, відбирали в присутності місцевого судді і багатих землевласників найбільш придатних для служби юнаків, тобто фізично міцних, привабливих, психічно стійких, які не знали турецької мови і не володіли ніяким ремеслом, не перебували в шлюбі, не проживали в місті і не були сиротами. Відбиралися тільки діти християн, а також боснійців-мусульман [8, с. 50].

Османи не тільки набирали просто здорових і придатних для служби юнаків, але і тих, хто перевершував своїх однолітків фізично і розумом. Вони відбирали «вершки» покоління. За допомогою девширме Порта послаблювала потенціал підданих народів, відбирала тих синів, які мали задатки лідерів. Отже, вже сама ця система зменшувала ймовірність можливого опору [3, с. 84].

Щоб уникнути зловживань, помічник, який супроводжував офіцера-яничара, складав документ, де вказувалися імена, походження, вік і характеристика рекрутів, у двох примірниках. Одна копія документа передавалася офіцеру, інша – доглядачеві, що доставляв юнаків у Стамбул [6, с. 173]. Таких рабів-воїнів раніше називали **гульмами** або **мамелюками**. Головними умовами набору дітей через систему девширме були сповідування християнства і неграмотність, для того, щоб у подальшому рекрути пройшли весь ритуал прилучення до ісламу, вкоренитися в новому етнічному, ідеологічному та культурному середовищі Османської держави і стати фанатично відданими воїнами і слугами султана [8, с. 51].

Окрім військової здобичі, яничари отримували гарну платню, яка змушувала як турок, так і християн намагатися потрапити в їхні ряди. Звісно, були й ті, хто не бажав

віддавати своїх дітей на службу, але часто траплялося і навпаки. Більшість збіднілих батьків з готовністю віддавала своїх дітей в яничари, бажаючи дати їм тим самим можливість вирватися з убогості і позбавити сім'ю від зайвих ротів. Боснійське мусульманське населення, визнавало службу в яничарському корпусі і в палаці єдиним можливим шляхом для зміни соціального становища і кар'єри своїх нащадків, але вони не були основною «цільовою аудиторією» для системи девширме. Діти боснійців та албанців, які сповідували іслам і були покликані на службу через «податок кров'ю», називалися «*сюннетлі оглан*» («хлопчики, які здійснили обрізання») або «*потур огулари*» («сини потуречених боснійців», тобто завернених до мусульманства), і навчалися вони в султанському палаці або в корпусі *бостанджи* (особистої охорони султана) [6, с. 170].

Коли група юнаків досягала від ста до двохсот чоловік, вони під суворим наглядом відправлялись у столицю, де їх розміщували в яничарських казармах. Там їх обертали в іслам, що в османських володіннях було доволі простою процедурою. Хлопчики вимовляли: «Немає Бога, окрім Аллаха і Магомета пророка його»; їх обрізали і нарекали новим ім'ям – Ахмед, Хасан, Мехмед, Халіл, тощо [3, с. 87].

Для мусульманських імен властива формула «ібн Абдуллах» (син раба Господнього). Наприклад, Алі ібн Хусейн (Алі син Хусейна). Однак хлопчикам, набраними девширме, не давали цього прізвища. Вони більше не були синами своїх християнських батьків. Також не були вони і синами Абдуллаха: вони були нічийними – просто Хасан, просто Мехмед, просто Хусейн. Це була їх відмінна ознака – вони були людьми без коріння, без батьків, без сім'ї [1, с. 29]. Хоча, звісно, стосунки зі своїми родичами, вони повністю не обривали. Навернених в іслам юнаків відправляли в села Малої Азії. Метою цього було навчити їх турецької мови і прищепити ісламські традиції, догми, звичаї. Таким способом з юнацької пам'яті прагнули стерти ціннісну систему християнства, пам'ять про рідне середовище, родину. Найкрасивіших і розумних юнаків направлялися в палацові школи, де з них готували *ич огланів* – палацових слуг. Цей інститут був не дуже численним. У 1510 р. їх було всього 600, а в 1534 р – 700 [14, с. 19]. Їх готували до різної служби при дворі. Починаючи з правління Мехмеда II до половини XVII ст. вони представляли основний резерв управлінської еліти [3, с. 90].

Друга частина юнаків відбиралася для корпусів *аджемі огланів*. Це були майбутні воїни. Їх чекало спеціальне військово-навчання і цільове релігійне виховання, яке проходилося орденом бекташи. За допомогою корпусу аджемі огланів османські збройні сили готували своїх вірних і здібних воїнів [13, с. 50]. Там готували справжніх «машин війни», які без вагань могли голими руками схопитися за дерево ворожої алебарди, або меча і загинути, щоб тільки стоячий позаду товариш зміг знести ворожу голову і тим самим зробити пролом у строю [9, с. 15].

Церемонія прийняття в корпус була надзвичайно почесною. Новобранці будувалися в шеренгу і за сигналом бігли у штаб свого загону, тоді юнак, який прибігав першим, призначався старшим групи набору відповідного року. Після вечірньої молитви відбувався офіційний прийом в яничари: молодші офіцери надягали на голови новачків тюрбани й укутували їх у плащі з грубої тканини [2, с. 134]. Потім кожен новачок йшов цілувати руку офіцера, відповідального за казарму. Той вітав його зверненням «йолдаш» (соратник). Якщо під час війни відбувався поспішний прийом, то час церемонії скорочувався: рекрути проходили перед агою яничар, а старший сержант записував ім'я кожного новачка і, поплескуючи його по потилиці, говорив: «Ти прямуєш в роту № ...». Вищою за відданість султанові була лише вірність своїм товаришам, і воїни, які проживали в одній казармі, вважали найважливішим клятву на підносі з сіллю, Кораном і мечем [8, с. 41].

Підрозділи яничарського оджаку отримували новобранців з тренувальних орт аджемі огланів. Внутрішня структура всіх орт була однаковою. Спочатку орти були невеликими – від 50 чол. в середині XV ст. і до 100 чол. в XVI ст. [5, с. 70]. У XIV ст. налічувалося 66 орт яничар (5 тис. чоловік), а потім їх число зросло до 200. В епоху

Сулеймана II (1520 – 1566) їх налічувалося 165, потім ця кількість зросла до 196. Число членів орт не було постійним. У мирний час воно варіювалося від 100 у столиці до 200 – 300 вояків в провінції. У період війни воно збільшувалося до 500. Кожна орта ділилася на невеликі загони по 10 – 25 осіб [10, с. 107]. Командував корпусом яничарський ага, який пройшов підготовку в школах палацу, призначався султаном і був дуже впливовою фігурою в Порті. Кожна орта складалася з командиру орти, шести офіцерів, адміністративного співробітника та імаму або капелану (духовного наставника). Нижче них були звичайні (нефер або йолдас) солдати [16, с. 5].

У XV – XVII ст. структура Сейїфійі (збройних сил) складалася з флоту, *еялет аскерлері* (місцеві війська) і *капикулу аскерлері* (султанська армія). До складу еялет аскерлері і капикулу аскерлері входили з'єднання піхоти та кінноти. Піхота еялет аскерлері була відома як ерликулу п'ядесі, або «місцева піхота». До її складу входили також *лайїмджі* - «сапери». Піхота султанської армії включала в себе і яничарський оджак. Крім того, до її складу входили навчальні підрозділи (аджемів оглани), корпус зброярів (джебеджі), водоноси (сака), артилеристи (топчу), корпус їздових артилерійських упряжок (топарабаджі) і гренадери (хумбараджі). Три останніх корпуси згодом увійшли до складу артилерії. Найстарішими ортами були 34 навчальних підрозділи аджемів оглан. Вони були відділені від решти яничарського оджаку і розподілялися по двох мейдане, або підготовчим центрам. Сам оджак складався з трьох частин. Найбільша з них називалася *джемаат* («збори»). Двома іншими були *бьолук* («підрозділ») і *сеймен* («псарі»). До складу джемаату входили орти солак, які були елітними підрозділами особистої охорони. Вперше вони згадуються в 1402 р. На протязі багатьох століть вони являли собою загони піших лучників і, як і інші охоронні підрозділи, були невеликими за своїми розмірами [5, с. 16].

Яничари входили до складу одного корпусу (оджака), який поділявся на три великі підрозділи – *джемаат* (або орта яябаши), *бьолук секбан* і *бьолук аги*. Коли яничарський корпус нараховував лише тисячу осіб, він поділявся на сотні, які очолювали яябаши (аналог козацького сотника), дещо пізніше ці сотні отримали назву орта, їх кількість досягла 101 (вони вже мали різну чисельність); ця сукупність орт й утворила джемаат (першу яничарську дивізію). Чисельність корпусу яничарів змінювалась з плином часу, маючи спочатку виразну динаміку до зростання: якщо в 1514 р. у дефтерах (реєстрових книгах, куди заносилась інформація про землі, доходи, населення окремих регіонів держави) фігурувало 10156 яничарів, то у 1567 р. їх кількість збільшилась до 12789, а у 1609 р. сягнула 37627 осіб. Ще через сімдесят років у складі яничарського корпусу нараховувалось 55222 чол., проте через військові невдачі у протистоянні зі Священною лігою в 1683 – 1699 рр. і величезний бюджетний дефіцит османський уряд був змушений вжити заходів для скорочення кількості яничарів [12, с. 43].

Спочатку перші п'ять яничарських орт (а дещо пізніше й 39-та, 46-та, 95-та і деякі інші – загалом 25 орт) утворили *оджак деведжи* (погоничів верблюдів) на чолі з башдеведжи-агою. До обов'язків вояків цих орт входило вантаження та розвантажування верблюдів яничарського аги, а також догляд за ними під час просування до місця бойових дій. Пізніше окремі орта джемаат також набули спеціального призначення, так, зокрема, 14-та, 49-та, 66-та і 67-ма орта утворили оджак хасекі (одним з їх обов'язків була участь у султанському полюванні з собаками). Ця функція дозволила хасекі посісти в джемааті привілейоване становище, отримуючи вищу (у порівнянні з яничарами інших орт) платню [11, с. 4].

Аналогічні функції виконували вояки ще кількох яничарських орт джемаат – 64-ої загарджи, 68-ої турнаджи та 71-ої саксонджи (сансунів). Орта загарджи (псарів) мала у своєму складі як кінних, так і піших (у переважній більшості) яничарів (загалом близько 400 чол.). Після того, як султани припинили брати участь у полюваннях, 64-та орта почала виконувати церемоніальні функції. Ще одна «мисливська» орта – 68-ма турнаджи була створена за часів правління султана Баязида I Блискавичного (1360 – 1403) для ловлі

чапель і розведення лелек. Нарешті, яничари 71-ої орта тренували собак (саксонів) для полювання на ведмедя, а також для військових цілей. Коли догляд за саксонджи перейшов до бостанджи, згадувана орта використовувалась для проведення різного роду урочистостей. Ще чотири орти (60-63) входили до оджаку солаків, в якому проходили службу особливо хоробрі та досвідчені яничари, які до того ж повинні були відповідати й певним зовнішнім критеріям – бути високими на зріст та мати правильні риси обличчя. Солаки усюди супроводжували султана та завжди мали при собі лук і стріли (*tirkeş*), а також кинджали та криві шаблі (вогнепальною зброєю вони не користувались). Орта солаків були сформовані ще наприкінці XIV ст. як окремий підрозділ султанської гвардії, що мав спеціальне призначення. Під час бою по ліву і праву руку султана перебували чотири *солакбаши* (командири орти солаків), причому вони – щоб не повертатися до султана спиною під час стрільби з лука – стріляли з лівої руки (через це їх називали солак – лівша). У безпосередній близькості до султана перебували й інші солаки (загалом близько 400 чол.), навколо яких скупчувалась решта яничарів [9, с. 6]. У випадку потреби солаки були готові організувати переправу султана через річку. У мирний час 12 особистих охоронців султана (так званих «стремених солаків») усюди його супроводжували та унеможливлювали заподіяння будь-якої шкоди правителю.

За Мурада I був створений окремий загін яничарів *зенберекчи* (зенберек – арбалет, тобто загін арбалетчиків), який пізніше був реорганізований у 82-гу яничарську орту. Наприкінці XV ст. ця орта втратила своє бойове призначення, що було пов'язано з появою та подальшим розвитком вогнепальної зброї [9, с. 7]. Натомість на початку XVI ст. у складі джемаат були створені дві – 22-га і 92-га – орта *тюфенкчи* (тюфенк – мушкет), вояки якої одними з перших почали вправлятися з цим видом зброї. Кілька орт джемаат вирізнялись з числа інших лише тим, що до їх складу входили високопоставлені офіцери яничарського корпусу (до 28-ої був зарахований імам (духовний наставник) яничарського аґи, до 94-ої – шейх (баба) ордену бекташи, до 101-ої – скарбник корпусу яничарів), а до обов'язків створеної у 1591 р. орти хукешан входила організація колективних молитов з османським вояцтвом. Орти джемаат були найстарішими підрозділами в корпусі, що робило їх вояків «першими серед рівних» поміж решти яничарів [9, с. 8].

Бьолюк секбанів був створений за часів правління Мурада I (1326 – 1389) й спочатку існував як окремий підрозділ мисливців (його назва походить від перського сег (сек) – собака). Секбани доглядали султанських борзих та брали участь у полюваннях, які організовувались для султана, завдяки чому посідали визначне місце в яничарській ієрархії. Після заворушень серед яничарів у 1451 р. султан Мегмед II включив цей бьолюк (6000 чол.) до складу яничарського корпусу, маючи на меті послабити впливи джемаату. З цією ж метою султан заповів, що надалі секбанбаши (командувач бьолюку) призначатиметься й аґою яничарського корпусу. Секбани утворили 65-ту орту, у складі якої було кілька кінних відділів, 35 піших підрозділів та ще стільки ж допоміжних загонів. 33-й бьолюк секбанів утворили *авджи* (мисливці), які виїжджали на тривалі полювання з султаном та рідко брали участь у воєнних діях [1, с. 3].

Бьолюк аґи (бьолюклю) було створено за часів правління Баязида II, коли стався черговий яничарський заколот на чолі з секбанбаши. Потрібно було застосувати радикальні заходи для запобігання повторенню цього у майбутньому, тому до складу яничарського корпусу було додано ще один підрозділ, який складався з 34 бьолюків. Командувач цього підрозділу (міралем-аґа) і одночасно аґа яничарського корпусу користувався цілковитою довірою султана і призначався з числа найближчих султанських дорадників. Невдовзі до складу бьолюку аґи входив вже 61 підрозділ, в кожному з яких нараховувалось 50 чол. Значення цього підрозділу суттєво зросло за часів правління Сулеймана Кануні, який був зарахований до складу 1-го бьолюку. Під час видачі платні він з'являвся у однострої яябаши, отримував належні йому гроші, після чого додавав до нього золоті монети та роздавав яничарам свого бьолюка [16, с. 7].

Слід зазначити, що яничари деяких бьолюків аги виконували спеціальні завдання, зокрема, вояки 54-го бьолюку талімханеджи навчали інших стрільбі з лука у спеціально призначених для цього містах (талімхане). До складу цього підрозділу зараховувались ті яничари, які виявляли найкращі результати під час вправ з луком і стрілами. Вояки ще одного підрозділу – бьолюку авджиларів (мисливців) навчали яничарів влучно стріляти з рушниці, а крім того супроводжували султана у військових кампаніях, а також під час полювань [15, с. 6].

У кожного яничара у корпусі була чітка воєнна спеціалізація. Можна виділити: важкоозброєну піхоту, лучників (пізніше мушкетерів, серед яких також були відмінності). Підрозділи, які продовжували носити повний комплект обладунків, називалися *зирхлі нефером*, або «солдатами в броні». Їх використовували в штурмових підрозділах, і вони ставилися до елітної групи *серденгечті*, «тих, хто ризикує головою». Для перезарядки мушкетів потрібно багато часу, ймовірно, тому до складу яничарських штурмових груп входили лучники (мюселлем кесіджі сілахкарди). Третьою складовою яничарською штурмової групи були мушкетери. Солдат озброювали важкими «траншейними рушницями», яких боялися вороги османів. Латунна пластина з гравіруванням і тримачі для плюмажу дозволяють припустити, що він належав до елітної або палацової орти. На додаток до сумки з кулями, до порохового рижка, натруска, невеликої сокири та довгого ножа до його поясу ще був підвішений меч з прямим клинком і сабельною рукояткою. Подібний меч називався гаддара або пала [5, с. 18].

Офіцерський склад яничарського корпусу мав свою ієрархію, яка сформувалась протягом тривалого періоду. В джемаат номенклатура вищих офіцерських посад мала наступний вигляд (за висхідною): яябаши, башдеведжи, башхасекі, турнаджибаши, саксонджубаши, загарджибаши, секбанбаши. Офіцери бьолюків аги мали відмінну номенклатуру (за висхідною): башбьо-люкбаши, кетхудайері, мухзирбаши, башчавуш, кул кетхудаси. Ці дві ієрархії фактично сполучались в одну з таким принципом старшинства (за низхідною): ага яничарів, секбанбаши, кул кетхудаси, загарджибаши, саксонджубаши, турнаджибаши, башхасекі, башчавуш, башдеведжи, башяябаши, мухзир ага, кетхудайері, башбьолюкбаши. Командирів від кетхудайері до кул кетхудаси також називали катарагалари (від катар – караван, тобто ієрархія вищих яничарських офіцерів). Просування по службі мало проходити у вказаній послідовності, проте час від часу призначення на вищі офіцерські посади відбувалися і без проходження претендентом всіх посадових шаблів. Крім вищого командного складу корпусу в кожній орті та бьолюку проходили службу офіцери нижчих рангів, які також мали свою ієрархію (по низхідній): чорбаджи, башодабаши, ода кетхудаси, одабаши, векільхардж, байрактар, башескі, ашчибаши (уста) [7, с. 4]

Командувач корпусу яничарів (йенічері агаси або ага) – вищий офіцерський чин в центральному державному апараті – був начальником для усього оджаку яничарів і аджемі огланів. Він особисто призначався султаном (така практика зберігалась до 1593 р., коли це право було делеговане великому візіру) та виключно йому й підпорядковувався. Ага яничарів брав участь у роботі султанського Дивану, маючи дорадчий голос у питаннях, які стосувались яничарського корпусу. Як одному з найвищих військових начальників і державних службовців, йому на правах утримання надавався зеамет в долині Дунаю, що додатково приносило 50 тис. акче прибутку (срібна монета в Османській імперії XIV – XIX ст., головна грошова одиниця для підрахунків та торговельних операцій на території імперії та її сателітів, карбувалася до 1836 року) Ще 8 тис. курушів він отримував від коюн еміні, обов'язком якого була закупівля овець для постачання Стамбула м'ясом. Один раз на три роки азі яничарів жалували коня із султанської конюшні [14, с. 173].

Ага яничарів здійснював всі призначення у корпусі на офіцерські посади та на посади комендантів фортець, крім того йому, як коменданту Стамбула, була доручена поліцейська охорона османської столиці. Під час своїх виїздів до міста він мав право

затримувати порушників громадського порядку та карати їх, якщо вони не були яничарами (яничарів ага відправляв до їх власної ода, офіцери якої й мали визначити для них міру покарання). У безпосередньому підпорядкуванні аги було 61 яничарських бьолюків, вояки яких використовувались для забезпечення громадського порядку в столиці [9, с. 5].

Яничарський ага мав свою резиденцію (ага капу), де проводив наради (ага дівані) за участю вищих офіцерів корпусу та своїх заступників – секбанбаши і кулкахьї. Останній був фактично першим заступником яничарського аги, перебуваючи у його безпосередній підлеглихості. У зв'язку з тим, що за його участю вирішувались усі кадрові питання в яничарському корпусі (призначення на посади чорбаджи і одабаши), він користувався великим впливом серед яничарів. До його обов'язків входило отримання майна померлих яничарів для зарахування до державної скарбниці. Він також здійснював призначення яничарів до особливих місць служби (куллуків). Як заступник аги з управлінських питань, відповідав за стан справ в оджаку яничарів перед султаном на рівні з агою [12, с. 53].

Організацією прийому відвідувачів агою відали баш чавуш і кетхюда ері – старші офіцери яничарського корпусу, яких у такий спосіб готували до заміщення найвищих посад в оджаку яничарів. Канцелярією яничарського аги завідував кятіб, який вів усі дефтери (реєстраційні книги) корпусу. До числа вищих посадовців яничарського корпусу належали музхир баши (представник яничарського аги у відомстві великого візира), основним завданням якого була організація зустрічей між першим міністром та чинами яничарського корпусу в різних справах, та стамбульський ага – начальник оджаку аджемі огланів, які проходили службу в столиці імперії. Ще одним впливовим офіцером корпусу був асесбаши, який здійснював поліцейський нагляд за яничарами. Він брав участь у роботі дівана аги і після ухвалення рішень у справах звинувачених у тяжких злочинах яничарів (грабунки або вбивства) здійснював їх арешт та відправку до в'язниці Бабиджефер, де вони й утримувались закутими у колодки в очікуванні виконання вироку [15, с. 8]. Яничарський корпус завжди займався підтримкою порядку у Стамбулі. Однак в більш пізні часи деякі підрозділи перетворилися в не більше ніж місцеві поліцейські сили. Елліалті, або 56-а орта, наприклад, відповідала за так званий «причал виробів і плодів» - морський шлях, по якому в столицю надходило продовольство. Хоча із зброї у них були лише палиці [12, с. 54].

Яничари говорили про свого султана наступним чином: «Батько, який годує нас». І назви офіцерських чинів в ортах також носили певний «кулінарний» відтінок. Відкривав список чин *чорбаджи* («суповар»; відповідає полковнику), допомагав йому *ашчі уста* («старший кухар»), у підпорядкуванні якого були один або більше *ашчі* («кухар»), нижче були *баш каракуллукчу* («старший помічник кухаря»; молодші офіцери). *Чавуш* («посильний»; приблизно відповідав унтер-офіцеру) був більш відомий як *каракуллукчу* («старший помічник кухаря»). Єдиним офіцером в орті, чин якого мав чисто військово походження, був *байрактар* («прапорносець»). Іншими офіцерами, які відповідали за матеріальний і моральний стан орт, були *одабаш* («начальник казарми»), *векільхарч* (квартирмейстер), *сакабаши* («начальник водного постачання») і *імам* – духовний лідер. Простий солдат (нефер або йолдаш) міг мати один з трьох чинів: *ешкінджі* («боек»; нижчу звання), *амеліманда* («ветеран»; солдат, який довів свою доблесть) й *отурак* («пенсіонер»; той, хто вже не бере участі в кампаніях). Цей останній, найвищий, чин давав право займатися торгівлею. Ієрархія чинів яничар відображає той вплив, який справили на формування оджак ахи, фітьян і інші дервішські ордени. Всі 196 орт підпорядковувалися яничарському агі, проте командувати оджаком йому було дозволено тільки в присутності султана. В іншому випадку яничарський ага виступав в ролі представника тієї людини, яку султан призначав командувачем піхотою Османської імперії [5, с. 20].

Отже, визначальним для формування, комплектування та структурування «нового війська» був податок кров'ю – девширме, бо без нього воно б залишилося нечисленним формуванням і навряд стало б тим, чим стало. Структура корпусу доволі складна та

розгалужена. Ієрархія чинів яничар відображає той вплив, який справили на формування оджак ахи, фітьян та інші дєрвішські ордени. Всі 196 орт підпорядковувалися яничарському аґі, проте командувати оджаком йому було дозволено тільки у присутності султана. В іншому випадку яничарський аґа виступав в ролі представника тієї людини, яку султан призначав командувачем піхотою Османської імперії. Розгалужена структура демонструє унікальність військового формування, яке проіснувало майже п'ятсот років. За цей час «нове військо» еволюціонувало з «рабів» у один із найсильніших піших підрозділів Європи, а пізніше і у сильну політичну силу, яка могла зміщати султанів з їх посад. Особливість яничарського корпусу виявляються саме у її внутрішній структурі, яка підкреслює унікальність цього військового формування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. А. Шакарян: Девширме в Османской империи: анализ функций //Россия и исламский мир: историческая ретроспектива и современные тенденции. – М.: Институт востоковедения РАН, Крафт, 2010. – С. 27 – 42.
2. Введенский Г.Э. Янычары: История. Символика. Оружие. – СПб., 2003. – 245 с.
3. Георгиева Ц. Еничарите в българските земи. – София, 1988. – 198 с.
4. Градева. Р. О некоторых проблемах формирования османской системы управления (XIV – нач. XVI в.)/ Османская империя. – М., 1990. – 354 с.
5. Девід Ніколле Елітні війська: Яничари. – М.: АСТ, 2004. – 312 с.
6. Желязкова А. Босния под Османской властью в XV – XVII вв. / Османская империя. – М., 1990. – 389 с.
7. Канун-наме Мехмеда II Фатиха о военно-административной и гражданской бюрократии Османской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XV/1460-1480/Mechmed_II/Kanun-name/text.htm
8. Льюис Р. Османская Турция. – М., 2004. – 378 с.
9. Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса). – М. Наука. 1987. – 423 с.
10. Мейер М.С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. – М.: Наука, 1991. – 523 с.
11. Османская империя в первой четверти XVII века. – М.: Наука, 1984. – 312 с.
12. Очерки Константинополя, сочинение Константина Базили. Часть первая. – СПб., 1835. [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – // <http://drevlit.ru/docs/turky/XIX/1820-1840/Bazili/text2.php>
13. Петросян И.Е. Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI – XVII вв. // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. – М., 1986. – 289 с.
14. Робер Мантран: Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 589 с.
15. Україна в Центрально-Східній Європі: наук. вид. – Київ, 2010. – Вип. 9// Ігор Срібняк – Яничарський корпус Османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.). – С. 56 – 67.
16. Slaves of the Sultan – The Janissaries by Sylvia Ducharme. Harvard University – Center for Middle Eastern Studies, 2001. – 234 с.
17. The Encyclopedia of Islam, edited by B. Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht. –Vol. VIII. – Leiden, 1995. – 378 с.

ЦЕРЕМОНІІ ТА ВІДПОЧИНОК В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Віталій ШАБАНОВ

(студент групи ІІІ15Б факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.С. Парсамов

Важливою складовою історичних досліджень є вивчення повсякденності, буденного життя людей та розваг різних верств населення. Зацікавленість цією сферою життя була відносно несуттєвою через її сталість, рутинність, постійність, масштабний інтерес до неї було встановлено нещодавно. До цього часу науковці розглядали виключно окремі риси життєдіяльності для дослідження інших, важливіших галузей, пов'язаних з соціальним аспектом.

Для Османської імперії був притаманний синтез чудово організованої державної служби, системи соціальної справедливості, що була заснована на сакральних законах ісламу і тому була такою, що викликала схвальне сприйняття населення, і наявність жорстокої, відданої та дисциплінованої армії. Усе це цілком поєднувалося з місцевими звичаями, що були вкорінені так глибоко, що їхнє порушення було або небезпечним, або неможливим [6, с. 9].

У справі відпочинку туркам не було рівних: вони із задоволенням сиділи та віддавали свої думки у вільне русло, водночас з цим палили трубку чи кальян, пили каву або перебирали чотки («тесбіх»). Для цього відводилися спеціально призначені місця – кав'ярні («кахвахане»), де вони також грали у нарди чи шахи, їли лукум та джем. Існували і більш приватні зустрічі – «сохбет» – збори у дружній компанії. З метою задоволення своїх мистецьких забаганок знать утримувала біля себе музикантів та поетів – це було ледь не соціальним обов'язком заможної людини [6, с. 19].

У свою чергу біднякам доводилося відпочивати залежно від їхніх фінансових можливостей: ходили на вуличні вистави, релігійні свята та великі церемонії, влаштовані султаном. Такі заходи допомагали селянам на деякий час забути про тяжке та буденне життя і дозволяло їм схвалювати султана та його велич.

Слід відзначити, що різноманіття ігор та вистав було величезним, окрім того – більша частина цих дійств майже у автентичному вигляді збереглася і до сьогодні. На прикладі Стамбулу масові заходи для населення можна відокремити у три великі групи: народні вистави, релігійні та офіційні церемонії. Розглянемо особливості проведення народних вистав, ігрищ та як османи проводили своє дозвілля.

Народні вистави полягали у наступному: водіння ведмедя містом, чим займалися роми, бій верблюдів, баранів чи півнів, прогулянки верхи на коню, віслюку чи верблюді, виступи канатохідців, акробатів, фокусників; існували й «меддахи» – особи, що співали народних пісень, розповідали казки, любовні та романтичні історії у прозі та віршах. Його головним вмінням була гра на акцентах та стереотипах різних етнічних народностей для більш імовірної інтерпретації, також вони підігравали собі на довгій трьохструнній гітарі («саз»). Найбільш популярними формами турецької вистави були «орта оюну» («гра посередині» – глядачі утворюють кільце навколо імпровізованої сцени, кількість акторів є необмеженою, основними персонажами є Пишекяр (добрий міщанин) та Кавуклу (представник простого народу) – вони розповідають одне одному історії з народних анекдотів), а також «караген» (аналог сучасного театру тіней, базується на маніпулюванні прозорими фігурками з розфарбованого пергаменту чи тонкої шкіри, основними дійовими особами є, як і у «орта оюну», респектабельна людина та простолюдин, Хадживат та Карагез відповідно. Проте окрім них можуть з'являтися й інші персонажі різного фантастичного чи етнічного характеру. Час проведення таких вистав – місяць рамадан чи релігійні свята. В залежності від ситуації актори підлаштовувалися під настрої населення, розповідали про біди у повсякденному житті [6, с. 21 – 22].

Традиційні розваги для знатних осіб супроводжувалися жертвоприношеннями, оркестром, церемоніями вшанування переможців. То таких змагань можна віднести стрільбу з лука (дає можливість продемонструвати фізичну силу та спритність), джерід (аналог бою, коли сотні вершників, поділених на дві команди, метають одне в одного дерев'яні дротики), піші ігри («матрак» – піша гра з використанням палиці та щита і «томак» - гра пішки або верхи, з використанням палиць), човган (кінні перегони та змагання, що нагадують поло), «гюреш» («боротьба на маслі – «ягли гюреш» або греко-римська боротьба з Античності). Порівняно з кінними перегонами та боротьбою, плавання не мало значної кількості прихильників [6, с. 24 – 25].

Ігри у мусульман Порти полягали у наступному: дорослі полюбляли грати у нарди (тавла), шахи, шашки, кості (були у кожній кав'ярні), діти грали у кості, з обручем, з паперовим змієм, гойдалися на своєрідних гойдалках (вритий у землю стовп з колесом на ньому, на кінцях завішаних донизу мотузок зав'язані вузли), жінки у гаремах гойдалися на гойдалках і грали у хованки. Комедія, трагедія та опера не мала поширення у імперії до ХІХ ст., вони були у формі поодиноких приватних вистав, що були організовані європейськими посольствами [6, с. 27].

Полювання та риболовля мали відмінне призначення для населення: полювали переважно знатні особи для відпочинку, бідняки ж віддавали перевагу риболовлі у зв'язку з матеріальною вигодою, але якщо і полювали – то для забезпечення ринків продовольством. Багатії полювали у парках біля палацу або у околицях Едірне у супроводі свого оточення, навіть з жінками з гарему. Серед озброєння та супроводу на полювання – лук, спис (пізніше рушниця), собаки та соколи (їх дресируванням займалися спеціально навчені люди з корпорації сокольників («бездаран») – «шахінджи» (відали соколами-сапсанами), «чакірджи» (відали священними соколами) та атмаджаджи (відали яструбами). Для простолудинів передбачалися спеціально обмежені місця для полювання [5, с. 29].

Хамами (лазні) були місцями для розваги та відпочинку. Туди ходили митися, прийняти масаж, зробити часткову епіляцію. Хамами могли бути поділені за релігійним або гендерним принципом, будувалися за планами римських лазень: при вході – передня та роздягальня, потім передбанник для масажу та епіляції, після цього – перша натоплена кімната, і нарешті – дуже нагріта парильна кімната з басейнами, нішами та лавами. У центрі парильної кімнати знаходилося кругле підвищення «гебек таші», на якому милися та приймали масаж. У кожному хамамі розташовувалися пічки, де постійно горіли дрова. Гаряче повітря циркулювало під підлогою, зробленою з мармуру, проходило через спеціальні канали, через які нагрівалася вода і повітря у лазні, і виходило через невеликі ходи у вигляді круглих труб. Хамами призначалися не лише для відпочинку, але і для зустрічей та бесід, жінки приводили себе до ладу, на час звільняючись від домашніх турбот, приносячи з собою їжу у кошиках, вагітні жінки ходили туди для полегшення майбутніх пологів. Саме тут обговорювали останні новини та плітки. Деякі хамами мали сумнівну репутацію, проте таких було небагато. Існували і рідкісні випадки дебоширства – коли чоловіки вривалися до лазні у «жіночий день». Для таких дебоширів існували спеціальні покарання – вони з ранку до вечора носили до лазні дрова, їх називали «кюлхан беї» - така ж назва була у бідняків та сиріт, що проживали біля хамаму [5, с. 31].

Турки полюбляли збиратися разом у дружній компанії, розмовляти за чашкою кави, покурюючи трубку або кальян. Іноді на честь таких зустрічей запрошували поетів, а якщо господар будинку належав до вищого стану суспільства і володів достатніми коштами, то він запрошував гостей на музичну виставу або танці, під час яких циганки ходили між гостями, ворожили на кавовій гущі. У Стамбулі, починаючи з кінця ХVІІ ст., найбільш забезпечені сім'ї збиралися в яли – це дерев'яні будиночки, розташовані на берегах Босфору. У цих прекрасних будівлях вони відпочивали і ховалися від жажливої літньої спеки, а також від епідемій, що вирували у місті. Туди приїжджали дихати свіжим повітрям, грати у різні ігри, пити прохолодні напої і займатися музикою. Частину ночі

вони проводили на терасах і в садах, якщо тільки офіцер з поліції протоки не порушить безтурботність перебування на природі своїм не завжди доречним для господаря і гостей наглядом. Для більш скромного достатку існували кав'ярні, «будинки кави» (кахвахайє), місце спілкування, де загальноновизнаними були правила ввічливості, привітності і вміння жити [6, с. 40].

У кахвахайє, відчинених ще з ранку, люди збиралися зазвичай наприкінці дня і не йшли звідти до Вечірньої молитви (йатсі). З настанням ночі в місті не було нічого, окрім ліхтарів кав'ярень, які розривали морок вулиць і дозволяли рухатися перехожим, поки у XIX ст., не з'явиться вуличне освітлення. Для чоловіків кав'ярня була звичним місцем зустрічі, оскільки у будинках, за винятком найзаможніших, не було селямлик (чоловічої половини), а існувала лише жіноча половина (харемлик). Якщо до дружини приходили подруги, чоловікові нічого не залишалось, як йти з дому і бродити вулицями або знаходити притулок у кав'ярні. До того ж приймати у себе вдома сусідів або знайомих означає, за традицією, церемоніал, досить дорогий; в кав'ярні ж усе це спрощено [6, с. 44].

Перш за все, кав'ярня була місцем, де про щось розмовляли, обмінювались ідеями, це свого роду інформаційний центр кварталу. Саме там обговорювались новини зі всієї імперії. При відсутності засобів зв'язку і газет, які з'явилися лише в XIX ст., кав'ярні і менше – хамами, і були власне місцями, де можна було обмінятися інформацією; але вони, неминуче, були і місцями, де народжувалися всілякі чутки. Протягом всієї історії імперії влада шукала способи для встановлення контролю за закладами такого спрямування, якщо просто не закривала їх [7, с. 310 – 312].

Найбільш поширеними з релігійних церемоній було «*свято солодоців*» («шекер байрам», проводиться наприкінці місяця рамадану) та «*свято жертвоприношень*» («курбан байрам»), особливо розкішно ці свята відмічають під вечір. Завдяки паломництву існував і «*махмал*» - вирушення у подорож султанського каравану та паломників у Мекку, після завершення такої подорожі населення шанує паломників та прикрашає домівки. Великі свята влаштовують і професійні спільноти з гільдіями, завдяки таким дійствам можна збути свій товар та отримати нові зв'язки, дають можливість зустрітися одне з одним. Кожного тижня існувала церемонія урочистого виїзду кортежу султана зі своїм оточенням та візирами до Айї (Святої) Софії («селамлік алайї»), яка збирала велику частину населення Стамбулу – такі виїзди засвідчували наявність султана як легітимного правителя та його зв'язок з народом.

Серед офіційних церемоній слід віднести народні гуляння з приводу важливих подій державного життя: відправлення армії на війну, приїзд королівського гостя, весілля чи обрізання спадкоємця султана, проте такі святкування влаштовували і після невдалих військових дій – для заспокоєння народних настроїв та приховання реальних результатів боїв. Впливовою подією у житті жителів міста було відплиття османського флоту, що супроводжувалося масовим прикрашанням та освітленням будівель та крамниць. Серед дійств, які проводилися під час цього, можна назвати кінні забіги, бої тварин, дресирування ведмедів та собак, демонстрація бійцями своїх силових талантів. На такі тривалі розваги з казни витрачалися величезні кошти.

Тривалість робочого дня нічим не була регламентована; зазвичай, вона співпадала з тривалістю світлового дня: день починався із ранкової молитви (сабах) і закінчувався вечірньою молитвою (актам). У зв'язку з цим робочий день влітку довше, ніж взимку. Зрозуміло, що на той час переважна більшість крамниць і майстерень не мала штучного освітлення. Впродовж робочого дня, незалежно від того, чи був він довгим чи коротким, обов'язково робили перерви: для мусульман це полуднева молитва зухр, і навіть перерви на обід, точніше на перекус – часу гарно поїсти було мало, їжа скромна, навіть занадто, обідали чи на місці, чи у найближчій харчевні [6, с. 97].

Увечері кожен повертався додому до заходу сонця. Остання частина дня була присвячена готуванню вечері, – що зазвичай робили за півгодини до заходу сонця, – і

молитві йатси; потім відводили час на нічний відпочинок, який мав дати сили, для більшої продуктивності наступного дня.

Днем щотижневого відпочинку вважалась і вважається п'ятниця, проте впродовж року трудові будні перериваються численними святами і урочистими заходами.

Султанська резиденція була центром політичного та адміністративного життя імперії. Усі державні справи вирішувалися на території палацового комплексу Топкапи. Тенденція до максимальної централізації влади проявилася в імперії вже в тому, що всі основні державні відомства розташовувалися на території султанської резиденції або поруч з нею. Цим як би підкреслювалось, що особа султана є осередком всієї влади в імперії, а сановники, навіть найвищі – лише виконавці його волі, причому їхнє власне життя та майно цілком залежать від володаря.

У першому дворі Топкапи були розташовані управління фінансами та архівами, монетний двір, управління вакуфом (землями і майном, доходи від яких ішли на релігійні або благодійні цілі), арсенал. У другому дворі перебував диван – дорадча рада при султанові; тут же містилася султанська канцелярія і державна скарбниця. У третьому дворі знаходилися особиста резиденція султана, його гарем і особиста скарбниця. З середини XVII ст. один з палаців, споруджених поруч з Топкапи, став постійною резиденцією великого візира. У безпосередній близькості від Топкапи були влаштовані казарми яничарського корпусу, де зазвичай розміщувалося від 10 тис. до 12 тис. яничарів [3, с. 116].

Оскільки султан вважався верховним вождем і головнокомандувачем всіх воїнів ісламу у священній війні проти «невірних», сама церемонія сходження турецьких султанів на престол супроводжувалася обрядом «опаски мечем». Вирушаючи на цю своєрідну коронацію, новий султан прибував до мечеті Ейюб, розташованої на березі затоки Золотий Ріг. У цій мечеті шейх шанованого ордену дервішів Мевлеві оперізував нового султана шаблею легендарного Османа. Повертаючись до свого палацу, султан випивав біля яничарських казарм традиційну чашу шербету, прийнявши її з рук одного з вищих яничарських воєначальників. Наповнивши потім чашу золотими монетами і запевнивши яничар в незмінній готовності боротися проти «невірних», султан мовби запевняв яничарське воїнство в своїй прихильності [3, с. 117].

Особиста скарбниця султана на відміну від державної зазвичай не відчувала брак коштів. Вона постійно поповнювалася самими різними способами – даниною з васальних дунайських князівств і Єгипту, доходами від вакуфних установ, нескінченними підношеннями та подарунками.

На утримання султанського двору витрачалися величезні суми. Палацова челядь обчислювалася тисячами. У палацовому комплексі жило і годувалося більше 10 тис. осіб – придворні, султанські дружини і наложниці, євнухи, слуги, палацова варта. Особливо численний був штат придворних. Тут були не тільки звичайні придворні чини – стольники і ключники, постільничі і сокольничі, стремінні та єгері, – але й головний придворний астролог, хранителі шуби і чалми султана [3, с. 118].

Відповідно до мусульманської традиції султанський палац складався з чоловічої половини, де знаходилися покої султана і всі офіційні приміщення, і жіночої, називалася гаремом. Ця частина палацу була під неослабною охороною чорних євнухів, голова яких мав звання «кизлар агасі» («пан дівчат») і займав одне з найвищих місць у придворній ієрархії. Він не тільки всевладно розпоряджався життям гарему, але і видав особистою скарбницею султана. У його віданні були також вакфи Мекки і Медини. Глава чорних євнухів був особою, наближеною до султана, користувався його довірою і мав дуже велику владу. З часом вплив цієї особи стало настільки значним, що його думка виявлялася визначальним при вирішенні найважливіших справ імперії. Не один великий візир був зобов'язаний своїм призначенням або падінням особі чорних євнухів. Бувало, правда, що й начальники чорних євнухів кінчали погано. Першою персоною в гаремі була султанша-мати («валіде-султан»). Вона грала чималу роль і в

політичних справах. Взагалі гарем завжди був осередком палацових інтриг. Багато змов, спрямовані не тільки проти вищих сановників, а й проти самого султана, виникали в стінах гарему [4, с. 46].

Розкіш султанського двору була покликана підкреслити велич і значимість повелителя в очах не лише його підданих, а й представників інших держав, з якими Османська імперія мала дипломатичні відносини.

Хоча турецькі султани мали необмежену владу, траплялося, що вони самі ставали жертвами палацових інтриг і змов. Тому султани всіляко прагнули забезпечити себе, особиста охорона повинна була постійно оберігати їх від несподіваного нападу. Ще за Баязида II було встановлено правило, що забороняло збройним людям наближатися до особи султана. Більш того, при наступників Мехмеда II будь-яка особа могло наблизитися до султана тільки в супроводі двох стражників, що брали його під руки. Постійно вживалися заходи, виключали можливість отруєння султана.

Оскільки братовбивство в династії Османа було узаконено ще за Мехмеда II, протягом XV і XVI ст. десятки принців закінчили свої дні, інші в дитячому віці, з волі султанів. Проте навіть такий жорстокий закон не зміг захистити турецьких монархів від палацових змов. Вже в період царювання султана Сулеймана I двоє його синів, Баязид і Мустафа, були позбавлені життя. Це було результатом інтриги коханої дружини Сулеймана султанши Роксолани, яка настільки жорстоким способом розчищала шлях до престолу для свого сина Селіма [4, с. 48].

Від імені султана країною керував великий візир, в резиденції якого розглядалися і вирішувалися найважливіші адміністративні, фінансові та військові справи. Здійснення своєї духовної влади султан передоручав шейх-уль-ісламу – вищому мусульманському духовній особі імперії. І хоча цим двом вищим сановникам самим султаном була довірена вся повнота світської і духовної влади, реальна влада в державі часто-густо зосереджувалася в руках його наближених. Не раз бувало, що державні справи творилися у кімнатах султанши-матері, в колі близьких їй осіб з придворного адміністрації.

У складних перипетіях палацового життя найважливішу роль незмінно грали яничари. Яничарський корпус протягом кількох століть був основою турецької постійної армії, був однією з найміцніших опор султанського трону. Султани прагнули завоювати серця яничар щедрістю. Існував, зокрема, звичай, за яким султани мали при вступі на престол робити їм подарунки. Цей звичай з часом перетворився на своєрідну данину султанів яничарському корпусу. З плином часу яничари стали чимось на кшталт преторіанської гвардії. Вони грали першу скрипку майже у всіх палацових переворотках, султани одне за одним знімали вищих сановників, що не догодили яничарській вольниці. У Стамбулі перебувало, як правило, близько третини яничарського корпусу (від 10 тис. до 15 тис. осіб). Час від часу столицю трусили бунти, які зазвичай виникали в одній з яничарських казарм [3, с. 126].

У 1617 – 1623 рр. яничарські бунти чотири рази приводили до зміни султанів. Один з них, султан Осман II, був зведений на трон в чотирнадцятирічному віці, а через чотири роки вбито яничарами. Це відбулося в 1622 р. А через десять років, в 1632 р. у Стамбулі знову спалахнув яничарський бунт. Повернувшись до столиці з невдалого походу, вони взяли в облогу султанський палац, а потім депутація яничар і сіпахи увірвалася в покої султана, зажадали призначення бажаного ним нового великого візира і видачі сановників, до яких у бунтівників були претензії. Заколот вдалося придушити, як завжди поступившись яничарам, але їх пристрасті вже так розбушувалися, що з настанням священних для мусульман днів рамазана натовпу яничар із смолоскипами в руках носилися ночами по місту, погрозами підпалу вимагаючи гроші і майно у сановників і заможних городян [2, с. 114].

Найчастіше пересічні яничари виявлялися простим знаряддям у руках палацових угруповань, які протистояли один одному. Глава корпусу - яничарський ага – був однією з

найвпливовіших фігур у султанській адміністрації, його розташуванням дорожили вищі сановники імперії. Султани з підкресленою увагою ставилися до яничарів, періодично влаштовуючи для них усілякі розваги та видовища. У найважчі для держави моменти ніхто з сановників не ризикував затримувати виплату платні яничарам, бо це могло коштувати голови. Прерогативи яничар оберігалися так ретельно, що справа доходила часом до сумних курйозів. Одного разу сталося так, що головний церемоніймейстер в день мусульманського свята помилково допустив до цілування мантиї султана командувачів кавалерією та артилерією раніше яничарського аги. Розгублений церемоніймейстер негайно був страчений [2, с. 95]. Це яскравий приклад масштабу впливу яничар, здатність прийняття ними відповідальних рішень у випадку невдоволення, неповаги до них.

Отже, спираючись на праці вчених-сходознавців та балканознавців нами проаналізовано особливості важливих обрядів та церемоній у житті жителя Османської імперії, встановлено невід'ємність та важливість кожної з визначених подій у житті людини на прикладах пишності та розмаху таких процесій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вамбері Г. Нариси життя і звичаїв Сходу: Твір: Пер.с нім. / Г. Вамбері. – СПб.: Вид. В. Ковалевського, 1877. – 546 с.
2. Інальджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Галіль Інальджик; пер. з англ. О. Галенко; Ін-т сходознавства ім. А.Кримського НАН України. – Київ: Критика, 1998. – 284 с.
3. История Османского государства, общества и цивилизации. – Т.1. – М., 2006. – 645 с.
4. Казиев Шапи Повседневная жизнь восточного гарема / Ш. Казиев. – М.: Молодая гвардия, 2001. – 143 с.
5. Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного / Р. Мантран. – М.: Молодая гвардия. – 484 с.
6. Рафаэла Льюис Османская Турция. Быт, религия, культура / Л.Рафаэла. – М.: Центрполиграф, 2004. – 240 с.
7. Хитцель Ф. Османская империя / Ф. Хитцель. – М.: Вече, 2006. – 384 с.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛИЦАРІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У МИРНИЙ ЧАС

Анна БОСА

(студентка групи ІІІ15Б факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.С. Парсамов

Про походження та повсякденне життя лицарства писали дуже багато авторів. Деякі з науковців відносять походження лицарства до перших хрестових походів, інші ж – до століть ще більш віддалених. Так, наприклад, Шатобріан вказує на формування лицарства до початку VIII ст. Згодом лицарство як стан втратив всякий престиж і навіть неодноразово засуджувався.

У ранньому Середньовіччя тільки право сильного могло боротися проти всіляких зловживань і проти утиску слабких. Отже, лицарі, приймаючи на себе також обов'язок захищати слабких, цілком задовольняли духу часу, але з плином часу і з успіхами цивілізації право сильного замінилося встановленням повного порядку й діями законної влади. Якщо дивитися на лицарство як на особливий обряд, за яким молоді люди, що призначалися до військової служби, отримували право носити зброю, то лицарство доведеться віднести до епохи Карла Великого і навіть раніше. Але якщо дивитися на лицарство як на звання, яке займало перше місце у військовому стані і давалося за допомогою інвеститури, що супроводжувалося деякими встановленими релігійними та

військовими обрядами й урочистою клятвою, то в цьому сенсі лицарство виникло не раніше XI ст.

Духовні особи, вбачаючи в лицарів захисників віри та покровителів нещасних і сиріт, дивилися на них як на воїнів, гідних небесної нагороди у майбутньому загробному житті. Католицька церква надала великого значення цьому й освятила прийом у лицарі своєї пишною обрядовістю. Таким чином, лицарство досягло того рівня слави, якої домагалися навіть королі. І ця слава настала саме в той час, коли відважний дух хрестоносців посилив ступінь енергії і всіх лицарських доблестей і відкрив нові терени для молоді. Трубадури, або мандрівні співці, йшли рука об руку з лицарством, так як в усі часи і в усіх народів подвиги хоробрості і поезія були постійно нерозлучні.

Девізом усіх лицарів було наступне: «Бог, жінка і король». Вони були справжніми захисниками вітчизни. Згаданий девіз сяяв на розкішних і войовничих святах лицарів, в їхніх військових іграх, в урочистих зборах молодців і красунь, в їх вигаданих боях, у чудових турнірах, які все більш і більш мали поширення.

Лицарство сприяло також збереженню васальної вірності і простоти, що, звичайно, красило душу людини. У той час одне слово вважалося непорушною запорукою у найважливіших договорах. Брехня і віроломство вважалися між лицарями найбільш мерзенними злочинами; вони були затавровані презирством. Блискучі подвиги, здійснені лицарями, заслужили їм самі почесні відзнаки. Їм давали різні титули, лицарі мали право сидіти за одним столом з королями; тільки вони одні мали право носити списи, броню, золочені шпори, подвійні кольчуги, золото, шоломи, горностаєві і білячі хутра, оксамит, червоне сукно і ставити флюгера на своїх вежах.

Лицаря впізнавали здалеку за озброєнням. При його появі перед ним опускалися мости замків, огорожі арен. Скрізь йому надавали люб'язний, шанобливий прийом. Для свого часу лицар був надзвичайно надійно озброєний. Це воїн, що володів авторитетом, який він здобув собі завдяки відмінному військовому навчанні і тим, що належав до групи обраних. Кінний воїн символізував героїко-сакральні цінності, пов'язані насамперед з перемогою над силами зла, а також з цілим комплексом вірувань, що відносяться до потойбічного світу, подорожі в царство мертвих і безсмертя душі.

Поєднання особливого способу життя та професіоналізму з етичною місією і соціальною програмою й перетворювало воїна у середньовічного лицаря. Союз відваги і мудрості, фізичної сили і культу справедливості. Зрозуміло, в реальному житті все було не так гладко, як на папері. В історії лицарства немало ганебних сторінок. Дослідженню повсякденного життя лицарства й присвячене наша робота.

Середньовічні лицарі не завжди воювали: коли встановлювався період затишшя, вони поверталися додому, аби зажити повсякденним життям звичайної людини. Якість життя залежала, звичайно ж, від статків лицаря і його місця у суспільстві. Заможні володіли замками, лісами та земельними угіддями, а бідні лицарі (а були й такі – і немало) мали у своєму розпорядженні всього декілька дворів селян, а самі жили у напіврозвалених будівлях. Старовинні перекази розповідають, що такі лицарі змушені були працювати на землі – стояти за плугом, сіяти і збирати урожай.

Зовсім інше життя було притаманне заможним лицарям, які мали власні замки. Щоправда, після всього, що лицар пережив під час військових походів, життя у замку видавалося йому безбарвним і нецікавим. Тому він намагався якомога частіше полишати стіни свого дому. Найчастіше такою можливістю було полювання, яке було пов'язане з небезпекою (особливо, якщо полювали на великого звіра), а тому в дечому нагадувало війну. Полювання в епоху Середньовіччя було не тільки розвагою, але й корисною справою, адже поповнювало льохи замків провізією. Ще одна улюблена розвага лицарів і усіх дворян – соколине полювання, причому, перш за все потрібно було впіймати птаха, приручити його і видресировати, аби він навчився полювати за здобиччю [1, с. 120].

Багато часу лицарі – як власники замків, так і ті, що проживали в замку, присвячували вихованню підростаючого покоління. Майбутніх захисників вчили їздити

на коні, стріляти з арбалету і лука, битися мечем і володіти списом. Такі навчання не тільки виховували гідну заміну старіючим лицарям, а й дозволяли останнім тримати себе у формі і не втрачати навиків військового мистецтва.

Яке ж життя лицаря без веселих бенкетів! Представники цієї верстви населення любили як самі їздити в гості, так і влаштовувати гуляння на власній території. В цей період (а такі бенкети тривали не один день) столи ломилися від найрізноманітніших страв, приготовлених, переважно, з впольованої дичини і птиці. В залежності від «улову», тут могли бути страви з фазанів, лосів, лебедів, кабанів та ін. Гуляння влаштовувалися в честь якихось свят (наприклад, весілля) або просто без причини [2, с. 83].

За всякої нагоди лицарі також відправлялися на турніри, приймали у себе паломників чи менестрелів, грали в шахи. І завжди очікували, що незабаром прозвучить заклик взяти участь у нових воєнних походах на захист скривджених, своєї віри і землі. Незважаючи на те, що лицарські турніри мали немало противників на найвищому рівні (зокрема, проти проведення поєдинків, під час яких неодноразово траплялися й смертельні випадки, виступали Папа Інокентій III і Папа Євгеній III у XII і XIV ст. відповідно), ці поєдинки існували протягом декількох століть і, навіть, пережили саму епоху лицарства [3, с. 74].

Перші показові баталії, згідно з переказами, проводилися, починаючи з IX ст. переважно на території Німеччини і Франції. Пізніше до них приєдналися Англія, Італія, а згодом й інші європейські країни. Як стверджували літописці тих часів, перші турніри були дуже небезпечними, адже учасники, які брали в них участь, використовували бойову зброю. Існують письмові згадки, що, наприклад, під час турніру, який проводився у 1240 році поблизу Кельна, загинуло 60 лицарів. Починаючи з кінця XIII ст., під час показових поєдинків використовувалися тупі мечі і списи: це дозволяло, по-перше, значно зменшити кількість травм і звести до мінімуму смертельні випадки, по-друге, поліпшити видовищність бою, адже воїни менше тривожилися за можливість отримати рану, а тому могли демонструвати усю свою вправність [3, с. 75].

Під час поєдинку учасники дотримувалися певних правил, зокрема, заборонялося навмисне травмувати противника й атакувати його коня, застосовувати елементи боротьби, бити нижче пояса, переслідувати лицаря без шолома, наносити удар беззбройному противнику. На початках такі баталії лицар проводив у звичайних кольчугах, які не витримували удар списа, але пізніше було прийняте рішення змагатися у міцніших обладунках. Величезний інтерес викликали показові виступи, які перегукувалися з маскарадом: учасники таких поєдинків прибували на поле бою – ристалище, одягнуті в обладунки історичних постатей. Зокрема, представники однієї із сторін могли мати вигляд часів короля Артура і лицарів Круглого Столу, представники іншої – епохи Карла Великого [2, с. 86].

І, звісно, помітну роль у турнірах відігравали представниці прекрасної статі, заради уваги яких і змагалися учасники. Переможець оголошував ім'я дами серця і вона ставала королевою лицарського заходу. До речі, дама серця, якщо мала бажання, нагороджувала переможця на власний розсуд: це міг бути поцілунок, хустинка чи інший аксесуар, а інколи і пояс вірності – як згода представниці прекрасної статі вийти за лицаря заміж.

Норми фізичного виховання в лицарських закладах визначалися високими фізичними вимогами, необхідними для повного міжусобиць життя феодалів і воєнних дій того часу. Загальновідомо, що аж до кінця XIV ст. найважливішим елементом ведення бойових дій у Західній і Центральній Європі був двобій із застосуванням холодної зброї. А боездатність визначалася насамперед фізичною силою і стійкістю лицаря в латах. У той же час володіння зброєю у важких обладунках підвищувало роль почуття рівноваги, що стало в остаточному підсумку необхідною умовою того, щоб вершник удержався в сідлі, а піший — на ногах. Мало цінувалися високі результати у швидкості і спритності, досягнуті не верхи, і тим більше без лат. Не випадково, що з лицарських турнірів були цілком виключені ігри з м'ячем і навіть такі форми, як біг зі зброєю чи бойові танці, що

відігравали головну роль в античному вишколі. Правда, із середини XIV ст., коли стрільба із луку і бої піших воїнів знову вийшли на перший план, змінилися методи бойової підготовки. Однак це не торкнулося основ лицарської фізичної культури [2, с. 87].

Фізичне виховання лицарів носило становий і суцільно військово-прикладний характер. Вважаючи гідним для себе лише заняття військовою справою, лицарі нехтували фізичну працю, вели привільний спосіб життя, були неосвічені, а часом і неписьменні. Багато часу проводили у військових походах, грабували чужі землі. Виховання лицарів зводилося до оволодіння ними семи «лицарськими доблестями». Їх навчали: їздити верхи, плавати, полювати, стріляти з луку, боротися, розважальним іграм на площадках і грі з м'ячем для служби при дворі, а також мистецтву читання віршів, необхідному для придворного з гарними манерами, і основним танцювальним рухам [4, с. 65].

Найважливішою і найскладнішою вправою у верховій їзді лицаря, закованого у лати, було вироблення почуття рівноваги. Основи цього вміння відпрацьовувалися на дерев'яному коні, а потім у підлітковому віці переходили до верхової їзди на місцевості. Плавання означало практично плавання на коні, під час якого вершники використовували бурдюки і в'язки хмизу, щоб не потонути. Головною формою полювання в період феодалізму вважався двобій з великими звірами: зубрами, ведмедами, оленями, кабанями, під час якого лицарі використовували зброю. Соколине полювання і полювання з луком на дрібну дичину влаштовувалися заради великосвітських дам і як колективні розваги. У ході стрільби з луку вчилися користуватися арбалетом [4, с. 66].

У поетичному творі XV ст. «Лицарське дзеркало» відзначалося, що, поряд із сьомою фізичними навичками, лицарі повинні засвоїти також сім лицарських чеснот. До їх числа відносили безумовну вірність церкви і сюзерену, особисту хоробрість, дотримання правил двобоїв, святість даного слова, великодушність стосовно переможеного і більш слабкого, а також обов'язкове при дворі шляхетне відношення до аристократичних дам. Словом, усе, що суспільна свідомість у період феодалізму вкладала в поняття ідеалу лицаря. Прояв лицарських достоїнств тлумачили відповідно до феодальної моралі. Ступінь «безумовної покори і покірності» звичайно визначався положенням сюзерена. Стільки разів оспіване «поклоніння жінкам» не поширювалося на фортечних селянок і жінок з міських станів [5, с. 223].

Однак духовні знання лицарів тлумачилися дуже широко. «Високоосвічений» лицар знав пісні трубадурів. Він прекрасно читав вірші, що прославляли подвиги предків і його власні, дещо знав про астрономію і магію. У разі потреби він міг спритно прислужувати за столом сюзерена, але рідко міг читати і писати [5, с. 224].

Вправність, потрібну для військової служби і придворного життя, лицар здобував ще в юності. Феодали посилали своїх синів, що досягли семирічного віку один до одного чи до короля на «навчання». Там хлопчики одночасно були як заручники. З 7 до 14 років майбутній лицар був у служінні господарки дому, виконував роль пажа при дамі знатного феодала. Після досягнення 14-річного віку пажі ставали зброєносцями. У 21 рік зброєносців посвячували в лицарі. До цього часу вони повинні були цілком опанувати «лицарськими доблестями», навчитися лицарському обходженню, осягти придворний етикет. Готуючись стати лицарем, юнаки багато займалися фізичними вправами, виробляли в собі витривалість та силу. Велике значення у фізичному вихованні лицарів відігравали ігри та спорт. Ігри поділялися на рухливі, спортивні та військові. Серед спортивних ігор популярними вважалися французька же де пом – прообраз тенісу, англійська суль – прототип футболу, голландський гольф. Військові ігри склалися зі штурму міських стін, облоги замків чи інших штучно споруджених укріплених місць.

З видів спорту найбільший розвиток одержали фехтування, верхова їзда, боротьба, метання (молота, спису), стрибки у довжину, стрільба з луку. Для навчання прийомам фехтування запрошувалися фейхтмейстери – вчителі фехтування, мистецтву верхової їзди навчали берейтори. Розвагою і спортом для лицарів було полювання: соколине, собаче,

кінне, піше. Методичні прийоми навчання фізичним вправам носили емпіричний характер [5, с. 75].

З метою перевірки військово-фізичної підготовленості лицарів проводилися лицарські турніри, що були своєрідною формою спортивних змагань. Турніри підрозділялися на масові бої (бухурди) й одиночні (жут чи тьост). Масові проходили на великих площадках і відтворювали картину воєнних дій. Одиночні були двобоєм двох лицарів на списах. Турніри проводилися з різних приводів: народження сина, перемога в бою, одруження лицаря, день народження великого феодала та ін. Перед початком одиночного турніру лицар давав клятву, що він готовий віддати «життя королю, серце дамі, а честь собі». Найбільшого розвитку турніри досягали в часи хрестових походів. Найбільше подібних змагань проводилося в Німеччині, Франції, Англії, Іспанії. Останні турніри відбулися наприкінці XV ст. (Німеччина) і на початку XVI ст. (Франція). До цього часу лицарство як стан занепав. У надрах феодалізму зароджувалися нові буржуазні відносини. Лицарська культура і система виховання вступили в період свого розпаду. Винахід же пороху і вогнепальної зброї, поява найманого війська (ландскнехтів) привели до того, що лицарська система фізичного виховання стала непотрібною і вижила себе [5, с. 78].

Епоха лицарства подарувала світові так звану куртуазну любов або культ «Прекрасної дами». Зокрема, виступаючи на лицарських турнірах епохи Середньовіччя, їхні учасники прагнули отримати не тільки лаври переможця, але й прихильність і ніжну посмішку від присутніх на трибунах дам. Недарма девіз усіх лицарів – «Бог, жінка і король». Є свідчення, що цей культ започаткувався у французькому Провансі.

Поклонятися жінці прагнув кожен лицар. Саме їй він посвячував свої перемоги, на її честь складав пісні, а будь-який знаки уваги – хустинку чи стрічку – обов'язково прикріплював на знамено. Як свідчать документи тієї епохи, справжній лицар мав бути не тільки мужнім, скромним, готовим прийти на захист знедолених, але й закоханим. Причому, мова йшла переважно про нерозділене кохання, адже дама серця, як правило, була заміжною. Чоловіки завжди давали згоду на те, щоб на службі у їхніх дружин були лицарі. Цікаво, що одружений лицар ніколи не обирав дамою серця свою дружину, адже це вважалося моветоном. Досить часто на цю роль обиралися дружини королів чи родовитих вельмож. Перш ніж назвати жінку дамою серця, лицар мав завоювати її прихильність, тобто присвятити їй декілька подвигів, усюди наголошуючи, що вони здійснені саме на її честь. Після того претендентка приймала рішення – чи варто дозволити лицарю служити їй. Якщо відповідь була ствердною, відбувався спеціальний обряд, під час якого борець за серце виголошував клятву – служити своєму ідеалові і зберігати вірність Прекрасній Дамі. Особливість такої присяги – нашарування поетичних найменувань претендентки на цю почесну місію. Причому, від останньої жодних зобов'язань не вимагалось. Куртуазне кохання було безкорисним, тобто воно в жодному разі не передбачало якогось матеріального інтересу або, тим паче, інтимної близькості. Увага родовитої і вродливої жінки тишила самолюбство лицаря і підносила його в очах побратимів по зброї [5, с. 83].

До речі, деякі жінки зловживали чоловічою прихильністю, вимагаючи від них аж надто багато, на кшталт, збудувати на морі будинок із слонової кістки, причому за три дні, або перенести попід вікна своєї любові високу гору і таке інше. Незважаючи на те, що лицар обирав одну-єдину «даму серця», поза його увагою не залишалися й інші представниці прекрасної статі. Адже, згідно з лицарським кодексом честі, усі жінки є священними і потребують уваги, поклоніння і захисту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павленко В.Г., Николаев Р.В. Европейское рыцарство: Учебное пособие / В.Г.Павленко, Р.В. Николаев. – Кемерово, 1998. – 159 с.

2. Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола / М. Пастуро. – М.: Молодая гвардия, 2001. – 242 с.
3. Поньон Э. Повседневная жизнь Европы в 1000 году / Э. Поньон. – М.: Молодая гвардия, 2000. – 386 с.
4. Руа Ж.Ж. История рыцарства / Ж.Ж. Руа / Пер. с фр. – М.: Алетея, 1996. – 345 с.
5. Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века / Ж. Флори. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 356 с.

ПОСЕЛЕННЯ, ЖИТЛО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Алла РЯБОКІНЬ

(студентка групи ІІІ17М2 факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Як зазначав відомий дослідник феодальної Європи Марк Блок, аграризація і натуралізація економіки, руйнування господарських зв'язків створювали нову модель ранньосередньовічного суспільства: маленькі замкнуті світи людей, що існували серед незайманої природи [1, с. 134].

Ліс годував людину, обігрівав її, доставляв їй будівельний матеріал. Продукти сільського господарства, а також примітивні вироби домашнього ремесла повністю задовольняли потреби селянської родини. Натуральне господарство зводило обмін до мінімуму. Торгівля перебувала у жалюгідному стані, грошового обігу практично не існувало. Золоті монети в Західній Європі (за винятком арабської Іспанії) більше не випускалися. Потреби сеньйорів задовольнялися продуктами, які отримували з панської вотчини і селянського наділу. Отже, економічна незалежність, самозабезпечення – такий ідеал, до якого прагнуло господарство кожного соціального союзу середньовіччя: сім'ї, міської громади, держави. Правда, феодалі і церква мали деяку кількість грошей на престижні витрати – придбання предметів розкоші, пропонованих левантійською торгівлею: візантійських тканин, прянощів, коштовностей. Побут сеньйорів відрізнявся від селянського кількістю, а не якістю. Господа носили домоткане плаття, харчувалися продуктами, що поставлялися сільською округою, в замках – мало меблів і зручностей. Побут спрощувався, як і сфера виробництва.

У цілому, середньовічний Захід – бідний, технічно погано озброєний світ. Техніка була відстала: переважали примітивні інструменти, енергетичне забезпечення убоге. Власне винахідництво розвинене слабо або зовсім відсутнє. Прогрес швидше кількісний, так як поступово поширювалися знаряддя праці, технічні пристосування, відомі з античних часів. Найчастіше монарші спільноти виступали ініціаторами у використанні технічних нововведень, наприклад будівництві водяних або вітряних млинів, нових прийомів у сільському господарстві. Церква особливо зацікавлена була у розвитку архітектури і мистецтв для будівництва храмів, їх прикрашення розписом, скульптурою, вітражами. Основний матеріал – дерево – універсальний. Воно застосовувалося як паливо, сировина для світського і церковного будівництва, всіляких виробництв (меблі, посуд та ін.). У Раннє Середньовіччя ліс під час розчищення ділянок під рілля переважно спалювався, в Розвинуте – майже повністю використовували в якості сировини. З'явилися навіть спеціальні лісорозробки. Особливо цінувалися високі і міцні стовбури, що служили опорами при будівництві [2, с. 225].

Суперником дерева вважався камінь, але в Раннє Середньовіччя він був розкішною і був доступний лише можновладцям: житла сеньйорів і церкви споруджувалися саме з цього матеріалу. З XI ст. у будівництві починається потужний підйом, і на зміну

дерев'яного зодчества приходиться кам'яне, але все-таки велика частина будівель у XII – XIV ст. – дерев'яна [2, с. 226].

Найрідкісніший і дорожчий матеріал – залізо. В основному воно йшло на військові потреби (для виробництва обладунків і зброї), прості знаряддя праці виготовлялися з дерева і лише іноді обковувалися залізом.

Середньовічні зодчі відродили античне мистецтво зведення величних споруд, створили його нові форми. Готика стає одночасно наукою, яка вимагала складних розрахунків і передових технологій того часу: обпалена цегла, вапняна штукатурка, керамічна плитка, черепиця та ін. Однак більшість середньовічних споруд відрізнялося низькою якістю і потребувало постійного ремонту й оновлення.

Історія міст Західної Європи ділиться на два періоди: перший – від розпаду Римської імперії і до X ст. (період занепаду, стають власністю світських і духовних феодалів), а другий – від X ст. до XVI ст. (поступове посилення їх значення та могутності і звільнення від духовних і світських власників). Одні міста звільнялися від феодального ярма силою зброї, інші відкуповувалися від своїх власників, треті – субсидювали хрестові походи в обмін на вольності та привілеї. Міста ставали ще сильнішими, коли об'єднувалися в союзи: Ганзейський (наймогутніший), Швабський, Рейнський. Ці союзи міст мали не тільки економічне, але й соціально-політичне і культурне значення для їх розвитку. Середньовічне місто було включене в систему феодальних зв'язків і одночасно протистояло їм. Воно створювало особливий світ, обнесений кріпосними стінами, які не тільки відповідали утилітарним потребам безпеки, але й символізували міські свободи, право та порядок, які панували на цій території. Місто було замкнутим господарським організмом, з власними законами, системою мір і вагів, джерелами доходу. План міста, на відміну від прямокутного планування античності, заплутаний, вулиці й провулки криві та непередбачувані. Центр міста – собор, який стверджував ідею теоцентризму. Ратуша – другий полюс влади, висловлював ідею панування бюргерства. Тут висів набатний дзвін, зберігалися хартії і скарбниці. Поруч з нею розташовувалася ринкова площа, будинки багатих городян, громадські будівлі: цехові, гільдійські будинки, склади, торгові ряди [4, с. 80 – 81].

Обнесене поясом кам'яних стін, місто мало небагато місця, будинки тягнулися вгору, майже стикаючись другими поверхами на тісних вулицях: зазвичай вулиці не перевищували 8 м у ширину, а самі вузькі – всього 1 м. На них виставлялися товари для продажу на відкритих лотках, які заповнювали майже увесь тротуар; пішоходам доводилося протискатися повз них, ризикуючи потрапити під копита вершників або коліс возів. Дома не мали номерів, але розрізнялися за зовнішнім виглядом і окремим прикметами: барельєфом, скульптурою, оригінальними деталями фасаду [4, с. 96].

Велика проблема міст – водопостачання та каналізація, підтримання чистоти. У старих римських містах для цього могли використовувати античні споруди. Зазвичай же сміття і нечистоти виливалися прямо на вулицю попередньо тричі прокричав: «Обережно! Виливаю!». Тих, хто опинявся внизу, рятували тільки перуки, широкополі капелюхи. У Мадриді був відведений спеціальний час, коли указом з'являтися на вулицях було заборонено, в цей час виливалися помий. Хоча подібні дії повсюдно заборонялися. М'ясники забивали худобу прямо на вулицях і там же потрошили туші, розкидаючи кишки і зливаючи кров на тротуари. Жителі з сіл переселялися у місто разом з домашньою худобою та птицею – гуси, качки, свині блукали вулицями і площами, забруднюючи їх екскрементами. Смороді поширювався на всю округу. Під час дощу вулицями мчали бурхливі потоки нечистот. Через постійний бруд люди ходили у дерев'яних черевиках, пізніше в моду увійдуть ходулі. На перехрестях накидали великі камені або колоди на ширину кроку – щоб можна було перескочити через вулицю як через широкий струмок. Городяни перед своїм будинком розстиляли солому [4, с. 109 – 110].

З приходом християнства європейці забули про туалети зі змивом, повернувшись до нічних ваз. Якщо в селах рили вигрібні ями, то в містах люди випорожнювалися у

провулках й у дворах. В Іспанії на вулицях ставили статуї Богородиці та розп'яття – щоб люди не мочилися. На зовнішніх стінах замків і будинків були невеликі прибудови – це туалети з отворами системи «очко», в оборонний рів, заповнений водою, надходило лайно. У Франції купи лайна за міськими стінами розросталися до такої висоти, що стіни доводилося надбудовувати. В англійців вміст нічних горщиків виливався у каміни. Не заборонялося мочитися у палаючий вогонь. Прототипом туалетного паперу були листя, де лопухів, де дерев, а також пучок м'якої трави або моху, жмут овечої вовни. У XIV ст. з'являються водостічні канали. Головні вулиці – ті, які вели до собору, брукувалися [5, с. 96 – 97].

Заможні городяни вважали необхідним хоча б раз у два тижні відвідувати лазню. Туди значною мірою ходили для розваг і задоволення, як тепер у ресторан. До послуг відвідувачів були їжа, випивка, масаж і послуги повій, яких називали «банщицями» [3, с. 125].

Ще однією примітною особливістю середньовікового міста була неймовірна вулична темрява. Вулиці взагалі не освітлювалися; вночі люди ходили з масляним ліхтарем або у супроводі слуг зі смолоскипами. Пізніше навколо державних будівель або палаців знаті з'явилися стовпи з ліхтарями, але загальне міське освітлення було введено в Німеччині лише у XVIII ст. [2, с. 253].

Середньовічне житло у першу чергу – оборонна споруда, фортеця. На відміну від античного, відкритого назовні, що мав чітке планування, середньовічний будинок закритий і темний, відгороджений від навколишнього середовища, хаотичний. Він оточений глухою стіною, валом, огорожею. Публічність життя була не властива цьому суспільству. І навіть скромні селянські поселення намагалися зміцнити: село обносили спільною стіною або валом, а церква ставала своєрідною фортецею.

Матеріал, з якого будувалося житло, залежав від місцевих умов і був різноманітний. Він визначав багатство власника, його соціальний статус. Камінь – привілей можновладців. Наслідуючи сеньйорам, з каменю (або цегли) будували свої будинки міські патриції. Селянські будинки – з дерева або глини, якщо використовували камінь, то тільки на фундамент. Житло могло бути і цілком з дерева – дерев'яні зруби особливо були поширені на сході Європи – у Московії, Польщі та ін. [2, с. 230].

Для західноєвропейського житла характерний **фахверк** – дерев'яний каркас стін заповнювався будівельним матеріалом (каменем, щебенем, цеглою), і заливався цементним розчином. Він ніби становив орнамент з горизонтальних, вертикальних і діагональних балок. Як правило, фахверк починався з другого поверху, а перший зводився з каменю.

Суттєвою прикметою міста були пожежі, які спалахували чи не щороку. Хоча будинки були кам'яними, їх заповнював горючий матеріал – дрова, солома, меблі, тканини. Пожежний шланг з'явився лише у XV ст., вперше у Нюрнберзі [2, с. 235].

Житло селянина – це могли бути як стара халупа, так і міцний будинок. Воно складалося з одного приміщення, де стояло вогнище, на якому готувалася їжа і який обігрівав сім'ю. Будинок будовався або ремонтувався тільки з дозволу сеньйора або селянської громади. Вони контролювали кількість необхідного матеріалу – глини, каменю або колод. Накривався він соломою (у голодний рік нею можна годувати худобу), дерном або очеретом.

Феодальний замок уособлював владу середньовічного сеньйора. Замки зводили спочатку з дерева, а пізніше з каменю, найчастіше використовуючи римські дороги. Серцевина замка – **донжон**, який представляв собою 2 – 4-поверхову круглу вежу, споруджену на узвишші. Він слугував житлом сеньйору і був останнім оплотом у разі облоги. Донжон розподілявся дерев'яними перекриттями на поверхи. Перший у цілях безпеки був забитий, другий був складом, а сім'я сеньйора зазвичай розташовувалася на третьому поверсі. Навколо донжона розміщувалися середньовічні фортифікаційні укріплення: рів, вал і частокіл; останній буде згодом замінений потужною кам'яною

стіною. Рів заповнювали водою, споруджували підйомний міст. За ним височіла кріпосна стіна (подвійна і навіть потрійна). Будівельні форми в епоху *романської архітектури* відрізнялися простотою, розкіш того часу – міць і неприступність [4, с. 111].

У період розквіту *готики* (XII – XIV ст.) художнього вигляду будівель буде приділятися більше уваги (характерні вітраж, рельєф і скульптура, стрілчаста арка, **аркбутани** (підпірна арка) і **контрфорси** (вертикальна конструкція, що являла собою висунуту вперед частину стіни, або окрему опору), специфічні способи декорування). Замки перетворювалися у складні комплекси, де поряд з донжоном знаходилися будинок сеньйора, капела, казарма для гарнізону, житла ремісників і слуг, господарські будівлі, кузня, стайні та ін. [2, с. 237].

Житло рядового бюргера більш скромних розмірів. Воно мало два поверхи: на першому влаштована майстерня або лавка, на другому розташовувалася сім'я. У квартирі всього дві кімнати: передня і задня. З розвитком міст будинки розросталися: залишаючись вузькими по фасаду, вони росли у висоту і глибину, пристроюючи різні хижі та комірчини. У приміщеннях темно, штучне освітлення було далеко не у всіх. Знать користувалася восковими свічками, що було її привілеєм. Люди зі скромним достатком запалювали сальні свічки або нещадно коптіли масляні лампи. Світло також давало вогнище.

На систему середньовічних інтер'єрів вплинули три основні чинники: християнство, феодална система і «кочовий» спосіб життя правлячої верхівки. Церква виступала головним і найбагатшим замовником творів мистецтва і ремесел. Світський інтер'єр запозичив у церковного багато досягнень того часу, починаючи від віконного скла і закінчуючи меблями. Феодалізм – синонім міжусобиці. Необхідно було забезпечити максимальну безпеку житла, а це відсувало на другий план оздоблення кімнат. Створення більш вишуканих інтер'єрів стане можливим у міру затихання феодалних чвар. Починаючи з Карла Великого, всі його нащадки та спадкоємці проводили більшу частину часу у роз'їздах: це і військові походи, і потреби управління. В таких умовах потрібні були особливі предмети обстановки, які можна було б легко транспортувати. Меблі, всі речі, що прикрашали кімнати, возили з собою. За відсутності власника приміщення середньовічних замків мали порожній та непривабливий вигляд.

Усе замкове життя зосереджувалось у парадному залі, який використовувався для різних цілей: тут збирали курію сеньйора, вершили правосуддя, приймали васалів і послів, бенкетували і навіть влаштовували турніри. У залі зазвичай розташовувались на нічліг наближені. Особисте життя ще не виділялося в особливу сферу, не відокремлювалося від громадського, і більшу частину часу сеньйор проводив разом зі своїми наблизеними. У залі було підвищення, поміст – місце господаря. Крім головного приміщення існували гардеробні, опочивальні, кімнати для гостей і слуг, підсобні та господарські приміщення. Власну спальню (або взагалі окрему кімнату) у той час могли мати тільки особливо важливі персони. Життя ж усіх інших протікала на очах один у одного. Дуже рано в замку (і в монастирі) виділялася кухня як спеціальне приміщення з певною функцією. Її розташовували окремо від житлових кімнат. Як правило, щоб виділити невеликі кімнати, просторі приміщення перегороджували килимами [6, с. 37 – 38].

У залах та інших приміщеннях спочатку робили кам'яні склепіння, а потім – відкриті дерев'яні конструкції з балками і кроквами або плоскі стелі. Дерев'яні стелі прикрашали розписами, різьбленням. Стіни штукатурили, білили, розписували фарбами. Теми вибиралися як з біблійних, так і зі світських сюжетів: зображення військових битв, полювання, турнірів, сцени з придворного життя, літературних циклів, популярний, зокрема, «Трістан та Ізольда». В італійських інтер'єрах зустрічалися також стіни, декоровані під тканини. Переважали жовтий і червоно-коричневий кольори, а одним з найдорожчих був зелений. На європейській півночі стіни частково або повністю обшивали дерев'яними панелями, які розписували або покривали різьбленням. Їх прикрашали

всілякими лицарськими атрибутами: бойовою зброєю, мисливськими трофеями, щитами, гербами і прапорами [7, с. 57].

Підлоги у середньовічному замку або багатому домі настиляли дерев'яними дошками (найбільш поширений варіант), кам'яними плитами або керамічною плиткою. В останньому випадку вони представляли собою найяскравішу частину інтер'єру. Кахлі розрізнялися за розмірами і малюнку: від гладкої однотонної глазурі і нескладних геометричних візерунків до зображення рослин, звірів, птахів, геральдичних фігур та ін. У бідних будинках підлога першого поверху завжди була земляною, і було потрібно немало сил, щоб утеплити її. Підлогу майже ніколи не застеляли килимами. Великою популярністю користувалися циновки з плетеної соломи. Цікава традиція покривати підлогу житлових кімнат і залів травою. Взимку це – солома та сіно, які слугували для утеплення, а влітку – трави, очерет і квіти. Таке покриття потребувало регулярного оновлення, що відбувалося не часто, і на підлозі скупчувався бруд [7, с. 60 – 61].

Вікна середньовічного будинку, як правило, невеликі. На північ від Альп затягали пергаментом або промасленою тканиною, а також замикали дерев'яними віконницями, щоб захистити приміщення від холоду. У середземноморських країнах віконний проріз залишався відкритим. Скло було великою рідкістю. Це привілей храмів, проте у багатьох світських інтер'єрах також зустрічалися засклені вікна й вітражі. Скло того часу каламутне, кругле, з потовщенням посередині, маленьке за розміром. Воно окантовувалось у свинцеве оправлення, що обважнювало раму і робило ступку нерухомою. Таке вікно було предметом розкоші. Під час від'їзду власника рама виймалася і зберігалася до кращих часів. У більш скромних оселях склили верхню частину вікна, а низ закривався віконницями. Таким чином забезпечувався доступ світла і захист від зловмисників [2, с. 240].

Проблема обігріву житла – одна з найскладніших. Вся Європа ділилася на дві зони: Захід грівся біля каміна (відкрите вогнище), Схід (Русь (Московія), Німеччина, Польща, Угорщина) – біля печі (вогнище із закритим вогнем). Піч могла бути побілена, розписана, обкладена фаянсовою плиткою. Перед нею (на ній) робилась лежанка, на якій можна сидіти і навіть спати. Камін спочатку був круглий з відкритим полум'ям і розташовувався у центрі приміщення, щоб уникнути пожежі. Він слугував для приготування їжі, тому перебував на кухні. Інші кімнати обігрівалися жаровнями, що було малоефективно. З XII ст. в Західній Європі поширилися пристінні каміни, що мали витяжний ковпак. Вони ставали центром інтер'єру в замках і багатих будинках, оскільки їх розкішно прикрашали фресками, різьбою та ліпниною, проте технічно вони були примітивними: сидючи поруч, людина ризикувала «зажаритися» з одного боку, у той час як інша замерзала. Тому їх прагнули робити монументальними, зводячи іноді в одному залі подвійні і потрійні каміни. У них палали цілі стовбури, але вони не в змозі були обігріти величезні приміщення [2, с. 242 – 243].

Загальний занепад ремесла, натуралізація господарства позначилися і на меблевому виробництві. Були втрачені технології обробки деревини та багато важливих інструментів античного світу. Рамково-фільонкова конструкція не застосовувалась, дошки грубо з'єднувалися в стик і скріплювалися залізними смужками на цвяхах.

У *романському стилі* меблеві форми громіздкі, масивні, міцні. Прикрасами слугували залізні накладки, робилися перші спроби архітектурного членування, пізніше – різьблення по дереву. Все Середньовіччя і навіть деякий час по тому дерев'яні поверхні розфарбовували, щоб приховати грубу обробку деревини (могли попередньо обтягнути тканиною й заштукатурити). Протягом багатьох століть меблі залишалися розкішною. Вона знаходилась у замках і церквах та в дуже незначній кількості – у заможних городян. Бідняки обходилися без неї. Вони сиділи на соломі та ілі без столу [2, с. 250].

Універсальний предмет обстановки – **скриня**. У ній зберігали одяг, начиння, припаси. Додатково її використовували як лаву та лежанку, в ній перевозили скарб під час подорожей. Від скрині пішли різні форми шаф, які перетворювалися у багатоповерхові

споруди. Готика запропонувала нові типи шаф для посуду: **дрессуар** (відкрита підставка з полицками, що служила для презентаційних цілей і тому займала почесне місце у парадних кімнатах; на нього ставили дорогий посуд: позолочений, срібний, скляний) і **креденца** (виглядала як скриня з дверцятами, що стояла на ніжках). І та й інша могли мати невеликі навіси, прикрашені в дусі того часу зубцями й арками.

Спеціальних меблів для сидіння було мало. Окремий стілець, крісло-трон належав главі знатної сім'ї (його дружині). Він прямокутний, важкий, незручний для сидіння (жорстка і пряма спинка, сидіння у формі ящика, що не дозволяло вільно розташовувати ноги). Висота спинки відображала ступінь знатності господаря. Крісло мало підніжку для ніг, щоб підняти їх з холодної підлоги. Іноді сидіння ставили біля ліжка, і вони виконували функцію домашнього клозету.

Наближені й слуги сиділи уздовж стін на лавках, лавах, скринях і табуретах. Середньовіччя запозичило в античності складаний стілець, проте була використана тільки форма, але забута суть: стілець не складався. Зате стіл зазвичай був складним: дошки клали на козли для трапези і прибирали після неї – про це свідчить вираз «накрити столи». У готичний період столи стають стаціонарними, торговці, банкіри мали письмові столи.

Спочатку ліжко – це просто рама на ніжках, але починаючи з XII ст. до нього прилаштовувався **балдахін** – навіс зі спеціальним драпіруванням (одна з його форм – шатрова – була запозичена на Сході). Полог кріпився до стелі, натягувався на каркас або драпірувався над ліжком. Він дозволяв зберігати тепло у холодному приміщенні і створював ілюзію захищеності та безпеки.

Розвиток міст і ремесел, що відбувався з XI ст., позначився і на меблевому виробництві. З'явилася механічна пила, що дозволяла розпилювати стовбури на тонкі й рівні дошки, знову відроджується рамково-фільонкова в'язка. Всі ці зміни підготували прихід меблів нового стилю – **готичного**. Її форми продовжували залишатися прямокутними, але композиційно вони вже інші. Активно використовувалось архітектурне членування: каркас ділився на окремі поля, заповнені різьбленням, на меблях зображувалися всілякі архітектурні деталі типу стрілчастих арок, щипців, фіалів з краббами та хрестоцвітами та ін. Для орнаментики характерні геометрично точні форми, рослинний орнамент (виноградна лоза, **краббе** – гакоподібний декоративний елемент, виконаний у формі закрученого листа, бруньок або квітів).

Окремо стояли Іспанія та Італія. В Італії збереглися античні традиції обробки дерева, а також необхідні для цього інструменти. Багато що запозичувалося зі Сходу. Іспанські майстри зазнали великий вплив арабсько-мавританських традицій, тому тут виникла багата площинна обробка поверхні [2, с. 254].

У середні віки користувалися також плетеними меблями і начинням, наприклад колисками, кошиками та ін. Предметом розкоші був килим. Драпіруванням приміщень досягали відразу кількох цілей: прикрашали кімнати, утеплювали їх, ділили велике приміщення на окремі кімнати. Килими могли складати цілі гарнітури, які сеньйори возили за собою із замку в замок. Занадто великі підбирали й підвертали. Своєрідним символом середньовічного престижу було, щоб тканина, спускаючись із сидіння, лежала на підлозі. Килими розвішувалися по стінах, ними покривалися ложа й сидіння, столи і навіть шафи. Накривалися вовняними і хутряними ковдрами. У багатих була постільна білизна, що вважалося розкішшю. Бідняки спали на солом'яному матраці або ж просто на оберемку соломи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блок М. Феодальное общество / М. Блок. – М.: изд. им. Сабашниковых, 2003. – 504 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм XV – XVIII ст. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – 548 с.
3. Мартьянов А. Прогулки по Средневековью: война, чума, инквизиция / А. Мартьянов. – М.: изд. «Пятый Рим», 2017. – 635 с.

4. Петрушенко Л.А. Повседневная жизнь средневековой Европы / Л.А. Петрушенко. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 367 с.
5. Роулинг М. Европа в средние века. Быт, религия, культура / М. Роулинг. – М.: Центрполиграф, 2005. – 221 с.
6. Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века / Ж. Флори. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 356 с.
7. Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI – XIII веков. Эпоха. Быт. Костюм / А.Л. Ястребицкая. – М.: Искусство, 1978. – 169 с.

ОСОБЛИВОСТІ КОСТЮМУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Анастасія КАБАЄВА

(студентка групи ІІІ17М2 факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Середньовіччя не знало моди у сучасному розумінні цього слова. Це не означало, що руху не було зовсім. Зміни відбувалися, але темп їх був настільки уповільненим, а соціальний простір поширення новацій настільки обмеженим, що це не порушувало загального стану спокою у сфері повсякденного буття. Проте костюм у різних країнах середньовічної Європи був досить однотипним. Ізольованість середньовічних князівств і держав не була абсолютною. Інформація долала відстані, хоча й повільно, і «мода» проникала всюди, де говорили і писали латинською мовою.

Сучасні дослідники виділяють дві якісні межі в історії костюма: середина XII – XIII ст. і середина XIV ст. Вони помічають, з одного боку, завершення багатовікового шляху його становлення і вдосконалення, а з іншого – початок принципових трансформацій, пов'язаних із новою організацією європейського світу із новими потребами.

Костюм середньовічної Європи складався під впливом античної спадщини і традицій варварського світу (увійшли в ужиток накладна сорочка і штани). З грецько-римського побуту у нову епоху перейшли деякі види одягу, принцип одночасного їхнього носіння та ін., тобто те, що отримало схвалення християнської церкви. Новий християнський дух втілювала Візантія, тому існували аналогії в західноєвропейському і візантійському костюмі. Особливо це стосувалося знаті з її пристрастю до пурпуру, урочистій церемоніальності довгого одягу та ін. Головна вимога церкви – закритість одягу: тіло проголошувалося гріховним і його слід було приховувати. Тому середньовічний одяг був просторий, незграбний. Жінки покривали голову в знак свого підлеглого становища.

На відміну від античності середньовічний костюм був не драпірований, а кроєний. Спочатку в його основі лежав примітивний крій, принесений варварами зі Сходу (існував аж до XI ст.). Основні типи одягу – накладний (одягався через голову) й розкритий (мав спереду розріз). Одяг та взуття в основному шилися у селянському господарстві. Домотканий одяг був досить грубий і примітивний, а її якість – низька. Тканини того часу – шерсть і льон. Вони теж були домашнього виробництва та постачалися феодалу у вигляді ренти або ж виготовлялися його челяддю в замку. Рідкісний і дорогий шовк привозили в Європу тільки з Візантії.

Основні види одягу варварів – штани і сорочка однакові для чоловіків і жінок, і відрізнялися лише окремими модифікаціями. Чоловічий костюм у VI – IX ст. складався з полотняної до колін сорочки – **камізи (шенс)** (вона схожа на туніку), штанів – **бре** (нагадували шаровари і мали різну довжину: короткі, по суті пов'язка на стегнах, до колін або до щиколоток, із зав'язками внизу). З плином часу поверх бре стали надягати інші

штани – **шосс**, типу щільних панчіх, натягували окремо на кожну ногу і прикріплювали спеціальними застібками до поясу бре. Шосс могли бути і просторими, їх носили також жінки. **Плащ** був простим прямокутним шматком матерії, який застібався фібулою на правому плечі або на грудях. У X – XI ст. він був короткий і ледве покривав верхню частину тіла. Зрідка плащі шили разом з капюшоном. Жінки закутували голову і плечі накидкою. На ногах були обмотки (схожі на російські онучі) і м'яке шкіряне взуття без твердої подошви. Воно закріплювалося на ногах вузькими, перехресними на литках шкіряними ремінцями. Таке взуття годилося для дому або для верхової їзди. По брудних вулицях ходили або босоніж, або у дерев'яних черевиках [1, с. 15 – 20].

Період X – XI ст. характеризувався розвитком першого загальноєвропейського стилю – **романського**. Люди заможні і знатні одягали поверх камізи ще одну сорочку – **блію** (від цього слова походить наша блуза). Це довгий або напівдовгий верхній одяг. Блію мала рукава, які у чоловіків були більш широкими і довгими. У чоловіків блію була короткою, нависала напуском над поясом і ледь доходила до колін. Жіноче блію представляло собою довге вільне плаття з напуском на талії, стягнуте вузьким шкіряним ремінцем. Без рукавів, воно скріплювалося на плечах фібулами-застібками. Взимку поверх блію надягали хутрянний одяг – зазвичай вироблені овчинні кожухи. Селяни задовольнялися однією сорочкою і бре.

У костюмі лицаря головну роль відігравали обладунки, тому їх форма визначала й вид одягу. Крій блію відповідав кольчузі. Під нею носилася товста стьобана куртка – **гамбізон**. З'явилися металеві рукавички, ідея яких запозичена із селянського побуту (використовували при прополюванні та жнив). Але поступово вони стали предметом розкоші і обросли символічними значеннями: увійти до церкви в рукавичках вважалося непристойним, потиснути руку приятелю, не знімаючи рукавички, – образливим. Залізна (шкіряна) рукавичка – символ лицарського стану. Вона уособлювала владу: її вручали при оммажу, при передачі фьефа. Пізніше виникає особливий ритуал, пов'язаний з цим атрибутом: кинути рукавичку означало виклик на поєдинок, королівська рукавичка, укріплена на спеціальному хресті в центрі ринкового місця, – знак королівського покровительства і захисту, дарованих королем ринкових привілеїв та ін. Вони використовувалися чоловіками, а також жінками, наприклад, під час соколиного полювання. Їх виготовляли з оленьої, телячої й овечої шкіри. Середньовічні рукавички не мали гудзиків. Вони щільно сиділи на руці і зазвичай розширювалися до передпліччя, щоб покривати рукава [3, с. 350].

Таким чином, в епоху раннього Середньовіччя принципи конструювання костюма чоловічого і жіночого, знатних осіб і простолюду, мирян і духовенства були однакові, і їх відрізняли швидше якість матеріалу і застосування прикрас ніж форми крою.

Розмежування відбувалося поступово і почалося воно з кольору. Регенсбурзький клірик, автор «Імператорської хроніки», повідомляє під 788 – 802 рр., що імператор наказав селянам носити плаття тільки чорного або сірого кольору «і ніякої зброї»; знатні ж можуть одягатися «в зелене, синє, червоне». Ця постанова Карла Великого – одна з найбільш ранніх середньовічних постанов про одяг. Золото, пурпур, фіолетовий, блакитний – вже у меровингську епоху це кольори церемоніального одягу, символ знатності, благородства крові і королівської гідності, близькості до вищого, небесного світу, Богу. Також і шовк, парча та лляні полотна. Простий люд, челядь, воїни задовольнялися грубими тканинами, які виготовлялися у селянському господарстві і доменіальних майстернях [3, с. 353].

Знаті мала прикраси: багаті пояса, застібки-фібули, пряжки з дорогоцінних і напівкоштовних каменів, золота та емалі, а також намиста і браслети. З'явилися нові стилі орнаменталізації – плетений, змієподібний візерунок, гравіюванням, рисою золотом і сріблом Верхнім одягом був плащ з капюшоном. У IX – X ст. прикраси починає витісняти вишивка у вигляді облямівки по коміру або подолу, а також дорогоцінними каменями на церемоніальних шатах.

З другої половини XII ст. в Європі формується новий художній стиль – *готика*. Короткий одяг, зручний для руху, став замінюватися довгим костюмом. Подовжилися шкарпетки туфель, довше стали сорочки і плащі, які часом навіть волочилися в пилу; розширилися і подовжилися рукава. Навіть волосся і ті стали відпускати. Довгий одяг підкреслював особливий спосіб життя аристократії, її обраність, зневагу до фізичної праці. Готичний стиль найбільше знаходить відображення у жіночому одязі. Це динаміка рухомого багат шарового одягу, особливо їх плісированих частин (спідниця), а також і нові пропорції сукні, які нібито витягували постать вгору. Красу форм підкреслювали за допомогою вузького жилета або бічних шнурівок. Блію спадало до п'ят, розширюючись від стегон. Рукава, вузькі вгорі, розширювалися від ліктя і закінчувалися довгими плісированими манжетами, звисаючими чи не до землі. Сукні були з розрізом на грудях, застібали його на гудзики. Надмірне розширення від талії і довжина робили жіночу ходу плавною, але одночасно змушували при ходьбі кокетливо піднімати плаття – «благородний жест», відображений в образотворчих пам'ятках, але одночасно і привід для критики моралістів. У моді коси, перевиті стрічками, голову покривали легкою вуаллю [2, с. 35].

Іншою рисою нової моди було посилення в ній орнаментальних мотивів і новий крій, який свідчив про вдосконалення кравецького мистецтва. Блію не тільки прикрашалося вишивкою; його шили таким чином, щоб воріт був відкритим і дозволяв бачити орнамент на нижній сорочці – шенси; орнаментований поділ шенси визирав з-під більш короткого блію. Особливу увагу стали приділяти поясу: раніше блію носили з напуском і воно прикривало пояс, а тепер (у зв'язку з більш широким застосуванням шовкових тканин) блію стало обтягувати фігуру (у жінок щільно облягаючи груди), тим самим відкрився пояс і він став важливим декоративним елементом; він проходив навколо талії і зав'язувався вузлом спереду, так що обидва його кінця спадали до ніг [3, с. 354].

Впровадження нових сортів тканини: шовку і бавовни було також одним із проявів «революції костюма». До XII ст. шовк привозився виключно зі Сходу і цінувався в Європі надзвичайно дорого. В середині XII ст. налагоджувалося його виробництво в європейських містах: Палермо, Лукка. У XII ст. воно поширюється у Франції, в Німеччині. Бавовна йшла на виготовлення як простих тканин (часом разом з льоном), так і дорогих видів. Хрестові походи знайомили феодалів з розкішшю Сходу і вносили корективи в одяг (лицарі привезли новий вид головного убору – **тюрбан**; європейці, запозичивши принцип драпірування, створили безліч різноманітних форм).

Готичний стиль одягу формувався під впливом куртуазної культури. Чоловіки і жінки цієї пори були сповнені турбот про свої наряди і зовнішність: мати білі руки і чисті нігті, носити вузькі рукава, витончено причісувати волосся і не шкодувати грошей на покупку шовкового гаманця, вишитого пояса, капелюха, не кажучи вже про мистецтво їздити верхом, танцювати, співати. Паризькі щиглі пудрили обличчя і вискубували брови, душились і тримали руки в молоці для більшої білизни. Дами носили накладне волосся з шовку, фарбувалися і відкривали декольте [3, с. 361].

Утверджена до XII ст. в аристократичному лицарському суспільстві куртуазна модель відносин між статями у наступні століття поступово пошириться й на інші соціальні верстви.

На рубежі XII – XIII століть «аристократична мода» була витіснена новим типом костюма. Шовкова парча зберігалась лише для найурочистіших випадків у побуті вищої знаті (оксамит впроваджувався у придворний побут лише з XIV ст.). Заможний городянин, як і лицар, одягався тепер у сукно, часом облямоване хутром. Костюм XIII ст. – костюм «міський» і за матеріалом, і за функціями: сукно – продукт ткацького виробництва найрозвиненіших міських центрів Фландрії, Північної Італії, Північно-Західної Німеччини. Суконний одяг був практичніше костюма XII ст. Він розрахований не на перебування в будинку, а на вуличну діяльність, на далекі подорожі. Вільний політ країв одягу, настільки типовий для попереднього періоду поступово зникає. Навпаки, виник

звичай зашивати в підлоги монети, щоб надати лініям напруженість і нерухомість, сорочки коротшають, рукава звужуються [1, с. 35].

У XIII ст. на зміну білію приходять нові за назвою і покрою види одягу: **котт і сюрко**. Їдучи з дому, людина одягала вовняну котту, що щільно сиділа на грудях, з вузькими рукавами. Поверх нього носили сюрко – безрукавку з дорогої матерії (іноді зі шкіри) з розрізами з боків (а іноді спереду і ззаду) для зручності рухів. Зустрічалися зображення сюрко, зшитого разом з капюшоном. Верхній одяг представлений широкими плащами, хутряними накидками. Чоловіки надягали особливі панчохи-штани (**шосси**), які прикріплювали шнурками до поясу бре. До бре, які на початку XIV ст. стали носити на тоненькому паску, прикріплювалися необхідні предмети: ключ, капшук, ніж.

Строгість силуету в якійсь мірі компенсувалася багатокольоровим убранством: котта були сині, червоні, зелені; шосс – зелені, білі, сині, рожеві. З XIV ст. в моду входить плаття з вертикальною кольоровою гамою. Відповідно і шосс були двоколірними: ліва половина одного кольору, права – іншого. Жіночий котт і сюрко були довгими, до п'ят. Так зване відкрите сюрко, яке заможні дами одягали до обіду і вже не знімали весь вечір, прикрашалося довгим шлейфом, що волочився по землі, і великими вирізами під рукавами, часом з хутряною опушкою. З'являлися черевики з подовженими носами – **пігаш** (їх появу пов'язували з ім'ям графа Анжуйського, що мав потворну стопу). В одязі появлялися гудзики. На зміну вишивці приходили мережива (були популярні у жінок) [2, с. 42].

У цей період носили два типи плащів – відкритий спереду або збоку, зав'язаний шнурком, і так званий «**гарнаш**» типу пончо.

З'являється спеціальний «**гербовий одяг**», що відображав приналежність до певного роду: члени знатної сім'ї носили костюми кольору родового герба або його зображення (слуги й васали – герб сеньйора). Якщо поле герба було розділено на дві або чотири частини, то в одязі застосовували колірну грань, яка ділила вбрання на відповідні частини.

Середньовічна зачіска постійно коливалась між римською модою (римляни стриглися коротко і голили обличчя) і старим німецьким звичаєм, згідно з яким довге волосся – ознака знатності. До середини XII ст. чоловіки голили підборіддя і щоки, іноді залишали вуса, волосся стригли коротко. З середини XII ст. починали носити довге волосся і відпускати бороду, що відповідало в якійсь мірі довгому одягу XII ст. Але розвиток масивного горшковидного шолома змусило лицарів відмовитися від носіння і довгого волосся та бороди. Відповідно до короткого одягу волосся стали носити коротше – ззаду завиваючи, а спереду вистригали чубчик [1, с. 40].

Жінки відпускали довге волосся, розділене прямим проділом на дві частини і заплетене у дві коси. З XIII ст. довгі коси – рідкість, дівчата носили волосся, що хвилею спадало на плечі, заміжні дами, навпаки, прибирали волосся, приховуючи їх під хусткою або капелюхом. До XII ст. чоловіки і жінки перев'язували волосся головною пов'язкою з парчевих стрічок. З XIII ст. входили у вжиток різні види головних уборів: очіпок, який іноді надягали під шапку, капелюшок з полями, м'який берет, чоловіки носили чепчики, схожі на підшоломники (**коль**), **шаперон** – різновид капюшона, котрий міг драпіруватися різними способами, типу півнячого гребеня та ін. У жінок входив у моду головний убір **барбетт**: біла тканина обгортала шию, вуха, підборіддя, частину грудей [1, с. 42]. (Він збережеться протягом тривалого часу, ставши пізніше головним убором черниць). Широко впроваджується носіння дорогоцінних каменів. Знатні дами прикрашали ними і зачіски, і пояса. Окрасою служили і гаманці з вишитого шовку, які носили на поясі. Дами захоплювалися косметикою (чоловіки також пудрили обличчя й вискубували брови).

З середини XIV ст. настає період **франко-бургундської моди**, яка уособлювала стиль пізньої, або «**полум'яної**» **готики**. Саме бургундський двір Валуа, задавав тон серед європейської придворної знаті майже до кінця XV ст. Поширенню стилю сприяла Столітня війна. Поява лицарів з різних країн у військових таборах створювало умови для

уніфікації одягу по всій Західній Європі. Це саме можна сказати і до жіночого одягу, так як в таборі знатних феодалів за звичаями того часу були присутні дружини і дочки.

У XIV ст. костюм збагатився новими елементами і чітко закріплював в собі основні станові відмінності в середньовічному суспільстві. Разом з тим, до цього часу все більш явними стають і тенденції його нового розвитку. Чоловіки і жінки поступово відмовляються від довгого і вільного крою плаття. Воно стає все більш прилеглим, наведеними по фігурі, з розрізами, на гудзиках або на шнурівці (у жінок), коротким – у чоловіків (вони вже ніколи не повернуться до довгого одягу).

Змінювалися пропорції костюма. Поверхня плаття збиралася складками, які звужувалися до талії і знову розширювалися до стегон. Талія трохи опущена і надзвичайно тонка за контрастом з величезними плечима (широкі в окаті рукава забезпечувалися спеціальним валиком). Жіноча мода мала тенденцію відкривати тіло якомога більше: широкий і глибокий виріз оголював шию, робив видимою груди і спину. Тілесність підкреслювалася і широкими проймами рукавів і шнурівкою корсажа – збоку, потім і спереду. Краї одягу були посічені **фестонами**, що виникли як наслідок лицарським латам. У стилізованому костюмі фігура набувала витягнутих обрисів. Костюму відповідало взуття. Довжина стопи додатково збільшувалася надзвичайно довгим носком (у знаті – 24 дюйма, у городян – 12, у селян – 6). У ній незручно було ходити, але все приносилося у жертву становому марнославству: носок набивали волосом, вставляли китовий вус і підтримували спеціальним ланцюжком [2, с. 41].

У жіночому костюмі з'являвся S-подібний вигин фігури, так звана **готична крива**. (Вона виходила не тільки за рахунок своєїрідної пози, але й за допомогою спеціального корсета з дерев'яних планок. Талія піднімалася високо під груди, а овальний виріз змінювався глибоким трикутником). З середини XV ст. стало модним підкреслювати опуклість живота і сідниць. Для цього одяг підбивали м'якими мішечками. Плаття носили зі шлейфом, який, в залежності від знатності дами, міг досягати декількох метрів. Прагнучи відкрити обличчя і потилицю, жінки вистригали волосся на лобі вище природної лінії до чіпця, а ззаду зачісували їх вгору, або збирали у косу; підвішували локони з боків і сильно рум'янилися. Високим зачіскам, які мали поширення з XV ст. відповідали і форми головних уборів – «рогатий очіпок»; конусоподібний з гострим кінцем, висотою до 70 см «**генін**», іноді увінчаний довгою вуаллю («прапор») і т.д. У цей час декольте обрамляли коміром або хутряною опушкою, обшивали позументом, воно відкривало спину [2, с. 44].

У XIV ст. змінюються обладунки – на місце кольчуги приходять **лати**, що зумовили появу нових видів одягу, створення складного крою. Новий естетичний ідеал вимагав від лицаря спритності, рухливості, що підкреслювалося костюмом. Місце довгого одягу займає короткий, а силует має чітко окреслені графічні форми. Довгий костюм залишався тільки для певних груп – вчених, суддів, духовенства, магістратів і взагалі поважних людей похилого віку. В моду входив **багатошаровий костюм**. Поверх сорочки одягали вузький прилеглий жакет і/або **пурпуен (котарді)**, прообразом яких був одяг, що носився під латами і повторював їх форми. Шосси з'єднувалися разом і забезпечувалися відкидним клапаном.

З'являвся новий вид одягу для феодалської еліти – чоловічий і жіночий **упелянд**. Його сильно розширені донизу рукава оброблялися хутром, фестонами і нагадували крила птахів. Довгий упелянд з дорогої тканини – урочисте вбрання королів і вищої знаті. Крій змінював і фасони жіночого одягу. Ліф обтягував фігуру (в Англії з'явився **корсет** – вузький ліф із щільної тканини), а спідниця викроювалася окремо у вигляді кола або півкола – так званий **кльош** [2, с. 45 – 46].

У пізньому середньовіччі різко зростає використання хутра у чоловічому та жіночому костюмі. Їх використовували для утеплення одягу в якості підкладки; поверх нього, у вигляді коміра; хутром обшивали пройми рукавів і підлоги сукні. Хутро – один із показників соціального рангу людини. Прості люди задовольнялися хутром ягнят, кролів,

лисиці; в середовищі нижчої знаті і заможних городян використовували хутра з білки і куниці. Привілейованим хутром вищої знаті вважалися горностаї і соболь.

Селянський одяг був надзвичайно простий: він мало зазнав змін. Все та ж блуза, бре (або шосси), куртка. Одяг городян різноманітніший і багатший. Патриції наслідували знаті, а бюргери – патриціям. Але в цілому костюм скромний і практичний; використовувалось сукно, темні кольори, знаки професійної приналежності. Жінки носили суцільно кросний котг і сюрко, високі головні убори замінювалися більш практичним капюшоном з полотна з відворотом – омюссом, який пізніше перетвориться в очіпок. Сукня городянки хоча й більш скромна, але мала естетичні елементи. Так, очіпок і сорочка завжди виготовлялися з білого полотна. Одяг виражав статус її власника, влада у численних указах жорстко регламентувала те, що дозволялося носити кожному стану або професійній групі. Закони про розкіш захищали панівний клас від спроб копіювати його костюм і тим самим уподібнитися еліті. Особливо строго стежили за використанням золотих прикрас, одягу із золотої та срібної парчі, хутра, а також довжини взуття, висоти головних уборів, довжини шлейфів, кольору та ін.

З XIV ст. чоловіки стали носити коротке волосся. Зачіска відкривала потилицю і вуха, залишаючи волосся шапочкою лише на верхній частині голови. Вона користувалася успіхом аж до 1450 року, коли знову повернулася мода на довге волосся.

З середини XIV ст. зміни одягу входять у практику повсякденного життя. Це стало основою формування національних мод. З XIV ст. формувалося «відчуття моди», що поєднувалось із виникненням у середньовічній свідомості уявлень про різноманітність, можливість вибору, зміни. Воно відкривало простір для індивідуальних рішень, варіацій моди відповідно до особистих смаків. Але посилення індивідуалістичної свідомості означало, як неминучий наслідок, ослаблення станових меж і приписів. Залишаючись надбанням знаті, мода у пізньому середньовіччі в той же час все більше і більше ставала зразком для наслідування й інших соціальних груп. І це знаходило відображення у костюмі цієї епохи, віддзеркалювало претензії різних соціальних орієнтацій, як результат ускладнення стратифікації феодального суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Келли Ф., Швабе Р. История костюма и доспехов. От крестоносцев до придворных щеголей /Пер. с англ. Т.Е. Любовской / Ф. Келли, Ф. Швабе. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 216 с.
2. Мерцалова М.Н. История костюма / М.Н. Мерцалова. – М.: Искусство, 1972. – 200 с.
3. Ястребицкая А.Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке / А.Л. Ястребицкая. – М.: Интерпракс, 1995. – 416 с.

ХАРЧУВАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ

Олександр БРЮХОВЕЦЬКИЙ

(студент групи ІІІ15Б факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.С. Парсамов

Їжа людини завжди свідчила про її соціальний статус, про місце, яке вона займала на ієрархічній драбині. Існувала проста їжа для більшості і розкішна – для привілейованих. Простий народ задовольнявся кашами (вона була не рідка, а досить тверда, яку можна було різати) і юшками з зерна та овочів (французи вживали «цибулевий суп» – коли у воду кришили цибулину та деякі овочі). Часто на вечерю споживали **тюрю** (блюдо з хліба, розмоченого у молоці). Кухня селянина гарячих страв не знала через брак дров.

Зерно та хліб – основа харчування. Бідняки хліб пекли з проса, ячменю, жита. Робили це рідко, один-два рази на місяць, і він був призначений для тривалого зберігання, тому він майже завжди був черствим, часто цвілим, і люди гризли його, рубали ножем, або розмочували у воді. Але був і так званий «хліб каноніків», призначений для багатих – білий, з просіяного пшеничного борошна, продукт рідкісний і дорогий. Релігія надавала йому сакральний сенс у пам'ять про чудеса Ісуса Христа. З XII ст. встановлювався звичай їсти страви з хлібом. Останній споживали у великих кількостях: ченці, знать, багаті городяни з'їдали в день більше кілограма хліба [1, с. 83].

Європа завжди була м'ясоїдною. Селяни зазвичай їли каші, але на стіл пану поставляли (а пізніше виносили на ринок) м'ясо, молоко, птицю, яйця. Знать до того ж споживала багато дичини, так як її традиційним заняттям було полювання. Селяни, ремісники, інший бідний люд їли м'ясо рідко, як правило, у свята. Найдоступнішою була для них свинина. Розкішні трапези у селянських сім'ях бували у грудні, коли до Різдва заколювали порося. У середньовічній людини часто були хворі зуби (їх не чистили, їжу запивали кислим пивом і закушували часником – для дезінфекції, тому з рота сильно пахло). Тому смажене м'ясо нерідко ще й доварювали у бульйоні і навіть розминали у ступці до кашоподібного стану, додаючи туди яйця й борошно, й отриману масу вже обсмажували на рожні. При такій подвійній обробці м'ясо втрачало свою хрустку скоринку і смак, але інакше його було не розжувати.

Їжа простих людей була недостатньо ситна, в ній не вистачало вітамінів, так як споживалося мало свіжих овочів і фруктів. З овочевих культур поширені в той час ріпа, горох, боби, цибуля, часник, до яких поступово додавалися буряк, капуста, петрушка та ін. Цибуля вважалася також і ліками, лицарі приписували їй магічну властивість оберігати воїнів від ран і носили її як талісман. Овочі подавали на стіл у вигляді пюре (подрібнені овочі змішувалися з борошном і яйцем). Протягом Середніх віків розвивалося садівництво, поступово окультурювалися дикі плодові та ягідні рослини, наприклад суниця.

Європа багата рибою. Вона була більш доступною простому населенню, ніж м'ясо, але нею не цуралася й знать, тому що її дозволяли їсти під час посту. (Кількість пісних днів становила майже третину року). М'ясні й рибні запаси засолювали, щоб вони не зіпсувалися. Середньовічна Європа майже не знала цукру. Вона познайомилася з ним через іспанських арабів, а також під час хрестових походів. Аж до XVI ст. він залишався великою рідкістю. В деякій мірі його заміняв мед, а також виноградне сушло [1, с. 130].

Серед напоїв виділялося вино, як споконвічно європейський напій Середземномор'я, і пиво. Пиво відомо як в Європі (Англія, Нідерланди, Німеччина, Чехія, Польща), так і в інших регіонах світу з незапам'ятних часів. За часів Карла Великого його пили і в хижах, і в палацах. Пиво варили з пшениці, ячменю, жита; могли додавати мед,

мак, гриби, лавровий лист та ін. Використання у пивоварінні хмелю – відкриття Середньовіччя. Це нововведення стало звичним у монастирях з IX ст. [1, с. 192].

Області виробництва вина знаходилися південніше – це в основному середземноморські країни, хоча виноградники були і Центральної Європи та Англії. Після збору врожаю вино «подорожувало» у бочках, прямуючи у північні регіони. Його пили молодим, тому що не вміли довго зберігати. Воно було доступним (за винятком середземноморського регіону) тільки заможним людям: знаті, багатим городянам. Вино використовувалося у церковних обрядах. В урочистих і траурних обставин сеньйори «робили суп», опускаючи шматочки хліба у вино, а потім роздавали васалам. Ця страва, ймовірно, символізувала хліб і вино Темної вечері, а сам ритуал сприймався як якесь високе «посвячення». Механізм отримання алкоголю (перегонка і перегінний куб) був відкритий близько 1100 року в Салерно (Південна Італія). Однак алкоголь використовувався не як харчовий продукт, а як ліки проти різноманітних хвороб, своєрідна «аква віта». Доповненням до пива і вина у північних і східних частинах Європи були мед, квас, сидр та інші напої [1, с. 195].

Середньовічній їжі не вистачало гостроти. Прянощі й особливо перець коштували надзвичайно дорого. Після хрестових походів левантійські купці стали поставляти в Європу корицю, імбир, мускатний горіх, гвоздику, перець. Настає справжнє «пряне безумство», манія на приправи охоплювала всі країни. Прянощі слугували консервантами й одночасно могли маскувати погану якість м'ясої їжі, непристосованої до тривалого зберігання і тому не завжди свіжої (вони перекривали запахи, смак солі або кислотності). Спеції ставали символом багатства і престижу, гостям їх пропонували після їжі, подібно каві у сучасному застіллі. Для бідняків ця заморська розкіш була недоступна і замінювалася місцевими рослинами: анісом, коріандром, чебрецем, часником. У якості приправи також використовували різні оцти й недостатньо перетравлені залишки тваринної їжі разом з потрухами [2, с. 43].

Недостатню поживність й убогість асортименту компенсували кількістю їжі. Якщо було можливим, то їли досхочу, до відчуття тяжкості у шлунку. Внаслідок подібного раціону типовою була повна фігура й роздутий живіт. Це не відносилось до знаті, яка перебувала у хорошій фізичній формі, постійно займаючись військовою підготовкою і вживаючи в їжу багато дичини [2, с. 51].

До XV ст. Європа не знала кулінарного мистецтва. Після падіння Римської імперії багаті традиції кулінарії були втрачені. Розкіш застілля виражалася швидше в достатку, ніж у вишуканості. М'ясо, смажене на розні, подавалося у величезних кількостях, іноді разом з рибою та овочами. Їли зазвичай два рази на день. Побоюючись отрути, їжу перед трапезою перевіряли на слугах, або за допомогою спеціальних амулетів. Бенкет у багатому домі починався звуком рога, яким «звали воду». За цим сигналом слуги вносили глечики й тази для миття рук. Страви подавалися у закритих судинах: щоб зберегти їжу гарячою, оберігти її від бруду (в їжу могли потрапити комахи, дрібні тварини) і від отрути. Обід накривався на багато персон, так як за столом у сеньйора харчувалася сім'я, родичі й васали, котрі жили в його резиденції або відвідували її. Столи були витягнутої прямокутної форми (дошки, що уклалися на козли). Один кінець знаходився на узвишші – він призначався для господарів і найбільш знатних гостей. У похідній обстановці або в більш ранні періоди в якості столів могли використовуватися навіть довгі лицарські щити. Якщо гостей було багато, то столи ставили у вигляді літери П, причому гості сідали тільки із зовнішньої сторони. У перервах між їжею учасників розважали інтермедіями – виставами на сюжети байок. На подібних бенкетах могли бути присутніми глядачі, які розміщувалися вгорі на галереях [1, с. 158 – 159].

Столи накривали довгими аж до підлоги скатерттинами (ними ж часто витирали руки). Посуд у багатих осіб був срібний, ювелірної роботи, у сім'ях трохи бідніших – олов'яна, глиняна або дерев'яна. Час художньої кераміки і скла пішов разом з античністю, і тепер вони зустрічалися надзвичайно рідко. Скло почало поширюватися в Європі з XIII

ст. Ножі зазвичай носили із собою, і кожен користувався власним. Келих (кубок, кружка) міг бути теж персональним, хотя за правилами старовинної ввічливості слід, допивши свій келих, передати його сусідові, тобто вони ходили по колу. Тарілки протягом багатьох століть замінялися дерев'яною дощечкою або олов'яним кружком, а найчастіше – **траншуаром**, спеціальним шматком черствого хліба, на який клали м'ясо із загального блюда. Траншуари та інші недоїдки збирали і віддавали бідним, жебракам або слугам. На обідах вельмож для бідняків збирали милостиню у спеціальні посудини-кораблі. Рідку їжу подавали на двох (одна миска й одна ложка). Їли юшку по черзі, обтираючи ложку після кожного опускання в свій рот і перед кожним зануренням у супницю, і цей звичай проіснував до XVII ст. Могли черпати юшку скибкою хліба. Виделка («тризуб диявола»), велика й двозуба з'явилася в Європі в XI ст. у венеціанця Доменіко Сільвіо і була виключно кухонним начинням для м'яса. До цього їли руками або в рукавичках, щоб не обпектися. Столовий ніж із заокругленим лезом ввів кардинал Рішельє – в цілях безпеки. Глибоку тарілку для супу придумав кардинал Джуліо Мазаріні [1, с. 162].

У Середньовіччі гігієні великого значення не надавали, тому в обідніх залах по кутах частенько валялися екскременти, палати кишіли вошами й клопами. Їжу роздирали на частини, а потім ковтали не жуючи. Кістки від м'яса розкидали на всі боки, брудні руки трапезники витирали об сорочку, штани, волосся пажів і шерсть собак. Учасники бенкету не соромилися блювати, пукати, сякати у скатертину. Люди страждали діареєю. Мода XII – XV ст. відповідала цій проблемі. Так, на чоловічі штани-панталони прикріплювали декілька вертикальних стрічок у кілька шарів, щоб скрити «проблему». Дами носили широкі спідниці від діареї і приховували під ними собачку, яка їла блохи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм XV – XVIII ст. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – 548 с.
2. Монтанари М. Голод и избытие. История питания в Европе / М. Монтанари. – М.: Александрия, 2009. – 288 с.

ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Аліна ТОВСТОНЮК

(студентка групи ІІІ15Б факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.С. Парсамов

Середньовіччя увійшло в історію як епоха повного підкорення авторитету церкви та аскетизму (домінуюча течія в християнстві). Основою виховання визнавався Божий початок. Бог – останній і найвищий суддя. Навчання разом з тим являлось своєрідним сплавом релігійного і світського, що полягало в необхідності засвоєння земних знань та мудрості. Християнське виховання було звернено рівно до кожної людини, але будучи корпоративним, водночас було спрямоване на відтворення станової моралі. Носіями такої освіченості були в першу чергу служителі католицької церкви. Взірцем вважалась віруюча з моральними вчинками особа. Програма занять для шкіл обов'язково мала бути затвердженою церквою.

У середньовічній науці домінувала схоластика, що полягала у застосуванні формальної логіки для обґрунтування релігії. Учені-церковники даної епохи – **схоласти** (від слова «схола», тобто «школа»), – це професори, що прославились своїми вченими богословськими творами. Вони прикладали всі свої таланти та знання для того, щоб узгодити вчення та канони церкви з тими випадковими уривками наукових відомостей, які їм пощастило знайти в перекладах праць Аристотеля (усіх інших філософів церква не

дозволяла читати). Мертва «наука» схоластів, що зміцнювала позиції церкви, не обходила широких верств населення. Звичайні люди не розуміли її. І це стосується не тільки неписьменної більшості. Навіть люди освічені були до неї байдужими. Крім того, основні твори церковної літератури писалися латинською мовою, яка була чужою і незрозумілою для більшості європейських народів. Латина стала мовою європейської освіченості того часу, а необхідність користуватися при богослужіннях книгами, написаними нею, спонукала церкву спілкуватися про навчання майбутнього духовенства хоча б елементарним знанням. Так почали виникати в середньовічній Європі перші школи, зміст навчання в яких визначався релігією, а мовою навчання стала малозрозуміла латина.

Раннє Середньовіччя іноді називають «темними віками». Воістину неучтво панувало в Західній Європі у V – X ст. Грамотних людей було майже неможливо знайти не тільки серед селян, а й серед знаті. А шкільна справа виявилася в жалюгідному стані. У варварських державах повсюдно панували неписьменність і невігластво. Життя ледь жевріло в нечисленних церковних школах. Неписьменною була верхівка суспільства. Так, засновники династії Меровінгів не вміли навіть писати по-латині. При перших Каролінгах (VIII ст.) знать також була чужа грамотності. Один із засновників династії, Карл Великий (742 – 814) залишався невігласом до 30 років [2, с. 110].

Змінити ситуацію та ініціювати розвиток освіти намагалися як католицька церква так і світська влада. Помітну роль у цьому зіграв творець великої імперії Карл Великий. Він запросив до двору вчителів і вчених-ченців (Алкуїна, Теодульфа, Павла диякона та ін.) із Англії, Ірландії, Італії. Ченці склали так званий «Каролінгський мінускул». Альбін Алкуїн (735 – 804) підготував «Лист про вивчення наук» і трактат «Загальне умовляння», де обґрунтовувалось необхідність загального навчання і підготовки вчителів. Сам Карл у зрілому віці освоїв латинську грамоту, основи астрономії, став обізнаний у риторичі та літературі. Він став одним із перших великих політичних діячів середньовічної Європи, хто усвідомив роль школи як знаряддя державності. Всіляко заохочував і підтримував церковні школи.

У спеціальних капітуляріях (787 і 789 рр.) церковним парафіям і єпископствам ставилося в обов'язок відкривати школи для всіх станів, де навчалися б «символу віри і молитвам». *«...Нехай буде відомо благочестю вашому: спільно з вірними нашими визнали ми за корисне, щоб у єпископствах і в монастирях, христовим піклуванням нам ввіреним для управління, крім дотримання статутів чернечого життя, були старанні і в навчанні наук кожного, хто, в міру своїх здібностей, з божою допомогою, зможе вчитися. Ті ж, хто прагне догодити богові праведним життям, нехай не нехтує догоджати йому і правильною мовою»* [6, с. 3] – текст із Капітулярія про заняття науками Карла Великого 787 року. А ось слова Капітулярія 789 року: *«Нехай засновуються школи для навчання хлопчиків читання. Псалми, ноти, посібники зі співів та лічби, граматики і богослужбні книги в монастирях та єпископствах повинні бути виправлені. Бо часто буває, що деякі, бажаючи молитись богові, погано моляться з невиправлених книг. І не дозволяйте хлопчикам вашим псувати їх, читаючи й пишучи. Якщо ж буде потреба переписати Євангеліє, Псалтир чи молитовник, хай переписують їх якнайстаранніше люди зрілого віку»* [6, с. 4].

Це була, по суті, одна з перших в Європі спроб організувати обов'язкове і безкоштовне елементарне навчання. Але результату кроки, зроблені Карлом, не принесли. Незабаром після його смерті перестала існувати палацова школа. Серед світських феодалів знову запанувало негативне ставлення до книжкової культури і освіченості. Острівцями знання в морі невігластва залишилися церковні школи. Проте початок був покладений.

В епоху, що розглядається, у Західній Європі склалися такі основні типи виховання й освіти: церковне, рицарське, бюргерське та практичне. Окремим було виховання жінок. Церковне виховання – основний тип середньовічного виховання. Воно здійснювалося у

християнських родин і головним чином у церковних школах, які тоді були найпоширенішими.

У церковних школах проповідувався аскетичний спосіб життя і практикувалися суворі покарання, оскільки вони, як стверджувалося, сприяють спасінню душі, виганяють диявольське начало з людини, полегшуючи цим шлях до спокутування гріхів. Церковні школи, які призначались тільки для хлопчиків, ділилися на кілька різновидів: монастирські, соборні (єпископські або кафедральні) та парафіяльні. Монастирські школи, які відкривалися при монастирях, були внутрішніми і зовнішніми: у перших навчалися хлопчики, яких батьки віддавали в монахи і які жили в монастирях і готувалися до релігійної діяльності; зовнішні школи відвідували хлопчики мирян (сини світських феодалів) [5, с. 4].

При єпископських резиденціях відкривалися соборні або кафедральні школи (при кафедрі єпископа). Вони також ділилися на внутрішні і зовнішні. Найбільш поширеними були парафіяльні школи. Ці школи виникали при парафіяльних церквах, утримувалися священнослужителями і призначалися для навчання дітей парафіян.

У всіх церковних школах вчителями були духовні особи. Освіта мала строго теологічний характер. Всю істину шукали у святому письмі і вивчали «на зубок» лише канонічні (дозволені церквою) підручники й інші священні книги. Навчання будувалося переважно на запам'ятовуванні текстів із священного письма і коментарів до них. У зв'язку з цим у школах панував катехізичний спосіб оволодіння знаннями, коли навчальний матеріал подавався у вигляді запитань і готових відповідей до них [4, с. 30 – 31].

У парафіяльних школах, де група учнів складала, як правило, три – десять хлопчиків віком 7 – 15 років, навчали читати, писати, рахувати, а також церковного співу. Читати вчилися буквоскладальним методом. Він ґрунтувався на механічному запам'ятовуванні, оскільки матеріалом для читання служили релігійні книги, написані латинською мовою і їх зміст був недоступний дітям. Після опанування читанням вивчали письмо, техніка якого була такою ж складною.

У ранньосередньовічній школі мали місце різні рівні навчання. Елементарного рівня, що передбачав читання, письмо, рахунок і співи, учні досягали за п'ять років. Середній рівень передбачав три шляхи, до складу якого входило вивчення латинської граматики, риторики, діалектики і, нарешті, підвищений курс «семи вільних мистецтв», в якому до трьох шляхів додавались ще чотири науки – арифметика, геометрія, астрономія і теорія музики. Сукупність цих двох циклів предметів була відома під назвою «семи вільних мистецтв», ними вичерпувався весь зміст середньовічної освіти, сповна пристосованого до потреб церкви і феодального суспільства [3, с. 215].

У той час школи мали навчальні посібники, які були складені у вигляді діалогів між учителем і учнями. Вони свідчать про надзвичайно низький рівень освіченості того періоду. У школах також були розповсюджені навчальні посібники Прісціана і Даната – з граматики, Марціана Капели, Беди й Алкуїна – з риторики, Боеція – з музики та інші.

Нерозуміння вихователями особливостей дитячої психіки, відсутність елементарних методичних знань у вчителів призводили до того, що навчальний матеріал вони «втворювали» в голови учнів за допомогою різок та інших форм покарань. Взагалі ж, у середньовіччі у школах панувала сувора дисципліна. Учні підлягали тілесним покаранням за погану успішність, порушення порядку та невиконання релігійних приписів. Дещо ширшим був зміст навчання у «внутрішніх» школах. Від своїх служителів церква вимагала не так вже й багато: знати молитви, вміти читати латиною Євангеліє (навіть і не розуміючи змісту прочитаного), знати хід церковних відправ. Людина, знання якої виходили за межі означеної програми, була в західноєвропейському суспільстві V – X століть дуже рідкісним виключенням.

Учням церковних шкіл нав'ювали, що на сході знаходиться рай, що земля схожа на колесо, що зі всіх боків її омиває океан, а в центрі знаходиться Єрусалим. Вчення про

кулеподібну будову Землі категорично заперечувалось, бо представники церкви стверджували, що неможливо собі уявити, щоб люди на протилежному боці землі пересувались догори ногами. Тих же, хто таки наважувався наслідувати тих відчайдушних сміливців, які стверджували, що Земля – це планета, що обертається навколо Сонця, безжально відправляли на вогнища, які палали просторами всієї Європи протягом декількох століть. Всі відомості, які збереглися з античних часів і які могли б підштовхнути учнів до одержання знань самостійно, дослідницьким шляхом, ретельно замовчувались. Античні автори свідомо перекручувались. А часом ченці знищували унікальні тексти на древніх рукописах, що зберігалися в монастирських бібліотеках, для того, щоб на «очищених» таким чином дуже коштовних пергаментях записувати монастирські хроніки. Справжні знання про навколишній світ підмінялися хворобливими мареннями малоосвічених ченців.

Слід відмітити, що перші монастирські школи в ранньофеодальній Європі були засновані орденом анахоретів. Засновник ордену (529) – монах Святий Бенедикт (480 – 533). Ця подія виглядала відповіддю на заклик соборів глав католицької церкви до відкриття шкіл. Бенедиктинці взяли за зразок досвід Кассіодора. Протягом шести століть монастирські школи бенедиктинців залишалися найбільш впливовими навчальними закладами такого типу. Наприкінці VIII ст., наприклад, у Західній Європі існувало до 15 тисяч монастирів св. Бенедикта, при кожному з яких діяла школа. Особливу популярність придбали в цей час школи бенедиктинців у Рогенсбурзі, Тюрлінгене, Гессені (Німеччина). До XIII ст. вплив бенедиктинців на духовне життя падає. Суспільство справедливо звинувачувало багатьох членів ордену в розпусті і надмірності [2, с. 111].

Першість в організації монастирських шкіл захопили орден капуцинів – францисканців (створений в 1212 р.) і орден домініканців (створений у 1216 р.). У капуцинів навчалися переважно діти вищих станів. На чолі навчальних закладів ордену стояли відомі богослови – Роджер Бекон (1214 – 1292), Фома Аквінський (1225/26 – 1274). В результаті церковні школи раннього середньовіччя принесли небагато користі. Дітям з нижчих верств, тобто, абсолютній більшості населення, доступ до освіти залишився закритим. Рівень підготовки був вкрай низьким.

Отже, освіта, монополізована церквою, мала досить примітивний характер. Церква не була, та й не могла бути зацікавленою в збереженні всієї античної спадщини і зверталась до неї виключно в своїх цілях.

В епоху середньовіччя у Західній Європі, залежно від станової належності (духовні або світські феодалі, бюргери – купці, ремісники, селяни), склалося кілька типів виховних систем.

Стихійне виховання дітей селян. Здійснювалося батьками у повсякденній праці. Головні напрями – фізичне, трудове виховання. Виховувалося витривалість, спритність, слухняність, покірність. *«Педагогічним ідеалом у селі була працююча молода людина, наділена здоров'ям, яка вміє швидко і якісно виконувати будь-яку сільськогосподарську роботу і у випадку необхідності доглянути старих батьків до смерті»* [8, с. 212].

Бюргерське виховання. На межі XI – XII ст. церковні школи перестали задовольняти потреби суспільства в освічених людях. У цей період відбувається швидкий ріст та розвиток середньовічних міст. З часом міста почали відчувати велику потребу в освічених людях, які вміли б укладати торгівельні домовленості, працювати в органах місцевого самоврядування, складати різні ділові папери. Ця потреба викликала до життя нові типи шкіл, головною особливістю яких було те, що вони створювалися приватними особами, тобто не утримувалися за рахунок церкви. Міські купці і ремісники були невдоволені як монополією церкви на школу, так і релігійним навчанням і вихованням дітей. Тому вони вимагали відкриття своїх (гільдійських і цехових) шкіл, в яких навчання дітей проводилось би їх рідною мовою і допомагало б їм надалі у торгівельних справах та розвитку різних ремесел. Поступово такі школи були перетворені на міські початкові, які утримувались коштом міського самоврядування (магістрату). У цих школах учні вчилися

читати, писати, лічити та знайомилися з основами релігійних знань. Викладачів цих шкіл називали магістрами. Існували вони коштами, які вносилися учнями у вигляді платні за навчання [7, с. 22].

Центральною фігурою навчального процесу був учитель – магістр. Зазвичай, у школі був один вчитель, рідше – два – чотири. Класи були великими – до 60 учнів, а в епоху пізнього середньовіччя – до 100 учнів. Такі чисельні показники серед вагомих причин пояснювалися тим, що навчання було платним, і від кількості учнів залежав добробут учителя. Великі класи поділялися на групи залежно від рівня підготовленості учнів. Навчання передбачало усний виклад інформації, її засвоєння і відтворення на слух. Але використовували й роботу з книгою як вид навчання. Навчальний день тривав з ранку до пізнього вечора з двома перервами на сніданок і обід. Зміст і термін навчання чітко не визначався, залежав від різних обставин. Для виховання слухняності, працьовитості, моральних якостей широко застосовували тілесні покарання і вдома, і в школах. Учні та магістри різних шкіл інколи проводили публічні диспути. Збиралися у дні свят у церкві й вправлялися в риториці, діалектиці, знаннях граматики.

Досить прогресивним явищем було **учнівство** – поширена форма навчання серед ремісників та купців. Майстер, зазвичай, за певну платню брав одного – двох учнів, які були для нього даровими робітниками. Це зумовило постійне зростання тривалості навчання, яке у XV ст. складало 8 – 10 років. Грамоті вчив сам майстер, або ж дозволяв учневі упродовж одного року відвідувати школу. Після завершення навчання учень ставав підмайстром і працював у майстра за платню до того часу, поки не починав власної справи.

З цього часу освіченість перестала бути привілеєм вузького кола представників церкви. Найвідомішими з нецерковних шкіл в середині XII ст. були школи Гійома Коншського та Петра Абеляра (Франція). Гійом Коншський називав себе наступником Епікура і намагався передати своїм учням вчення про атоми. Крім того, він стверджував, що для всіх природних явищ можна знайти логічне наукове пояснення. Церква засуджувала діяльність та трактати Гійома Коншського за «нечестиве наслідування античної філософії». Другим видатним магістром «вільних мистецтв» був відомий філософ XII ст. Петро Абеляр (1079 – 1142), який заснував декілька нецерковних шкіл. Лекції Абеляра користувалися надзвичайною популярністю. Особливо подобалися слухачам ті його виступи, де магістр доводив пріоритет розуму над вірою та церковними «авторитетами», схилився перед античною філософією та прославляв світські знання. Своім вільнодумством Абеляр викликав роздратування католицької церкви. Тому його жорстоко переслідували. Твори видатного магістра спалювали на вогнищах, школи, в яких він викладав, закривали. Самого ж Абеляра церква двічі засуджувала на церковних соборах, а його учнів постійно переслідувала.

Лицарське виховання. Своєрідний характер носило виховання синів світських феодалів. Слабкий розвиток військової техніки, постійні збройні сутички між сусідами-феодалами викликали до життя особливий тип військово-фізичного, лицарського виховання. Лицарство середньовіччя не має жодних спільних рис з тим романтичним образом шляхетного розумного ввічливого лицаря, захисника жіночої гідності, який склався у художній літературі. Жадібні, малоосвічені, жорстокі феодали жили за рахунок експлуатації селян та військових пограбувань. Вони з презирством ставилися до всіх видів праці, в тому числі й розумової. Навіть елементарна освіченість не вважалась для лицарів обов'язковою. Зброя лицаря – меч, а не перо.

Не кожний вельможа міг поставити свій підпис навіть під грамотою, що затверджувала його спадщину. Лицарі – «пани землі і селян» – створили для своїх дітей систему світського виховання, в якій «семи вільним мистецтвам» шкільної освіти протиставлялись «сім лицарських добродійностей». Саме вони і являли собою зміст виховання та навчання хлопчиків. До цієї системи виховання належали: верхова їзда,

плавання, стріляння з лука, кидання списа, фехтування, полювання, гра в шахи, вміння складати вірші та співати й грати на музичних інструментах [7, с. 23].

Лицарське виховання мало на меті підготувати досвідчених воїнів, які б вміли жорстоко поводитись з поневоленими кріпаками і відзначалися б спритністю та принадністю, перебуваючи у великосвітському товаристві. Феодали готувалися до військової служби з дитячих років. Спочатку сини феодалів навчалися умінню їздити верхи та володіти зброєю, а потім вони відряджались до замку свого сеньйора. Там хлопець спочатку виконував обов'язки пажа при господині маєтку (від 7 до 14 років), а потім ставав зброєносцем господаря, беручи участь у військових походах. У віці 18 – 20 років юнака-феодала посвячували у лицарі. Йому вручали шпори та меч під час особливої церемонії, на якій були присутні родина та гості. Але на цьому навчання військовій справі не закінчувалось. Воно продовжувалось і під час війни, і в мирні роки. Особливою популярністю користувалися військові змагання (турніри), які організовували королі та заможні феодали. Тут лицарі змагалися один з одним, або ж навіть цілими загонами. Перемогти в турнірі чи з честю загинути на ристалищі вважалося найвищим проявом лицарської гідності. Наприкінці епохи середньовіччя для заможних лицарів необхідністю стало володіння французькою мовою, яка в ті часи набула значення мови вищого світу, а також «основи кохання, війни та релігії» [1, с. 60]. Оволодіння «основами кохання» – вважалося істотним показником успішності навчання майбутніх лицарів. Юнаки повинні були знати правила етикету, володіти уміннями та навичками складання віршів. Вони відрізнялися культурою мовлення, високими моральними якостями, такими, як ввічливість, доброта, великодушність тощо. До «основ війни» відносили наявність певних професійних умінь та навичок воїна. Велика увага надавалася релігійному вихованню юнаків. Ідеал лицарського виховання – жертвовність, слухняність й особиста свобода.

Виховання та освіта жінок в епоху Середньовіччя мало жорсткий становий характер. Дівчата знатного походження виховувались у сім'ї під наглядом матерів чи спеціальних виховательок. Подекуди їх навчали читанню та письму ченці з найближчого монастиря. Широко практикувалось також віддавати дівчаток із заможних сімей на виховання до жіночих монастирів, де вони знаходилися протягом кількох років. Багато хто з юних вихованок залишали монастир вже для того, щоб вийти заміж за волею батьків. Тому все навчання у монастирях було підпорядковане підготовці жінки до виконання її основної функції: бути гідною дружиною, матір'ю, господинею.

У монастирі дівчат навчали латинській мові, знайомили з Біблією, привчали до шляхетного поведіння у товаристві. Молоді жінки повинні були навчитися танцювати, вишукано схилитися в реверансі, грати на лютні та клавесині, підтримувати бесіду на визначену тему з двома чи трьома подругами. До змісту навчання входило навіть оволодіння мистецтвом користування віялом. Далі їх знайомили з основними правилами ведення домашнього господарства. Передбачаючи лихі часи, які можуть спіткати будь-яку з вихованок, дівчат змушували виконувати і так звану «чорну роботу». Вони по черзі працювали на кухні і в пральні, запалювали і чистили світильники, прибирали та мили підлогу. У монастирі майбутні «зірки» світського суспільства одержували елементарні відомості з історії та географії, викладені досить сухо, з міфології, арифметики, теології та латини [4, с. 34].

Отже, можна зазначити, що в епоху Середньовіччя освіченість серед жінок-дворянок була розповсюджена набагато ширше, ніж серед чоловіків-лицарів. У деякій мірі це пояснюється тим, що католицька церква намагалася вплинути на світських феодалів через їхніх дружин, які були виховані в монастирях у дусі релігійності. Недарма серед приданого дівчини з сім'ї феодала обов'язково були книги релігійного змісту. Виховання дівчаток, які не належали до привілейованих сімей, обмежувалось привчанням до ведення домашнього господарства, навчання релігійним настановам та рукоділлю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева І.М., Буторіна Т.С., Васильєва З.І. та ін. Історія освіти і педагогічної думки за кордоном і в Росії / І.М. Андреева, Т.С. Буторіна, З.І. Васильєва. – Навч. посібник для студ. вищ. пед. навч. закладів. – 3-є вид. – М.: вид. центр «Академія», 2006. – 432 с.
2. Джури́нський А.М. Історія педагогіки: Учб. посібник для студ. Педвузів / А.М. Джури́нський. – М.: Гуманіт. вид. центр «ВЛАДОС», 2000. – 429 с.
3. Зайченко І.В. Історія педагогіки / І.В. Зайченко. – Книга І. Історія зарубіжної педагогіки. Навч. посібник. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 624 с.
4. Історія педагогіки / За ред. проф. М.В. Левківського, докт.пед.наук О.А. Дубасенюк. – Житомир: Житомирський державний педуніверситет, 1999. – 336 с.
5. Історія педагогіки: курс лекцій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://www.info-library.com.ua/books-text-479.html>
6. Каглян Д.Б. Середньовічні школи та університети / Д.Б. Каглян. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – http://tshernelyzja.blogspot.ru/2016/03/7_8.html
7. Левківський М.В. Історія педагогіки / М.В. Левківський. – Навч.-метод. посіб. – Вид. 3-є доп. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 426 с.
8. Пальчевський С.С. Педагогіка / С.С. Пальчевський. – Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2007. – 576 с.

СІМЕЙНО-ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ НА РУСІ

Юлія КОВАЧ

(студентка групи ПГ18М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Історія та культура повсякденності один з перспективних напрямків сучасної гуманітарної науки, котра вивчає різні аспекти повсякденного життя і діяльності людини, що має свою специфіку у кожного народу в конкретно-історичну епоху. Звернення до повсякденних традицій періоду Київської Русі у IX – XIV ст., вивчення соціально-культурних аспектів розвитку населення епохи набуло останнім часом особливої актуальності, так як побут найбільшою мірою відображає етнічні риси народу, і неможливо пізнати історію рідної країни без вивчення побутової культури предків. Не випадково відомий культуролог Ю.М. Лотман зазначив, що *«історія проходить через будинок людини, через його приватне життя»* [2, с. 40].

На Русі були такі головні види шлюбу:

❖ **язичницький – умиканням**, як обряд відбувався на святах на честь богині Лади, які починалися ранньою весною і тривали до середини літа – дня Івана Купали; зберігався довго до XIII – XV ст. Слідом за умиканням проводилася так звана *«толока»*, коли наречений пускав наречену по руках посібників викрадення. Н.Л. Пушкарьова вважала, що таке *«групове згвалтування»* супроводжувало язичницькі ігрища і таким способом наречений дякував своїх товаришів за допомогу [4, с. 40]. Ібн Фадлан вказував, що під час похорону знатного руса, дівчина, яка погодилася піти на той світ разом зі своїм господарем, поєднувалася з найближчими родичами покійного і не тільки з ними. Дівчина тим самим надавала господареві честь, проявляла до нього любов і повагу. Ця ж мораль прозирала і в таких випадках, як зведення жінкою свого чоловіка з дівчатами і чужими дружинами для плотських утіх; секс свекра з невісткою; секс з дружиною брата [4, с. 40].

❖ **християнський – церковне вінчання**.

Існували такі підходи до їх співіснування:

• М.П. Погодін вважав, що серед князів переважав християнський шлюб, в який вони вступали у ранній молодості, переважно з ініціативи батьків. Весільні бенкети вирізнялися пишністю і розкішшю [5, с. 11].

• Є.І. Якушкін стверджував, що язичницький шлюб існував до XVII ст., а ігрища з умиканням спостерігалися до кінця XIX ст. [5, с. 12].

• Б.А. Романов вказував, що про вінчальний шлюб могла йти мова тільки по відношенню до бояр і князів (в їхньому середовищі продовжувало існувати відкрите двоєженство і навіть багатоженство аж до XVII ст.), а прості люди брали «дружин своїх з танцями і піснями» [6, с. 33].

• На думку Н.Л. Пушкарьової шлюб за способом укладення (*шлюбна змова, ряд*) був на Русі особливим видом цивільного договору. Він свідчив про часткову втрату жінками права на прояв вільної волі при виборі коханої людини і переважної ролі в цій справі родичів або батьків нареченої. Велике значення надавалося громадському визнанню шлюбу [4, с. 35].

• В. Долгов визнавав, що язичницькі весілля зникли тоді, коли християнська ритуальна практика просочила побутовий уклад не тільки міської еліти, а й сільських низів [1, с. 67].

• Спірним є питання, чи існувала на Русі «*купівля дружин*», відома як шлюбний обряд багатьом слов'янським народам і описана арабськими авторами. Термін «*віно*» розумівся трояко – як плата, сума викупу за наречену (жених як би викупував символ невинності (вінок), плата за примирення (так, у літописах Володимир за наречену – повертав місто, Казимир – полонених) або як синонім «приданого» [4, с. 41].

У XI – XIII ст. основна маса населення Русі і не думала про християнський вінчальний шлюб. Люди вважали, що вінчатися слід тільки князям та боярам і крім однієї вінчаної дружини можна було мати кілька невінчаних, що було характерним за язичницьким обрядом.

З 988 року, з хрещення Русі і присвоєння церквою монопольного права затвердження шлюбу, почали складатися норми шлюбного права, що включали в себе й певні весільні ритуали. Процес цей йшов двома шляхами: через трансформацію древніх сімейно-шлюбних обрядів у правовий звичай і через узаконення рішень органів церковної влади, що спиралася у своїх діях на візантійське шлюбне право. Про вплив давніх шлюбних традицій на норми сімейного права є згадка заручин (у X ст. сватів до великої княгині Ольги слав древлянський князь Мал). За руським звичаєм, заручини супроводжувала трапеза у батьків нареченої. Їли пиріг-коровай, кашу і сир. Розрізання сиру закріплювало заручини, а відмова нареченого від нареченої після цієї процедури як образа честі жінки каралася штрафом: «... *за сир гривню, а сором її 3 гривні*» [1, с. 71].

Шлюбна угода (*ряд*) наступний етап подружнього союзу на Русі. Батьки домовлялися про розміри приданого і день весілля. Він мав характер майнової угоди, заключне рішення приймалося батьками або родичами нареченої, а не дівчиною. Шлюбні відносини синів теж вершили батьки. До кінця XIII ст. згода сторін на шлюб стала фіксуватися у шлюбному договорі, складанням якого після змови займалися свати або родичі. Заключною частиною шлюбної угоди в XIV – XV ст. було церковне заручення (підтверджувалося грамотою), що стало закріпленням суспільною мораллю зобов'язанням одружитися на дівчині. (В. Даль вважав походження слова «заручення» від слова «обруч» (браслет) [6, с. 22]. Але все ж шлюб залишався цивільним актом, який лише освячувався благословенням церкви. Живучість весільного бенкету як традиції був фактом, що на Русі надавалося велике значення суспільному визнанню шлюбу.

Права жінки на Русі були підкріплені солідною майновою базою. Пушкарьова Н.Л. вказувала, що думка про понижене становище жінки на Русі X – XV ст. у порівнянні із соціальним статусом чоловіка є міфом. Становище жінок у давньоруському праві було набагато вище, ніж в давньогерманському і римському, перед якими жінка, дочка, дружина, мати завжди потребувала опікуна і не володіла правоздатністю. Рівність

подружжя у руській сім'ї підтверджувалася багатьма джерелами (Статут Ярослава, берестянні грамоти): жінки володіли власністю, розпоряджалися майном на свій розсуд, вирішували долю дітей, брали участь у судах (у Новгороді жінка присягала не в суді, а у себе вдома, могла виставити замість себе у поєдинку наймита, могли бути свідками на суді (є точка зору, що не могла), знатна жінка (княгиня) могла брати участь у судовому процесі в якості судді (або одного з суддів) у своїй вотчині), у князівських бенкетах, самі приймали рішення про шлюб (була грошова пеня на батьків через самогубство дівчини за відмову одруження і якщо дівчина бажала вийти заміж, а батьки не давали дозволу). В Руській Правді та у пізніших законодавчих пам'ятках відсутні вказівки на те, що вільна жінка, вийшовши заміж за холопа, втрачала свій більш високий соціальний статус, хоча діти від цих шлюбів ставали рабами [4, с. 22 – 24].

За насильства над жінками вільного стану встановлювалася пеня у 40 гривень кунами (як за вбивство людини); боярських дочок – 5 гривень золотом, «менших» бояр 1 золота гривня. Церковний закон за згвалтування дівчини встановлював неодмінне укладення шлюбу з нею та два роки покути, відмова – відняти половину маєтку, яке отримували самі ображені жінки, а не їхні чоловіки або родичі (в Західній Європі суму за посягання на честь дружини завжди отримував чоловік). Згвалтування представниць невольного стану і холопок не спричиняло кримінальної відповідальності, якщо суб'єкт був власником постраждалої (церковне покарання – рік поститися, а рабину звільнити). До образи дією відносилося порушення цілісності одягу жінки, особливо зривання головного убору – штраф 6 гривень (аналогічна образа, нанесена чоловікові, каралася штрафом у 3 гривні), удар знатної жінки по обличчю – штраф 1,5 гривні; забруднення жіночого одягу, обманом цілування чужої дружини – кілька днів покути. За образу словом (безпідставне обвинувачення у зраді) встановлювалося покарання, залежно від соціального рангу потерпілої – дочок і дружин великих бояр штрафом, як за згвалтування – 5 гривень золотом (відшкодування отримував чоловік). Якщо наклепником виявлявся чоловік, то постраждалій давалося право навіть вимагати розлучення [4, с. 25 – 26].

За нанесення побоїв дружині кримінального покарання чоловікові не було, але церковна влада призначала йому шість років покути і навіть допускала розлучення. Сина за побиття матері карали постригом у чернецтво, пасинка – втратою частини спадщини. Руські джерела також знали ситуації, коли не чоловік бив дружину, а навпаки – дружина била свого чоловіка [4, с. 27].

Представниці всіх станів Русі, крім рабинь, були суб'єктами права, і тому самостійно несли відповідальність за злочини. Церква розглядала велику групу морально-етичних проступків (зрада, аборт), за які жінка зобов'язана була нести покарання від десятка поклонів (або декількох гривень штрафу) до декількох років посту. Статут князя Ярослава мала статтю «бійка по-жіночому» (укуси, дряпання), за побої чоловіка – 3 гривні, іншої жінки – 6 гривень, за словесну образу – покута 12 поклонів. Крадіжка дружиною у чоловіка не тягла за собою покуту, чоловік міг побити її; але за підпал будинку, стогу – на жінку накладався штраф [4, с. 28].

У середньому шлюбний вік становив 13 – 14 років, у XIV – XV ст. – від 12 до 18 – 20 років. Ця умова не дотримувалася, за політичними мотивами могли одружуватися з 8 років [6, с. 52]. Так, Іван III був заручений з Марією Тверською п'ятирічним. Митрополит Фотій заборонив вінчати до 12 років. Російська церква перешкоджала укладанню шлюбів з іновірцями (дівчина каралася насильним постригом у чернецтво або штрафом), крім великих князівен, які могли виходити заміж за королів. Церква намагалася не допускати в шлюбі змішання соціальних відмінностей. Обмежувалося число заміжжя: норми християнської моралі дозволяли не більше двох, був дозволений і третій шлюб по смерті другого чоловіка і в разі, якщо дітей не було від перших шлюбів. Якщо ж шлюб укладався в четвертий раз, молодих розлучали і позбавляли причастя. Жінці будь-якого стану заборонялося одруження з особами, близькими їй по крові, по спорідненості (до 6 коліна); за візантійським законом таких жінок карали батогами, на Русі встановлювали штрафи.

Збереження невинності до шлюбу закон не розглядав як умову для його укладення. Невинність церковний закон вимагав лише від майбутніх дружин представників кліру, а з людей мирських наказував лише стягувати штраф [6, с. 53 – 54].

Церква спиралася на дохристиянські традиції відповідальності батьків за облаштування сімейного життя дітей. 5 гривень золота штрафу повинні були виплачувати «великі бояри» (1 гривня бралася з «менших») за те, що вони не видали вчасно дочок заміж. Для холопів теж [7, с. 32]. Мета церкви – вінчальний шлюб, бо без вінчання одруження незаконне. Вінчання відбувалося між Різдом і хрещенням, вінчали після Служби Божої або ввечері. Вінчати міг будь-який священнослужитель – тільки не монах. У ході вінчання наречений ставав по праву руку священника, наречена – по ліву, обидва тримали по свічці. Після надягання перснів (золотого – чоловіку, залізного – жінці) наречені сплітали руки, священник кадив на них і молився; звернувшись на схід, благословляв шлюб, бажав мати дітей [7, с. 41].

У день весілля наречена перебувала спочатку в хоромх окремо від нареченого, що символізувало її невідомість молодому («невеста», тобто «невідома»). У день весілля в «середню» палату першою входила наречена. Перед нею несли коровай з грошима – до ситого й заможного життя майбутньої сім'ї. Таке побажання було направлене до нареченої, в ній бачили майбутню розпорядницею домашнім бюджетом. Перед вінчанням нареченому і нареченій «голову чесали»; звичай з дохристиянських часів; він передував надягання кики і повойника з фатою – головних уборів заміжніх жінок на Русі. Перед поїздкою до вінця наречену обсипали хмелем – «до веселоців», вносили ритуальні предмети: шуби (до багатства), незашиті солом'яні матраци і просто снопи (до легких пологів) та ін. Був звичай давати пити чоловіку води після миття в лазні, щоб ті дружин любили. Відомий (за Нестором) був обрядовий епізод роззування дружиною чоловіка за майбутнє місце дружини у сім'ї та за її права. (Якщо молода знаходила у чоботі монету, то вона у майбутньому не буде підкорятися чоловікові). Це означало, що панування чоловіка в давньоруській сім'ї не було встановлено законом. Все залежало від жереба. Було також обрядове розбивання кубка (боротьба за пріоритет у сім'ї, хто перший наступить, той буде керувати). Подарунки нареченого нареченій, як голки (символ домашньої роботи) або батіг, могли мати у X – XV ст. колишнє обрядове значення, а не тільки патріархальну владу чоловіка як пізніше [7, с. 42 – 44].

За язичницьким уявленням шлюб вважався укладеним тільки після обряду «водіння». Вести дівчину до священного місця (дуба, верби, води) і обходити його три рази – ось що потрібно було робити нареченому, щоб перетворити наречену в дружину, тобто зробити перехід з одного роду в інший. Подібні дії нагадували магичний ритуал перетворення.

Давньоруське шлюбозрозлучне право виникло разом із прийняттям християнства і поширенням вінчального шлюбу, і, хоча світські влади неодноразово втручалися у цю сферу діяльності церкви. Підставою до припинення шлюбу вважалася лише смерть одного з подружжя (ідея про божественність походження шлюбу, а тому і його нерозривність). Приводи до розлучення були такі (за Статутом Ярослава Володимировича).

Перелюб, по-різному визначався для кожного з подружжя. Чоловік вважався перелюбником, якщо мав на стороні не тільки наложницю, а й дітей від неї (двоєженство, інша – нижчого соціального статусу або раба). Заміжня жінка здійснила перелюб вже тоді, коли вступала у зв'язок зі стороннім чоловіком. Перелюб, вчинений внаслідок насильства, не вважався зрадою. Різнилися й покарання за перелюбство. Жінка спочатку не мала права розлучення через невірність чоловіка: винного чоловіка лише карали роком покути і штрафом. Чоловік не тільки мав право, а й був зобов'язаний розлучитися з такою дружиною. У XIII – XIV ст. якщо чоловік пробачив їй зраду і не розлучився з нею, повинен нести покарання. Жінка отримала право розлучення через невірність чоловіка лише з XV ст. [3, с. 330 – 331].

Чоловік мав право розлучення з дружиною і за низки інших приводів: розмови жінки зі стороннім чоловіком, дружина знала, що чоловіка хочуть вбити і не повідомила, їла, пила, спала поза домом, ходила на ігрища без волі чоловіка, навела на чоловіка розбійників і обікрала його, незгода між чоловіком і родичами з боку дружини. З фізіологічних причин мали право на розлучення обоє подружжя (з XII ст.), при цьому жінка йшла з сім'ї з усім своїм майном. Право на розлучення з матеріальних причин закріплювалося за кожним із подружжя (чоловік не міг утримувати дружину, дружина обікрала чоловіка). Прийняття чернецтва чоловіком або дружиною. Церква вважала обов'язковим згоду другого з подружжя на розлучення і постриг [3, с. 332].

У XII – XIII ст. шлюб накладав на подружжя обов'язок на взаємний догляд та утримання в разі хвороби. Пізніше хвороба подружжя ставала приводом для розлучення. Право на розлучення мала тільки жінка, якщо чоловік приховав своє холопство або продався в нього без її відома (після фіксації правила «по рабі холоп, по холопу раба» у Судебнику 1497 року); якщо чоловік імпотент; у разі бездоказово звинувачення чоловіком у «втраті цнотливості», відсутності чоловіка до трьох років, за продаж чи пропив дружинного добра. Самовільне розлучення було об'єктом боротьби як церкви, так і князівської влади, воно практикувалось обома подружжям. При самовільному відході чоловіка від дружини з нього крім штрафу на користь церкви стягувалася велика сума за моральну шкоду (боярин – 300 гривень, простолюдин – 12 гривень (як за вбивство) [3, с. 333 – 334].

У XIV – XV ст. можливості «добровільного» розлучення все більше обмежувалися і виразніше ставало прагнення церкви скоротити кількість законних приводів до розлучення (блуд і постриг у ченці). Церковники закликали зберігати вірність чоловікові навіть у разі аморальних проступків з його боку. Чоловік в разі виходу з сім'ї повинен був крім штрафу повернути дружині не тільки її майно, придане, а й частину спільно нажитого; дружина ж зобов'язувалася не пред'являти майнових претензій.

Русичам-язичникам було неважливо за чий бажанням здійснювався розлучення. Робилося це просто і без всякої перешкоди з боку громадської думки. За твердженням Рафаеля Барберіні, якщо чоловік і дружина задумали розлучитися, вони йшли до води. Чоловік ставав по одну сторону водойми, а дружина – по іншу. Взявшись за обидва кінці тонкого полотна, вони тягнули його до себе і роздирали навпіл, так що у кожного в руках залишалася по шматку. Після цього вони ставали вільними. Отже, відносини між чоловіком і дружиною будувалися на основі взаємної симпатії та повазі один одного. Матеріальною і моральною основою для такого союзу були роздільність майна подружжя, родові та язичницькі традиції [3, с. 335].

У XII – XIII ст. йшло відмирання пережитків великосімейних відносин і переважання індивідуальної сім'ї. Її структура в епоху середньовіччя складалася під впливом християнства. Основу церковної концепції сім'ї становила теза про святість шлюбу. При цьому сам шлюб розглядався як непереборне і неминуче для простого мирянина «зло». Звідси для осіб духовних (чоловік або жінка) – рекомендувався целібат або цнотливе життя як шлях до порятунку душі. Аскета стала поступово таким собі ідеалом доступним лише обраним. Проблема вибору між цнотливістю, невинністю і подружжям була для середньовічної людини проблемою співвідношення ідеалу та дійсності.

Влада чоловіка над дружиною трактувалася церковниками як закон, відповідний ієрархічності побудови станової держави: «дружинам глава чоловік, чоловікові – князь, а князю – бог». Жінка в ідеальному подружжі, незмінно була *покірною, тихою, безмовною*. Але літописці відзначили випадки, коли в князівській родині дружина «керувала чоловіком». Вимагаючи усунення верховенства жінки у шлюбному союзі, церковники зовсім не заперечували можливості любові та взаєморозуміння між подружжям, хоча під шлюбом розумівся союз суто платонічний. Відмова від сексу у шлюбі вважалася «святою справою».

Система сексуальних цінностей, стереотипів, статева поведінка і система заборон мала важливе значення для життя людей. Церква та язичництво по-різному ставилися до сексу. Для Церкви – це гріх, злочин перед Богом. Вона допускала тільки обмежений його варіант – для народження дітей, у будні дні, виключаючи середу, п'ятницю, суботу, час посту. Християнство було проти оголення та задоволення. Для християнства тіло в'язниця для душі, де вона тужить все життя. Християнський ідеал – повна безтілесність, заборона на зображення чи обговорення статевих органів та коїтусу.

Для язичництва секс – це символ і торжество життя, прояв любові, акт підтримки світобудови. Сміх, оргазм, сексуальні ігри віталися. Вважалося, що відмовлятися від сексу може або божевільний, або імпотент. Любов – головна підстава для сексуальних зв'язків. Русичі у пошуках любові вдавалися до різних способів: зверталися волхвам, приносили жертви богам, кланялися Сонцю, Місяцю, Зіркам і Зорі, були змови на любов, які мали язичницьку символіку. Так, дружини, коли їх не любили мужі, омивали тіло своєю водою і ту воду давали пити чоловікам. Щоб приворожити до себе милися молоком і медом, голили волосся навколо статевих органів.

Показником рівня сексуальної свободи була система сексуальних сигналів. Жінка, щоб показати чоловікові своє зацікавлення до нього вдавалася до витончених натяків. Вона пожавлювалася, високо піднімала груди, приймала привабливу позу, крадькома поглядала на нього, зі скромністю дивилася вниз і в бік, крутила на пальцях намисто або сережки, відводила волосся з шиї, накручуючи на палець або граючи з ними, облизувала та покусувала губи.

На Русі пріоритет віддавався не прихованим, а відкритим сексуальним сигналам. «Запрошення» до сексу – підморгування, супроводжуване відповідною мімікою обличчя і жестами, оголення та демонстрація своїх статевих органів, що використовували як чоловіки, так і жінки. Під час русалій, купань та інших язичницьких ігрищ допускалися хапання за геніталії, дотики голим тілом.

Секс був різноманітним. Джерела згадували три позиції: класична поза – «чоловік зверху», «жінка зверху – обличчям до обличчя і до спини», «вхід ззаду – чоловік стоячи і на колінах – найбільш популярна. На Русі був у ходу оральний та анальний секс, як форми контрацепції. Існував онанізм та груповий секс (толока). Учасниками сексуальних дійств були всі без розбору. У статуті Ярослава вказувалося, що учасниками сексуальних дійств виступали кума з кумою, брат з сестрою, русичі з іногородцями, мирянин з черницею, батько з дочкою [3, с. 338].

Грубуваті натяки, витонченість пестощів, різноманітність поз і партнерів свідчило про сексуальну розкутість русичів. У міру зміцнення християнства, ця свобода минала, залишаючи після себе тільки обрядові пережитки: традицію спільних лазень і купання голяка; купальські обряди (дівчата роздягалися догола і скакали через вогонь у воду, хлопці повторювали те ж саме, без одягу); при сівбі льону жінки каталися голяка по землі для того щоб він виріс довгим та волокнистим; тягу до сексуального «гріха». Секс з часом став гріхом, але ставлення до нього залишилося, як у приказці «*гріх – поки ноги вгору, а опустив – Господь і простив*».

Церква стала контролювати інтимні стосунки, навіть фізіологічну сторону. Вона виходила з концепції про порочність сексуального життя. У разі вчинення «гріха», тобто відступу від норм, встановлених церквою, призначалася покута. Це сприяло розвитку культури сексуального життя у шлюбі й об'єктивно сприяло охороні здоров'я жінки. Так, засуджувалися сексуальні зв'язки поза рамками шлюбу, збочення сексуальності (часте народження запобігало сексуальності дружини), позбавлення невинності – найбільший гріх, гріховність не тільки вчинку, але й помислу. Наполягаючи на обов'язковій сповіді (чоловіка і дружини разом в одного священика) церква отримала можливість морального впливу на руську людину, контролю всі сторін її життя, вчинків, помислів. Церква накладала багато заборон щодо поведінки жінки в родині і поза домом: гріх закидати ногу

за ногу, пиячити, спілкуватися поза домом з чоловіками, фарбуватися без міри, проти багатоженства (зустрічалося до кінця XVI ст.).

Найбільшим благом для сім'ї були діти. Багатодітність виступала як категорія суспільної необхідності, вона забезпечувала можливість придбання сім'єю нової власності. Суворі покарання накладалися церквою за дітовбивство, спроби уникнути вагітності або перервати її (багаторічний піст до 11 років, постриг у ченці). За позашлюбну дитину церковний закон карав як за подвійний гріх. Ряд церковних постанов передбачав захист здоров'я вагітної, породіллі та її дитини: (вона не вклонялася у пояс, існувала кара за дітовбивство і якщо п'яний чоловік бив вагітну та ін.) [4, с. 72].

Мікроклімат у сім'ї русичів залежав від жінки. Визначаючи народження та виховання дітей (у цнотливості та слухняності) як встановлене богом і освячене традицією призначення матері, ідеологам церкви вдалося направити соціальну активність жінки у сферу особистого, сімейного життя, де «головою» дружині та дітям повинен був бути чоловік, хоча були ситуації, де дружина була розпорядницею грошових коштів і сімейного майна (про це вказували новгородські берестяні грамоти). Характерними рисами сімейного мікроклімату були доброта, увага, турбота до жінок. Об'єктом любові та турботи батьків могли бути позашлюбні діти та приймаки. Церква вимагала від дітей поваги до матері. За непослух – покута до 15 днів [4, с. 74].

Зі смертю чоловіка дружина втрачала свого опікуна, і тому церква рекомендувала надавати вдовам поблажливість й опіку найближчого родича по чоловічій лінії або духовній особі. На практиці вдови не тільки не потрапляли під владу родичів-опікунів (на відміну від західноєвропейського юридичного побуту), але й володіли повнотою влади щодо заповіданого майна, мали право старшинства у сім'ї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Долгов В.В. Быт и нравы Древней Руси. Миры повседневности XI – XIII в. / В.В. Долгов. – М.: Эксмо, 2007. – 512 с.
2. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX вв.) / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство, 1994. – 398 с.
3. Поляков А.Н. Киевская Русь как цивилизация / А.Н. Поляков. – Оренбург, 2010. – 482 с.
4. Пушкарева Н.Л. Частная жизнь женщины в доиндустриальной России. X – XIX вв. Невеста, жена, любовница / Н.Л. Пушкарева Н.Л. – М.: «Ладомир», 1997. – 330 с.
5. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. Горожане, их домашний и общественный быт / М.Г. Рабинович. – М.: Наука, 1978. – 148 с.
6. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси / Б.А. Романов. – М.: Наука, 2000. – 343 с.
7. Терещенко А.В. Быт русского народа / А.В. Терещенко. – Ч. I – М., 1997. – 457 с.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ НА РУСІ

Яніна БІГУН

(студентка групи ІІІ15Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Історія та культура повсякденності один з перспективних напрямків сучасної гуманітарної науки, котра вивчає різні аспекти повсякденного життя і діяльності людини, що має свою специфіку у кожного народу в конкретно-історичну епоху. Звернення до повсякденних традицій населення епохи раннього Середньовіччя, насамперед, Русі, вивчення соціально-побутових культурних аспектів розвитку населення регіону на основі різних методологічних підходів в останні роки набуває повсюдного характеру.

Тема взаємини статей на Русі – відносно нова. Історики не зверталися до неї аж до 90-х років ХХ ст. Висвітлювалися лише деякі аспекти цієї проблеми. Головним чином мова йшла про види шлюбу, формах сім'ї та сімейних відносинах. Причому сім'я розглядалася, перш за все, як соціальний інститут, що виконує певні функції.

Традиційно на Русі наречений і наречена не знали одного до шлюбу. Батьки розпоряджалися їх долею. Коли зрілий наречений вступав у другий шлюб і не мав батьків, він особисто вирішував питання про одруження.

Батьки посилали до батьків нареченої свата або сваху для *попереднього огляду*. Якщо були згодні, то сват просив дозволу бачити наречену. Показ нареченої відбувався так: у кімнаті вона стояла у кращому своєму вбранні, закрита покривалом, сваха з нею розмовляла, намагаючись випитати, розумна вона, чи добра. Якщо наречена урод, то замість неї приводили меншу або служницю і видавали свасі за наречену. Наречений не мав права сам бачити наречену до шлюбу і повинен був задовольнитися звістками про неї свахи. Він дізнавався про обман після вінчання. Обдурений наречений міг скаржитися церкві, винних карали батогами і шлюб розривали; але це траплялося рідко, наречений мимоволі жив з дружиною, бив її, примушував її піти у монастир, або таємно убивав [2, с. 42 – 43].

Після огляду відбувалася *змова*. Батьки жениха, наречений, його родичі приїжджали до батьків нареченої, сідали за стіл, складався договір, де зазначалося, що наречений у такий-то термін (через тиждень, або кілька місяців) зобов'язувався взяти собі за жінку таку-то, чоловік обіцяв не бити майбутню дружину, а родичі її повинні були дати за нею таке-то придане: постіль, сукні, домашнє начиння, прикраси, гроші, маєтки. Придане доставлялося в будинок нареченого після весілля (нерідко до весілля). За розірвання умов призначалася неустойка (велика сума). Рідня нареченої приносила нареченому і його родичам подарунки. Відмовитися після змови від шлюбу означало образити сім'ю. У посадських і у селян велося в звичаї, що наречений посилав нареченій у подарунок шапку, пару чобіт, скриньку, в якій знаходилися рум'яна, персні, гребінець, мило і дзеркальце; ножиці, нитки, голки та ласощі (родзинки). Це було символічним знаком того, що якщо молода дружина буде старанно працювати, то її стануть за це годувати солодощами і балувати, а інакше будуть сікти різками [5, с. 72].

Вінчання відбувалося між Різдом і хрещенням, вінчали після Служби Божої або ввечері. Вінчати міг будь-який священнослужитель – тільки не монах. Напередодні торжества сваха нареченої відправлялась у будинок жениха готувати шлюбне ложе. За свахою 50 – 100 осіб несли на головах різні приналежності шлюбного ложа в кімнати (холодний сінник). Сінник оббивали по стінах і вистилали по помосту килимами; під стінами стояли лавки; по чотирьох кутах кімнати встромляли по стрілі, а на них вшали соболев і настромлювали калач. На лавках по кутах ставили по мисці питного меду; над дверима і над вікнами, як всередині, так і зовні, на стінах прибивали по хресту. Коли в цю кімнату вносили постіль, то попереду несли образи Спаси і Богородиці та великий хрест.

Постіль стелили так: спершу клали снопи, на них – килим, а на нього перини: на весіллі Михайла Федоровича було сім перин. На перини клали узголів'я і дві подушки, на них шовкові наволочки, простирadlo, холодну ковдру; на подушку клали шапку, а в ногах теплу ковдру із соболя. Навколо ліжка влаштовували тафтяні завіси. Над постіллю ставилися образи і хрест, біля нього відкриті бочки з пшеницею, житом, вівсом та ячменем [1, с. 132].

У день весілля наречена перебувала спочатку в хоробах окремо від нареченого, що символізувало її невідомість молодому («*невеста*», тобто «*невідомо*»). Наречену одягали в найкращу сукню і навішували багато прикрас; дівчата співали їй весільні пісні. У кімнаті ставили столи і прибирали місце для нареченого та нареченої на узвишші. На ньому клали оксамитові підвищення, а зверху покривали їх соболями. Перед місцем ставили стіл, накритий трьома скатерттинами; на них клали сіль, калач і сир. У всіх кутках кімнати ставили по іконі. На голову нареченої поклали вінець – символ дівоцтва і вели до зали. Попереду йшли жінки, які танцювали і співали пісні. За ними несли короваї, на них лежали золоті монети, потім слідували свічники зі свічками. У молодих було по свічці, на них одягали срібні обручі й оксамитові гаманці. За нареченою йшов дружка і ніс велику миску, в якій лежали хміль, соболині й білячі хутра, хустки, шиті золотом, червінці та гроші. Дві свахи вели наречену у вінці, під покривалом. За нареченою слідували боярині, тримали по блюду: на одному лежала кіка – головний убір заміжньої жінки з приладдям: волосником, гребінцем і чаркою з медом; на іншому лежали рушники, призначені для роздачі гостям. Страви ставили на стіл. Молоду садовили на місце, а біля неї саджали брата або хлопчика. Всі сідали на свої місця. Батько й мати нареченої посипали дружку до нареченого [1, с. 135].

Священик перший вставав з місця і проголошував: «*Гідна є!*» Вставали батьки, брали за образ і ставали поруч. Наречений кланявся їм в ноги, цілував образ і отримував батьківське благословення. Поїзд відправлявся: попереду йшли коровайники, свічники, ліхтарники, потім священик з хрестом, далі бояри, а за ними молодий, якого вів під руки тисяцький, за ними гості. Вони сідали на коней верхами або в сани. Батьки нареченої виходили до них назустріч. Наречений в кімнаті молився, кланявся образам на всі чотири сторони, потім разом з дружком підходив до свого місця; слід викуповувати це місце у хлопчика біля нареченої і далі наречений сідав біля нареченої [1, с. 137].

Починали розносити їжу та ставити на столи. Священик читав молитви. Сваха підходила до батька й матері нареченої і просила благословити наречену. Запалювалися весільні свічки; свічники тримали протягнутий між нареченим і нареченою великий шматок тафти з нашитим хрестом, так що наречений і його гості, які сиділи на одній з ним стороні, не могли бачити нареченої. Сваха знімала з нареченої покривало, вінок, мочила гребінь у чарці з медом і розчісувала наречену, потім скручувала їй волосся і одягала волосник, кіку й потиличника і закривала покривом, який відділяв її від нареченого. Вінок віддавався на збереження на пам'ять про дівоцтво. Після того підносили свасі миску; вона обсипала молодят і гостей вмістом (обсипання хмелем – «*до веселоців*»). Боярині і дівчата співали весільні пісні, а дружка, узявши ніж, підходив до батька й матері нареченої і говорив: «*Благословіть різати здобу й сир*». «*Благослови Бог!*» – відповідали ті. Дружка різав їх на дрібні шматки, клав на блюдо, накладав туди ж багато хустинок і віддавав меншому (він роздавав всім гостям і посилав батькові й матері нареченого, які залишилися у своєму домі); сам отримував від нареченої вишитий її руками рушник і підносив його нареченому [1, с. 140].

Тим часом, подавали іншу страву, за нею третю: сваха підходила до батьків нареченої і просила благословення – молодих везти до вінця. «*Благослови Бог!*» – відповідали ті. Всі вставали. Батьки брали образ, біля них ставав священик. Наречені кланялися і приймали благословення. Батько і мати розмінювали їх кільцями і, взявши дочку за руку, віддавали її нареченому, взаємно кланяючись один одному. Нарешті, батько брав батіг і бив нею свою дочку, кажучи: «*За цими ударам ти, дочка, знаєш владу*

батька; тепер ця влада переходить в інші руки; замість мене за непослух тебе буде вчити цим батогом чоловік!» З цими словами він передавав батіг нареченому, а той, прийнявши батіг, говорив: «Я не думаю мати в ньому потребу, але беру його і буду берегти, як подарунок» [1, с. 141].

Тим часом коровайники, свічники та гості виходили. Вистилали шлях шматками матерії, і наречені йшли по ним до дверей, свахи вели наречену за руки, все ще закриту. На подвір'ї перед ганком стояло багато осідланих коней і возів. Сани нареченої прикрашалися красиво, вона сідала разом з двома свахами, над нею тримали соболів. Наречений їхав верхи або сідав з тисяцьким у сани або в коляску. Він прибував до церкви раніше нареченої. Попереду поїзда співали весільні пісні, і забавники відпускали жарти.

Перед поїздкою до вінця наречену обсипали хмелем – «до веселощів», вносили ритуальні предмети: шуби (до багатства), незашиті солом'яні матраци і просто снопи (до легких пологів) та ін. Шлях від церковних дверей до аналоя вистилали шматками матерії, клали соболів. У ході вінчання наречений ставав по праву руку священника, наречена – по ліву, обидва тримали по свічці. Після надягання перснів (золотого – чоловіку, залізного – жінці) наречені сплїтали руки, священник кадив на них і молився; звернувшись на схід, благословляв шлюб, бажав мати дітей [3, с. 41].

Після вінчання наречену розкривали, і священник читав нареченим повчання: ходити часто до церкви, слухатися своїх духівників, дотримуватися постів і свят, подавати милостиню, чоловікові велів вчити дружину палицею. Потім він брав жінку за руку, вручав чоловікові і наказував їм поцілуватися. Дружина іноді в знак покори припадала до ніг чоловіка і торкалася чолом його чобота, чоловік же покривав її полою сукні в знак майбутнього заступництва та захисту. Священик давав нареченим дерев'яну чашу з вином; чоловік брав, надпивав і давав дружині; та пробувала і передавала знову чоловікові. Таким чином обидва пили три рази, нарешті, чоловік допивав, кидав під ноги чарку і топтав її разом з дружиною, примовляючи: «Нехай так під ногами нашими будуть потоптані ті, хто стануть сіяти між нами розбрат і нелюбов». Існувало повір'я – хто з подружжя перший встигне наступити ногою на чашу, той над іншим буде зберігати зверхність [3, с. 42].

Підходили гості і вітали молодих. Дружка розрізав коровай, і священник посилав його батькам обох сімейств як символ майбутньої їхньої спорідненої приязні, жити дружно, як зерна одного колоса (батьки в церкві не були). При виході з церкви сваха обсипала молодят насінням льону і конопель, бажаючи їм щастя; інші смикали дружину за рукав, удаючи, ніби хочуть розлучити її з чоловіком, а дружина тісно тулилася до свого судженого. На знатних весіллях існував звичай кидати навколишнім монети [3, с. 43].

З церкви весь поїзд вирушав у будинок чоловіка, у простолоудинів з весільними піснями, криками і танцями. Назустріч виходили батько й мати нареченого з образом і з хлібом-сіллю та благословляли молодят. Всі сідали за стіл. Наречена була вже відкрита і повинна була неодмінно плакати, висловлюючи розлуку з батьками і страх нового способу життя, а жінки й дівчата співали сумні пісні. Ні наречений, ні наречена нічого не повинні були їсти, хоча перед ними і ставили страви. Коли гостям подавали третю зміну – лебедя, перед нареченими ставили смажену курку; дружка брав її, обгортав скатертиною і звертався до батька й матері: «Благословіть вести молодих спати». А ті відповіли: «Благослови Бог!» Тоді дружка ніс символічну курку в сінник, за ним йшли свічники та коровайники і ставили свічки у бочку з пшеницею, що стояла біля узголів'я шлюбного ложа. Батько брав за руку наречену і говорив нареченому: «Син наш! Божим велінням нашим та в твоїй матері велів тобі Бог поєднатися законним шлюбом і зрозуміти таку-то; прийми її і тримай». Син брав дружину за руку і йшов до сінника; тут зустрічала їх мати або сваха у вивернутій вгору вовною шубою і обсипала молодят. Гості продовжували бенкетувати, а дружка і сваха роздягали їх: дружка нареченого, сваха наречену; і самі йшли до гостей [3, с. 41].

За старих часів між нареченим і нареченою відбувався *обряд роззування* (дружина, в знак покори, мала зняти з чоловіка чоботи, в одному з них була монета. Якщо з монетою – буде їй щастя, немає – доведеться догоджати чоловікові і роззувати. При цьому чоловік, в знак своєї влади, бив дружину по спині батогом, отриманий від тестя). Було також обрядове розбивання кубка (боротьба за пріоритет у сім'ї, хто перший наступить, той буде керувати). Подарунки нареченого нареченій, як голки (символ домашньої роботи) або батіг, могли мати у X – XV ст. колишнє обрядове значення, а не тільки патріархальну владу чоловіка як пізніше [3, с. 42 – 43].

Пізніше батько й мати посилали дружку дізнатися про здоров'я молодят; якщо жених через двері відповідав, що він у доброму здоров'ї; дружка за те отримувала подарунки, і всі гості йшли у сінник годувати молодят, їжею для них була курка, яку дружка ніс у сінник. Взявши курку, наречений повинен був відламати у неї ніжку і крило і кинути через плече назад. Чоловік подавав гостям вино, і всі пили з поздоровленнями. Потім молодят знову укладали в ліжко, а гості поверталися веселитися. Музики не було; трубили у сурни, били в бубни [4, с. 510].

На другий день молодят вели при звуці литавр і співі пісень в окремі мильні. Чоловік мився з тисяцьким і дружкою. Дружина йшла зі свахою і матір'ю нареченого і показувала знаки свого дівочтва; з неї знімали сорочку і разом з простирадлом ховали як свідчення цнотливості. Вимога збереження невинності до шлюбу, активно пропагувала церква, і дотримувалась не завжди, хоча дійсно виконання цього розпорядження могло слугувати для нареченої «соціальним трампліном» (стати боярською чи князівською нареченою на оглядинах) і мати вплив на її подальше життя у шлюбі. Однак ні закони, ні церковні настанови не розглядали невинність як шлюбну умову. З таких дівчат стягувати штраф, непорочна ж наречена вважалася більшою «цінністю», що і фіксувалося спеціально в тексті документів: *«А дочерішка моя прийшла за нього, Василя, заміж без пороку чистим шлюбом»* [1, с. 142].

Ставлення до дошлюбних зв'язків дівчат у селянському середовищі залишалося терпимим, так як зберігалось уявлення про шлюб як про вид цивільної угоди, що лише освячувався благословенням церкви. Заміжжя з вінчанням, але без весілля не вважалось суспільно визнаним, у той час шлюб без вінчання, але з весільним бенкетом громадою схвалювався.

На другий день наречений разом зі своїм батьком, дружкою їхав до батьків нареченої. Вступаючи до них в оселю, наречений бив чолом і дякував за дочку та запрошував їх і гостей до себе на княжий обід. Коли в кінці бенкету подавали на стіл овочі та ласощі, батько й мати благословляли молодят образами, і всі гості обдарували їх різними речами, тканинами, худобою, рідко грошима. Але якщо наречена не зберегла свого дівочтва – загальна радість затьмарювалась. Батько чоловіка подавав батькам дружини кубок з отвором знизу, заткнувши отвір пальцем; коли сват брав кубок, батько нареченого віднімав палець, і вино проливалось на одяг при загальному сміху. Часто чоловік таємно нарікав тестя і тещу.

Після закінчення бенкетів дари відсилалися на ринок та оцінювалися, потім наречений повинен був протягом року віддарювати за них подарунками рівної гідності, інакше повинен був дарувати вдвічі дорожче.

Весільні обряди були однакові як у першошлюбних, так і у тих, хто одружувався в другий, третій раз; але шлюб не мав уже тієї святості. Якщо обидва з подружжя були вдівці, то на них не покладали вінців на голову, а тримали на плечах. Церковний обряд третього шлюбу зводився до одних молитов, без вінчання. Четверті шлюби церква забороняла.

За язичницьким уявленням шлюб вважався укладеним тільки після обряду «водіння». Вести дівчину до священного місця (дуба, верби, води) і обходити його три рази – ось що потрібно було робити нареченому, щоб перетворити наречену в дружину,

тобто зробити перехід з одного роду в інший. Подібні дії нагадували магічний ритуал перетворення [4, с. 512].

Отже, весільна обрядовість на Русі продовжує цікавити дослідників, особливо у зв'язку зі зміною наукової парадигми, посилення дослідницької уваги до різних аспектів повсякденного життя населення Русі. Зокрема, з'являються публікації та розвідки, присвячені вивченню жіночої та чоловічої тілесності, фізіології, сексуальності в народній культурі, які стають важливим теоретико-методологічним інструментарієм для поглибленого вивчення проблем сімейно-шлюбних відносин і, зокрема, весільних традицій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гура А.В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика / А.В. Гура. – М., 2012. – 578 с.
2. Долгов В.В. Быт и нравы Древней Руси / В.В. Долгов. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 512 с.
3. Пушкарёва Н.Л. Женщины Древней Руси / Н.Л. Пушкарёва. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.
4. Пушкарёва Н.Л. «Како ся разгоре сердце мое и тело мое до тебе...». Любовь в частной жизни человека средневековой Руси по ненормативным источникам // «А се грехи злые, смертные...»: Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X – первая половина XIX в.). – М.: Ладомир, 1999. – С.507 – 515.
5. Пушкарёва Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) – М., 1997. – 381 с.

ЦЕРЕМОНІАЛЬНЕ ЗАСТІЛЛЯ РОСІЙСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ У XVI – XIX СТ.

Олександра НЕДОБОР

(студентка групи ІІІ17М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Л.В. Пономаренко

Проблема церемоній у царському дворі мало досліджена. Серед людей, які цікавляться історією, зростає інтерес до пізнання способу життя російського царського двору. У суспільстві знову відроджується інтерес до духовної культури минулого, розуміння необхідності вивчення історичної та культурної спадщини окремих інституцій, станів. Важливо також відзначити, що вивчення даної теми несе в собі велике значення в концепції вивчення російського світу. Ті особливості, відмінні риси, які помітили іноземці у способі життя російського государя, можуть стати тим самим відображенням російського світу, відмінною рисою російської ідентичності.

Обов'язковою складовою більшості світських ритуалів є трапеза. У слов'янській традиції стіл символічно уподібнювався церковному престолу, «*Стіл – це престол Божий*». На стіл не дозволялося поміщати сторонні предмети, стукати по ньому ложкою або рукою. Трапеза завжди організовувалася таким чином, щоб представити їжу як Божий дар. Символіка столу у слов'ян також співвідносилася з ідеєю шляху: «*На столі народжуються, зі столу проводжають в останню путь*» [1, с. 45]. До цих пір зберігається звичай проводити в дорогу і зустрічати людину застіллям.

Характер російської трапези залежав від того, на який день, пісний або скоромний, вона припадала. Зазвичай царські бенкети проходили в Грановитій палаті Кремля. З кухні страви приносили у буфетну, влаштовану в її сінях. Поставці (ящики з полицями) з дорогоцінним посудом розміщували в середині палати навколо чотиригранного стовпа.

Уздовж стін стояли лавки, перед ними – довгі столи, на яких на початку трапези перебували посудина з оцтом, перцем, сіллю.

До середини XVI ст. прибулого дипломата після першої аудієнції, як правило, запрошували до столу. Кількість повторних запрошень залежало від політичної ситуації, ходу переговорів. Урочистий обід з послами проходив так. Столи були розставлені в ідальні колом. Посередині кімнати стояла гірка, заставлена золотими і срібними кубками, посудом з оцтом, перцем, сіллю, в якості підливи і приправи. Серветок і тарілок ще не було в ужитку і ними не вміли користуватися. На початку обіду завжди пили горілку, а потім смажених лебедів, в якості першої страви. При государі стояла спеціальна особа, яка спочатку куштувала страву, перш ніж її подадуть царю. Через слуг правитель посилав окремим особам застілля хліб та інші страви. Під час обіду гості могли вільно розмовляти один з одним. Посли з трудом витримували необхідність сидіти за столом 5 – 6 годин і пити з усіх чаш, що посилалися царем. Після бенкету та від кожного царського обіду й вечері було в звичаї посилати почесним гостям, боярам, думним людям страви та напої (*подачі*). Якщо хто не отримував подачі, то на наступний день йшов із запитом до дворецького: за що таке безчестя? Доходило навіть до звернень до царя. Кожен день на государів стіл і на подачі розходилося більше 3000 страв. Тільки рибних запасів витрачалося на 100 тисяч рублів на рік. Коли послы покидали Москву, їх з пошаною запрошували до обіду до палацу. Послам дарували соболине вбрання, хутра, в'ялену білугу, осетра та інші щедроты [5, с. 107].

Далі побут російських государів все сильніше починав поділятися на офіційний і приватний; трапеза відносилась до останнього. Спільний бенкет, що встановлював ритуальний зв'язок між монархом і послами, уже не вважалася необхідною умовою успіху дипломатичного контакту.

У XVIII ст. змінилася сервіровка столу. Тепер на ньому було вдосталь ножів, виделок, тарілок. З'явилися дорогі срібні та порцелянові сервізи: кавові, чайні, обідні, що склалися з невідомих у допетровській Русі предметів – чашок, блюдець, цукорниць, молочників, чайників, кавників. Кожній персоні покладался свій столовий предмет – куверт, що складався як мінімум з ножа, виделки, ложки, тарілки, келиха і серветки. Столи прикрашали квітами, помаранчевими деревами, фонтанчиками. Під час одного з обідів у Анни Іоаннівни на столі красувалася цукрова фарбована фортеця з 12 великими і кількома малими гарматами, посеред яких стояв Російський імператорський прапор [2, с. 117].

Урочистості з нагоди коронації Анни Іоаннівни вразили очевидців грандіозною пишністю. Але особливо сучасники відзначали свято на честь взяття Данцига 1734 р. У цей день Літній сад був наповнений запрошеними гостями вже до години дня. Імператриця, обійшовши присутніх, запросила всіх до столу. Імператорська родина обідала в гроті, від якого вздовж всієї алеї тяглися столи під навісом із зеленої шовкової тканини; навіс підтримували колони, повиті гірляндами з живих квітів. Між колон перебували буфети: з одного боку – із золотим і срібним посудом, з іншого – з фарфоровим посудом. Перед тим як сісти за стіл, чоловіки отримували спеціальні квитки, і жереб призначав кожній з присутніх дам кавалера. Обід складався з двох змін по 300 страв кожна, не рахуючи десерту. Гостям подавали каву, чай, прохолодні напої [2, с. 122].

Багатогодинні рясні застілля в XVIII ст. були найважливішою частиною ритуалу і проведення часу. Вони відбувались у просторих, пишних залах, які стали неодмінною частиною царських палаців і багатих будинків. У залах палацу встановлювались столи химерної форми – у вигляді звивистої змії, візерунка або вензеля імператриці. Скатертини з фантастичними оборками прикрашали різнокольорові стрічки, які були приколені до них великими розетками. Під час кавалерських обідів (присвячених кавалерам ордена) дотримувалась гамма орденських кольорів в оздобленні столів, одязі учасників, а також у посуді. На столах з'явилися не тільки золотий та срібний сервізи, а й фарфор – спочатку севрський з Франції, потім з Німеччини, а з середини XVIII ст. – Петербурзького

фарфорового заводу. Він прославився грандіозними «кавалерськими» сервізами. На столах стояли і дивовижні сервізи (нагадували окіст або качан капусти). Сам стіл нагадував складну архітектурну споруду зі сходами та пірамідами. На їх вершинах стояли різні символічні фігури. На столах влаштовувалися також фонтанчики, букети і цілі клумби живих і штучних квітів (китайських паперових та італійських з пір'я тропічних птахів), крихітні живі дерева. Тут же купами лежали солодоші у вигляді величезних істівних «картин». На столи відразу ж виставлялися сотні страв з холодними стравами і закусками. Стіл висвітлювався канделябрами і свічниками із сотнями білих воскових свічок, прикрашених золотими узорами. За такими столами протокол дотримувався суворо – кожному вказувалося його місце, і він не міг його змінювати або ходити вздовж столів. Перед кожним гостем стояв прибор, куди входили ніж, виделки, ложки, тарілки, келих, серветка. Государиня з обраними гостями сиділа за особливим столом під балдахіном, на високому місці. Сотні офіціантів в ошатних лівреяx обслуговували гостей. Частенько імператриця любила обідати у вузькому колі близьких людей, за столом-ліфтом. Цей механічний стіл обслуговувався на нижньому поверсі і піднімався нагору, до сидячих навколо нього гостям, які могли написати на грифельній дошці назву бажаної ними страви. Такі столи до кінця століття з'явилися і в будинках знаті [4, с. 254].

Виставлені на столах лебеді, поросята, дичина, яловичина, поріzana на товсті шматки – все це було приготовлено задовго до прийняття, і давно охолело. Не були гарячими і ті страви, які приносили на золотих і срібних таях офіціанти під час обіду, хоча тоді вже використовували столовий посуд, який зберігав тепло. Холодні страви зм'якшувалися різноманітними соусами. До того ж тости (список яких затверджувався як меню) слідували один за іншим часто, і кожному гостю свій келих належало наливати доверху і випивати до дна – інакше подумують, що ти не бажаєш государині здоров'я і проти перемог російської зброї. Так що гості хмеліли, і зі столів зміталось все! Як тільки гість вимовляв тост, спеціальний служитель змахував хусткою, і по цьому сигналу гримів залп гармат. Таких залпів бувало до сотні, вони заглушали спів і гру оркестру, які тишили слух бенкетуючих [3, с. 102].

З часів Катерини II в Росії стає модною французька кухня, яка докорінно змінила російське застілля. Дорогі кухарі, виписані з Франції, готували для знаті те, що їли при дворі Людовика XVI. Вражав новий смак знайомих продуктів. Так, м'ясо, яке варили або смажили шматками, а потім холодним їли руками, тепер готували по-особливому: відбивали, перемелювали, різали на порції, з'являється таке поняття, як «гарнір» (в основному з овочів). З'являються нові назви страв: «суп», «пюре», «рулет», «паштет», «соус», «котлета» і страви – устриці, омари [4, с. 255].

Зміни кухні проявляються у сервіруванні столу. Обов'язковою стала виделка, яка поєднувалась не з величезним кинджалом, який гість діставав з-за пояса, а з невеликим столовим ножом. З'явилися сервізи із супницями, салатницями. З розвитком фарфорового виробництва замість великого золотого, срібного або олов'яного посуду, яке не змінювалося під час всього обіду, з'являються змінні порцелянові тарілки єдиного типу, характерні для кожного сервізу. Це явище називається «зміна». За обід тарілки і багато предметів на столі змінювалися три-чотири рази. Суп із закусками змінювався жарким, потім слідував салат, його міняв десерт, все закінчувалося сиром і фруктами. Для кожної зміни мали певний набір посуду, тарілок. Був скасований колишній звичай виставляти відразу на столі все, що приготовлено на кухні, та ще прикрашати пір'ям і штучними квітами. Тепер це стало поганим тоном. Щойно приготовані страви вносили за зробленим замовленням по черзі [3, с. 107].

У 1770 – 1780-х роках з'являються ресторани. Замість рідкісних багатолюдних обідів у палацах (які також зберігалися) стало можливим харчуватись у ресторані у вузькій компанії. Причому вибір страв був не меншим, ніж на палацовому обіді, а приготування їжі прямо перед подачею її на стіл сприяло розвитку гастрономії і робило їжу смачною. До XIX ст. остаточно встановлюється черговість подачі: холодні закуски,

гаряче (якщо суп, то вперед жаркого), а потім солодке – десерт, тістечко, морозиво, яке прийшло з Китаю і стало надзвичайно популярне серед дорослих. Ресторан відкривав нову сторінку застілля, робив його частиною не публічного, а інтимного спілкування при мінімумі слуг. Ресторанна система в корні міняла і домашній обід. З'являється «званий обід». На нього запрошували приємних господарям гостей, хазяї задалегідь складали меню і замовляли все це приготувати кухареві (своєму чи запрошеному) [4, с. 255].

На початку XIX ст. багаті вельможі були гостинними. Знать відрізнялася вишуканими прийомами. Іноземці відзначають примітивізм спілкування, відносячи це до недостатньої освіченості суспільства. Знать пила помірно і вже вважалось ганебним підносити хмільні напої. Двір Катерини II прищеплював смак до витонченості, а разом з цим змінювалось і ставлення до пияцтва. Однак воно серед простого люду не зменшилось.

У часи Олександра I улаштовувачі балів прагнули здивувати не стільки кількістю їжі, скільки вигадкою. Було модним, наприклад, таке блюдо (винахід французьких кулінарів): у оливки замість кісточок клали шматочки анчоуса, оливками начиняли жайворонком, його поміщали в перепілку, перепілку укладали в куріпку, куріпку – у фазана, фазана – у каплуна, каплуна – в поросся, поросся смажили на рожні [1, с. 44].

Свята влаштовувалися за будь-що. У XVIII – XIX ст. існувало безліч різних видів застіль. Іноді знать влаштовувала обіди для вузького кола запрошених без слуг. У глибині садибних парків будували спеціальні павільйони – ермітаж, на першому поверсі яких знаходилася кухня, па другому розташовувався зал з обіднім столом. За допомогою спеціального механізму його середня частина спускалася на перший поверх. Прислуга уставляла її стравами та піднімала назад. Такі столи були в імператорських палацах [1, с. 45].

До вина у кожного з царів було своє ставлення. Так, за Олександра II подавали вина іноземного походження. Олександр III наказував подавати іноземні вина тільки у випадку прийому іноземних монархів або дипломатів, інакше слід було задовольнятися російськими винами.

На коронаційному банкеті останнього російського імператора були присутні близько семи тисяч осіб. Микола II і Олександра Федорівна урочисто сиділи під балдахіном. Вищі придворні чини підносили їжу на золотих блюдах. Перед кожним із запрошених лежав сувій – меню, випсане слов'янської в'язю. На стіл були подані: борщ і солянка з кулеб'яки, відварна риба, цілий молодий баранчик, фазани в соусі зі сметаною, салат, спаржа, солодкі страви у вині та морозиво [1, с. 45].

Російська кухня XVIII – XIX ст. пройшла тривалий період ритуалізації. Допетровська російська кухня, боярська і князівська, відрізнялася самобутністю і яскраво вираженим національним характером. Вона насамперед поділялася на скоромну і пісну. Інша особливість полягала у великій кількості страв, при цьому їх набір був дуже різноманітним, але постійним. Але вже до XVII ст. відбувається зміна не лише переліку страв, але і способів їх приготування.

У Росії XVIII ст. в кулінарному мистецтві складається два основних напрямки: національне та іноземне. Національне меню створювалося руками кріпосного кухаря, завдяки його творчості російські традиції зберігалися протягом усього XVIII ст., особливо в провінції.

Водночас вже на початку XVIII ст. російські дворяни запрошують кухарів-іноземців, які навчають кріпаків. Вплив іноземної кухні позначився насамперед при дворі. Російські аристократи XIX ст. успадкували від своїх предків пристрась до вишуканих форм столового церемоніалу. Кухня середини XIX ст. вважалася «новітньою». Розкіш полягала у підборі вишуканого посуду й у витонченому смаку страв.

Придворні обідні церемоніали XIX – початку XX ст. були важливим ритуальним дійством, що не поступався за своєю значимістю іншим церемоніалам. З плином часу змінювалися правила сервіровки, поняття ввічливості, але мета ритуального застілля

залишалася незмінною об'єднати присутніх, долучити гостей до будинку, зробити його «своїм» для учасників церемоніалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аношин А. Русское застолье. Шедевры народной кухни / А. Аношин. – М.: АСТ-Пресс, 2009. – 400 с.
2. Выскочков Л.В. Будни и праздники императорского двора / Л.В. Выскочков. – Санкт-Петербург: Изд. Питер, 2012. – 491 с.
3. Лотман Ю.М., Погосян Е.А. Великосветские обеды / Ю.М. Лотман, Е.А. Погосян. – СПб., 1996. – 287 с.
4. Марченко О.М. Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу / О.М. Марченко. – Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Кропивницький, ПОЛІМЕД-Сервіс, 2017. – 340 с.
5. Юзефович Л.А. «Как в посольских обычаях ведется...» / Л.А. Юзефович. – М., 1988. – 278 с.

СУТНІСТЬ ЯВИЩА ДЕНДИЗМУ

Марина ПОЛЩУК

(студентка групи ІІІ5Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Явище дендизму як культурний феномен досі залишається нерозкритим. Уява відразу малює картинку денді: елегантний чоловік, бездоганний костюм, можливо, смокінг, краватка-метелик, дорога люлька, ледачі відточені рухи, презирлива посмішка. Поняття «дендизм» до сих пір зберігає нез'ясований відтінок таємничого шарму, а самі денді постають ексцентричними естетами, творцями геніальних примх.

Класичний словник Larousse дає наступне визначення денді: *«Елегантний красунчик, головне заняття якого – блищати своїми туалетами»*. Старовинний словник Ф.Г. Толля роз'яснює не так поетично, але з діловою конкретністю: *«Денді – чоловік, одягається постійно за модою, порядного походження, який має достатній дохід і володіє хорошим смаком»* [9, с. 35].

З цим важко не погодитися, особливо щодо смаку і «порядного походження»: адже серед денді чимало аристократів — граф д'Орсе, Робер де Монтеке, принц Уельський (майбутній Едуард VIII), але були й богемні художники, і безвісні вуличні піжони, які ризикнули своїм часом нетривіально одягнутися, неказанно здивувавши перехожих. Однак денді не просто одягається «постійно за модою», він багато в чому її створює, будучи лідером моди. Його манери підпорядковані особливому кодексу поведінки, його костюми – лише частина загальної продуманої системи. І в цьому його відмінність від незліченних наслідувачів – це гранично структурна особистість, світський лев, сноб, який тримає дистанцію: кожен його рух – знак артистичного переваги.

Золотий вік дендизму – XIX століття. Саме в цей час в Англії, а потім й у Франції дендизм склався як культурний канон, що включає в себе і мистецтво одягатися, і манеру поведінки, і особливу життєву філософію. Як і годиться кожній поважній традиції, біля витоків стоїть батько-засновник: першим і найзнаменитішим денді був англієць **Джордж Браммелл** (1778 – 1840). Він мав прізвисько Beau, що означає «красунчик», «красень». Саме йому найчастіше присвячували свої трактати і романи літератори. Браммелл вважався британським «прем'єр-міністром елегантності», але, ймовірно, головна таємниця його магнетичного впливу полягала в тому, що він відрізнявся особливою холодною харизмою, охоче відіграючи в суспільстві роль іронічного садиста. Його уїдливо-дотепні відповіді миттєво перетворювалися в анекдоти. Одного разу герцог Бедфордський запитав

його думки про свій новий фрак. «Ви думаєте, це зветься фраком?» — здивувався Браммелл. Герцог мовчки пішов додому переодягатися – адже думка Браммелла як арбітра елегантності вважалася законом і публічно ображатися було не прийнято. Іронію великого денді терпів навіть принц Уельський, майбутній король Георг IV, - у молодості Браммелл віртуозно умів спілкуватися з сильними світу цього, зберігаючи тон невимушеної фамільярності і ні на йоту не поступаючись власною гідністю [7, с. 55].

Біографія Браммелла – фаворит принца, світський лев, потім вигнання і безумство – приклад романтичного сценарію долі, перший і недвозначний натяк на внутрішню спорідненість дендизму і романтичної естетики початку XIX ст. По суті, денді – ідеальний адепт життєтворчості: і автор, і персонаж в одній особі, втілена романтична ідея всевладдя особистої волі. У багатьох героях Байрона, Пушкіна і Лермонтова проступають впізнавані риси денді [4, с. 57].

Якраз у період романтизму в Англії був створений кодекс дендистської поведінки, що не втратив сили й понині: гордість під маскою ввічливого цинізму, відточена холодність звернення, саркастичні репліки з приводу вульгарних манер або позбавлених смаку вбрань. Квінтесенція світської поведінки денді – три знаменитих правила: *«Нічому не дивуватися»*; *«Зберігаючи безпристрасність, вражати несподіванкою»*; *«Віддалятися, як тільки досягнуто враження»*. У цих правилах сформульовано особливий «закон збереження енергії»: економія виразних засобів, принцип мінімалізму [7, с. 75]. Цей принцип – найголовніше в дендизмі. Він універсальний і поширюється не тільки на манеру поведінки, але і на мистецтво одягатися, і на стиль мови. Лаконізм реплік денді – еквівалент його продумано-коротких появ в світлі і стриманого стилю в одязі.

Дендистський костюм відрізняється перш за все мінімалізмом, шляхетною стриманістю, що свого часу було повним новаторством: *«Уникайте строкатості і намагайтеся, вибрати один основний спокійний колір, завдяки йому пом'якшити всі інші»*; *«У манері одягатися саме вишукане – витончена скромність»* - свідчать заповіді дендизму [3, с. 55]. Це пряма протилежність ставкою на розкіш, адже ще в кінці XVIII ст. чоловічий костюм багато прикрашався і шився з яскравих кольорових тканин.

Сумарний ефект дендистського стилю жодним чином не повинен бути різким або кричущим. Увесь вигляд справжнього денді підпорядкований принципу *«conspicuous inconspicuousness»*, що приблизно можна перекласти як *«помітна непомітність»*: костюм не повинен привертати увагу сторонніх, але в своєму колі його відразу оцінять по достойному [10, с. 88].

Французький критик і філософ Ролан Барт зауважив, що подібним прийомом є тонко акцентування деталей: *«Розпізнавальні функції костюма цілком взяла на себе деталь («дрібничка», «не знаю що», «манера» і т.д.) [3, с. 45].* Відтепер достатніми позначеннями найтонших соціальних відмінностей стали вузол краватки, тканина сорочки, жилетні гудзики, туюфельні пряжки. Дійсно, чим більше стабілізувався базовий силует чоловічого костюма, тим більше символічне навантаження лягало на непримітні дрібниці: справжній дизайнерський піджак і зараз відрізняє така деталь, як справжні, а не хибні петлі на рукаві, які можна реально розстібати [5, с. 123].

У стилістиці зовнішності денді дрібниці на зразок витончено зав'язаної хустки мали величезне значення. Істинний денді визнавався по чистим рукавичкам: він міняв їх кілька разів на день. Верхом непристойності було протягнути для потиску руку в несвіжій рукавичці. Аналогічною чистотою відрізнялися чобітки: згідно Шарлю Бодлеру, у начищених до блиску чоботях повинні відображатися світлі рукавички [3, с. 124].

Що ж стосується манери носити речі, то *«помітна непомітність»* спрацьовувала й тут: *«Саме вульгарне – педантична ретельність»*. Неприпустимим вважалася з'явитися на людях у новенькому, з голочки, костюмі. Досвідчені денді часом попередньо чистили його дрібним піском, щоб надати тканини трішки потертий вигляд, а іноді давали розношувати новий фрак слугі. Можна було витратити запаморочливу кількість часу й грошей на туалет, але лише з тією умовою, щоб потім про це забути і повністю

розслабитися, віддатися невимушеній іронії, проявити вишукану недбалість. Напруженість поз і стурбовані жести прихорошування відразу видають новачка – навпаки, істинний красунчик, як правило, зовні спокійний, холодний і навіть безпристрасний, що дало привід Ш. Бодлеру в одному з нарисів порівняти дендизм зі стоїцизмом [7, с. 66].

Ця збалансованість, покійність, володіння собою справляли враження «good grooming», що означало не просто гарне виховання, але ще і випещеність, підтягнутість, світську легкість у зверненні [7, с. 67].

«Випещені» мало і цілком буквальне значення – бездоганна особиста гігієна, щоденні ванни, причому часом денді купалися на манер перських красунь у молоці, що надавало сприятливу дію на шкіру. (Для порівняння зазначимо, що, за даними деяких істориків, знаменитий Людовік XIV, Король-Сонце, ніколи не мився). Чисте тіло, природно, вимагало чистої білизни, яка щодня змінювалась. Аж до середини XIX ст. модники носили корсет, що не тільки забезпечувало чоловікам ставність постави, а й нерідко допомагало приховувати повноту. Але в ідеалі справжній денді, звичайно, повинен був відрізнятися стрункою комплекцією, інакше виявилось б неможливо носити вузькі панталони в обтяжку з оленьої шкіри і домагатися, щоб фрак ідеально облягав фігуру. Огрядність була трагедією для багатьох денді – така анекдотична повнота Бальзака, а Теофіль Готье навіть присвятив цій проблемі спеціальний нарис [9, с. 36].

Головний предмет гардеробу – фрак. Його шили з хорошого якісного сукна, а колір залежав від часу доби: темний (найчастіше синій) для вечора, світлий – для денних виходів. Втім, денді аж ніяк не були консерваторами. Щодо фраків: відомий випадок, коли благородний лорд Спенсер ненароком задрімав біля каміна в клубі і прокинувся від запаху паленого, оскільки фалди його фракa потрапили у вогонь. Винахідливий англієць відрізав обгорілі фалди, і так виник фасон «Спенсер», який потім у вигляді укороченого приталеного жакета перекочував у дамський гардероб [10, с. 96].

Інший авангардний експеримент був продиктований дендистською пристрастю до тонкості, мало не прозорими матеріалами: фрак протирали наждачною шкіркою або, згідно з однією легендою, шматком гостро відточеного скла. Тим самим досягався ефект «антикварної» поношеної тканини, що в деякому роді нагадує сучасну моду на спеціально порвані або stone-washed джинси [1, с. 123].

Особливу роль у туалеті чепуруна відігравали жилети: їх треба було надзвичайно ретельно підбирати і за забарвленням (яке могло бути досить незвичайним), і за фактурою. При всій мінливості смаків протягом XIX ст. мода на чоловічі жилети виявилася стійкою і від романтиків благополучно дійшла до декадентів: Оскар Уайльд у молодості відрізнявся справжньою «жилетоманією» і був володарем солідної колекції жилетів у найсміливіших тонах [7, с. 77].

Під жилет одягалася біла сорочка з широким жорстким комірцем, який підпирав кирпате підборіддя, що надавало його власнику злегка зарозумілий вигляд. Завершувала костюм елегантно зав'язана шийна хустка з мусліну.

Але в цьому бездоганному костюмі ще потрібно було вміти елегантно рухатися, відчувати себе вільно – тільки тоді виникав ефект невимушеної грації – італійці називають цю чарівну легкість *la Sprezzatura* [7, с. 78]. Графічна завершеність дендистських жестів виникала багато в чому і завдяки вмілому поведженню з аксесуарами. Тростиною можна було недбало гратись на прогулянці, але якщо передбачалася поїздка верхи, потрібно віртуозно володіти мистецтвом верхової їзди – сидіти на коні прямо, не випускаючи з рук тростину, тримаючи її вертикально перед собою, як піку [6, с. 166].

Прикметою молодого чоловіка було, як і в нинішні часи, пристрасть до дорогих сигар і колекціонування різноманітних курильних приналежностей: табакерок або, як у Франції в 1830-ті роки, курильних трубок. Іноді колекціонування поширювалося і на більші предмети: так, знаменитий денді, письменник і моряк П'єр Лоті колекціонував речі у східному стилі і для фотографій зазвичай позував на тлі своїх килимів, кальянів й арабських манускриптів, а у себе вдома влаштував свого роду імпровізовану мечеть [7, с.

86]. Але це швидше виняток, данина романтичному орієнталізму. Зазвичай денді були вельми економні у виборі естетичних засобів і вважали за краще для своїх портретів одну виразну деталь: так, на знаменитому портреті Болдини світський чепурун кінця XIX ст. граф Робер де Монтеск'є зображений із тростиною, причому глядачеві кидається в очі синій лазуритовий набалдашник – єдиний яскравий штрих на тлі стриманої палітри костюма [6, с. 170].

На портретах денді зазвичай виглядають непроникно-люб'язно, нагадуючи нерухомі манекени. Однак у житті впевнені в собі щиглі нерідко балансували на межі публічного скандалу, допускаючи дуже ризиковані ситуації: вони любили розіграші та епатаж. Користуючись своєю роллю законодавців смаків, вони безжалісно висміювали невдалі костюми. Витягнувши ноги в кріслі, денді міг «ненавмисно» порвати шпорою поділ жіночої сукні.

Провокативна поведінка на публіці, іронічний цинізм, маніакальна зосередженість на стилі й фігурі, холодність, естетські пози, роблена недбалість, легка «змінна» ерудиція, андрогінні ігри – всі ці риси дивно сучасні. Не випадково в останні роки різко зріс інтерес до дендизму. Зараз слово «денді» майже зрівнялося за змістом з «cool» («стильний», але з відчутним вихідним значенням «холодний») [8, с. 36].

На початку XXI ст. Британська рада організувала виставку «Денді XXI століття», яка тріумфально гастролювала в Москві, Токію, Мадриді й Римі. У 2002 році в Англії вийшов новий переклад знаменитого трактату Барбе д'Оревільї «Про дендизм і Джорджа Браммелла» (1845 р.). Член парламенту сер Джордж Уолден написав велику передмову, прискіпливо розбираючи сучасних спадкоємців дендизму. Енді Уорхол, музикант Джарвіс Кокер, художниця-авангардистка Трейсі Емін – такий його список «кандидатів», і цей перелік легко продовжити: претендентам на це горде звання. За цим симптоматичним захопленням проглядається своя історична логіка [7, с. 9].

Інтерес до дендизму – знак перехідних епох. Недарма в Англії дендизм оформляється в кінці XVIII ст., відроджується в останні десятиліття XIX ст. і знову вже в наші дні. У ці періоди виникає особлива стилістична напруга, пов'язана з пошуком ідентичності: люди знову задають собі питання: «Хто Я?» «Яким мене сприймають оточуючі?» Дендизм привертає як відпрацьована система світських манер і саморепрезентації, яку можна назвати «віртуальним аристократизмом»: мистецтво проявляти свій смак у продуманих дрібницях і жестах, не виділяючись у натовпі.

Людина, яка перебуває в пошуках власного стилю, дендизм пропонує надійний, але не стандартизований варіант для експериментального оформлення своєї персони, зручну культурну роль, яка залишає достатньо свободи, щоб без ризику для репутації випробувувати на міцність як соціальні умовності, так і костюмні канони.

Походження слова «денді» не цілком зрозуміло. Англійські етимологічні словники зазвичай дають посилання до вираження «jack-a-dandy» – «красунчик», що мало прояснює справу. Вперше цей вираз було зафіксовано в 1632 році в Шотландії. «Jack» – загальне позначення чоловіки, хлопця, а «dandy» вважається похідним від «Andy», зменшувального від імені Andrew (Андрій). Можливо, що існував колись якийсь шотландський красунчик Енді, ім'я якого стало прозивним для всіх молодих людей, небайдужих до власної зовнішності, – але цього зараз вже ніхто точно не дізнається [7, с. 88].

Якщо подивитися ще на зад, то ім'я «Андрій» походить від грецького «andreios» – «чоловічий». А в сучасній англійській мові слово «dandy» як прикметник, крім першого значення «франтівський», також має другу – «чудовий», «відмінний», «першокласний» [7, с. 89].

Інші етимологічні версії, навпаки, акцентували негативно-несхвальний відтінок у смисловому полі «dandy». Наприклад, це слово зводили до назви дрібної розмінної монети XVI ст. «dandiprat», яка дорівнює 3,5 пенсам, що в переносному плані означало «нікчемна людина, комашка». Подібне тлумачення «dandiprat – хлопчина, вуличний хлопчисько» дає прославлений лексикограф доктор Джонсон у своєму словарі, але саме слово «dandy» у

нього відсутнє – воно з'явилося пізніше. Інші дослідники звертали увагу на можливу спорідненість слів «dandy» і «dandelion» – «кульбаба», причому цікаво, що в назві цієї квітки присутній також слово «лев» («lion»), що стало в XIX ст. синонімом світського чепуруна у французькій мові [7, с. 90].

У деяких випадках подібних приблизних етимологій важко встановити вихідну мову – джерело запозичення. Адже англійське слово «dandelion» йде від французької назви кульбаби «dent-de-lion» (буквально – «зуб лева»). Французи, визнаючи очевидний факт запозичення з англійської, намагалися підшукати свої власні етимологічні пояснення слова «dandy». Популярна версія (її відстоював Барбе д'Оревільї) відсилає до старофранцузького слова «dandin» – «маленький дзвіночок»; звідси переносні значення «пустодзвін», «базіка», «бовдур», «шибеник», що знову-таки характеризує денді не з кращого боку. Буквальний фізичний зміст просвічує і в дієслові «dandiner» – «бовтатися з одного боку в інший», «ходити перевальцем». Подібний спектр значень містить англійське дієслово «to dandle» – «качати», «заколисувати на руках дитину», але у цього слова є й інші смисли — «пестити, балувати, нежить, пестити, грати, бавитися» [2, с. 39].

«Dandin» також виступає в якості прізвища, причому в історії літератури вона найчастіше служить знаком юридичної професії. Суддя Dandin фігурує у Рабле, у драмі Расіна «сутяги» і у Лафонтена. Але найвідоміший персонаж з прізвищем Dandin – це, звичайно ж, герой комедії Мольєра «Жорж Данден, або Обдурений чоловік» (1668). Мольєрівський Жорж Данден з його хрестоматійною фразою «Ти цього хотів, Жорж Данден» представлено як явно сатиричний характер [2, с. 40].

Аналогічні інтонації глузування звучать у відомій пісеньці «Yankee Doodle Dandy», що стала популярною під час війни за незалежність в Америці. Предметом глузування тут служила форма солдат американської армії, особливо ошатні костюми Джорджа Вашингтона, який з'являвся на бойових позиціях напудрений, у парадному сюртуку, в перуці та циліндрі. Так чи інакше, слово «денді» спочатку було емоційно марковане і відкрите для прямо протилежних оцінок. Денді нікого не залишали байдужим.

Слово «dandy» в сенсі «красунчик» або «франт» починає циркулювати приблизно в перше десятиліття XIX ст. Байрон вперше вживає його 25 липня 1813 р. в листі до Томаса Мура, описуючи клубний бал денді: «Сезон завершився балом денді». У тому ж році слово «денді» входить у лексикон мадам де Сталь [2, с. 41].

В якості синонімів в англійській мові в цей час вживалися слова «for», «soxcomb», «purru», «buck», «Beau», «lion», «exclusive». Вони все мали ті чи інші смислові та оціночні відтінки. Наприклад, «purru» було явно зневажливим прізвиськом, але їх об'єднувало значення «красунчик, франт» [2, с. 42]. У французькій мові протягом XIX ст. використовувалися слова «Beau», «muguet», «mirriflore», «gandin», «élégant», «lion», «fashionable» і до великого скорбіння самих французів, міцно закріпилося англійське слово «dandy», яке, правда, вимовляли з наголосом на другому складі [2, с. 43].

У російській мові франтівська лексика розвивалася дуже інтенсивно починаючи з XVIII ст. Основне ядро цієї лексичної групи складала найбільш часто вживані слова «красунчик», «франт», «модник». З них найдавніше – «чепурун», що з'явилося в XVI – XVII ст. Його можливими попередниками були нині застарілі слова «щап», «біляк» і «чистяк», що вказують на першорядну важливість гігієни як відмітної ознаки чепуруна [7, с. 34]. У XVIII ст. активно використовуються галліцизми «петіметр» (від французького «petit maître» – щеголь, «панок»), «талант», «кокетка»; в сатиричній літературі з'являються зневажливі іменування «вертопрах» (людина, яка пускає пил в очі), «вітрогон». На рубежі XVIII – XIX ст. виникають слова «ферт», «дженджик» і «шематон» [7, с. 35].

Як тільки не називали у нас любителів модно одягнутися, словник Даля до слова «денді» дає ряд: «модний франт, хват, чистяк, модник, красунчик, лев, гоголь; щегольок великого світла». У різний час у цьому ряду фігурували також «хлюст», «козир», «пшют»,

«фат», «фешенебль», «форс», «батіг», «хрипун», і вже в ХХ ст. – «стиляга», «піжон» [7, с. 36].

З наведених вище положень можна зробити висновок про те, що таке явище в культурі як дендизм набагато ширше, ніж просто витонченість і вишуканість у зовнішньому вигляді людини. Ідеї дендизму відображаються не тільки у сфері моди, а й у літературі, що характеризує його як течію, притаманну не тільки Англії та Франції, але й іншим країнам Західної Європи, а також Російській імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барбе д'Оревиий Ж. Дьявольские повести / Ж. Барбе д'Оревиий. – СПб.: Лениздат, 1993. – 345 с.
2. Барбе д'Оревиий Ж. О дендизме и Джордже Браммелле / Ж. Барбе д'Оревиий. – М.: Независимая газета, 2000. – 285 с.
3. Барт Р. Система моды. Статьи по семиотике культуры / Р. Барт. – М.: Изд-во Сабашниковых, 2003. – 394 с.
4. Бульвер-Литтон Э. Последние дни Помпей. Пелэм, или Приключения джентльмена / Э. Бульвер-Литтон – М.: Правда, 1988. – 364 с.
5. Бодлер Ш. Цветы зла / Ш. Бодлер. – М.: Наука, 1970. – 389 с.
6. Вайнштейн О.Б. Жизнетворчество в культуре европейского романтизма / О.Б. Вайнштейн // Ученые записки РГГУ. – Вып. 2. – М.: Изд-во РГГУ, 1998. – С. 161 – 187.
7. Вайнштейн О.Б. Денди: мода, литература, стиль жизни / О.Б. Вайнштейн. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 640 с.
8. Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств / Г. Вельфлин. – СПб.: Мифрил, 1994. – 523 с.
9. Готье Т. Мода как искусство / Т. Готье // Иностранная литература. – 2000. - № 4. – С. 34 – 47.
10. Мерцалова М.Н. История костюма / М.Н. Мерцалова.– М.: Искусство, 1972. – 200 с.

РОЗВАЖАЛЬНА КУЛЬТУРА ПРОВІНЦІЙНОГО РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА У XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Анжела КОСТИНЮК

(студентка групи ІІІ17М1 факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Друга половина XVIII – початок XIX ст. – епоха якісних змін у всіх сферах російського суспільства. Зрозуміти і осмислити масштаби та значення цих змін не можна без уважного аналізу історії дворянства. При цьому особливий інтерес представляє не життєвий уклад блискучої столичної аристократії, а побут рядового поміщика, провінціала, які переважали серед дворянства аграрної Росії.

Життя дворянина-поміщика у провінції в маєтку протікала монотонно і неквапливо. Багато жінок-дворян проводили в садибах буквально все життя. Проживання у власному будинку в Москві, Петербурзі було доступно лише заможним людям. Нерідко лише глава сімейства жив у місті, а діти й дружина залишались у садибі. Поїздка до столиці ставала подією. Найчастіше молода сім'я спочатку мешкала у маєтку разом зі старшими родичами, в ній народжувалися й виростали діти, і лише тоді «старики» відокремлювали молодих і дозволяли їм (якщо були кошти) у подальшому проживанні у місті.

Життя в селі було пов'язане з багатьма господарськими турботами, але дворянин намагався присвятити свій вільний час різним заняттям: читання, прогулянкам, музикуванню, верховій їзді, полюванню і поїздкам до своїх родичів та сусідів.

Життя дворянина в садибі підпорядковувався певній регламентації. Представимо приблизний день поміщика, який був типовим для того часу. Вранці слуга приносив господарю на підносі перший сніданок, який складався з чаю, кави або гарячого молока, варення, каші з вершків, яєць, хліба з маслом, медом чи чарчини горілки (залежало від смаку пана). Інший лакей ніс розкурену трубку – звичка до тютюну ставала модною. Паління взагалі вважалося корисним, особливо в сиру, холодну погоду – дим нібито зігрівав горло. Одягнувши широкий халат, і не знімаючи з голови нічний м'який ковпак, панич приймав туалет. Багато поміщиків починали день з молитви – у спальні або в окремій кімнаті, в її червоному кутку були ікони, перед якими горіла лампада, заправлена конопляною чи лляною олією. Поміщик молився, дякував Богові за ще один дарований йому день. День поміщиці починався з ранкового туалету.

Поміщик снідав зазвичай із родиною та гостями, які часто подовгу мешкали у нього в особливих кімнатах або в окремих прибудовах – флігелях. Діти їли до обіду старших за одну-дві години. Надалі діти сідали за уроки, а для господині всі ранкові й денні години проходили в нескінченних господарських клопотах, розподіляючи серед слуг і селян щоденні обов'язки. У багатій садибі було від 400 – 800 слуг, майстрових, челяді. Іноді справами в будинку і в маєтку заправляли незаміжні дочки. Батько міг передати їм, єдиним спадкоємцям, усю вотчину ще до заміжжя. Управляючий доповідав пану про те, як в маєтку минула ніч, що треба зробити по господарству, вислуховував розпорядження господаря [7, с. 67].

Післяобідній час за російською традицією – час відпочинку. Усюди наступало сонне затишшя. Всі спали: пан – у спальні, дворові – в тіні на землі або біля порогу будинку. Влітку у спекотні дні, о 17.00 (після сну) ходили купатися, кататися на човнах, інколи виїжджали на верхову їзду, здійснювали прогулянки у саду, парку, читали книги. Вечори проходили досить нудно. У напівтемній вітальні – воскові свічки були дорогі – господар сидів з гостями, грали в карти, більярд, віст, рулетку, пили чай, слухали розповіді. Жінки говорили про господарські справи, пліткували, вникаючи в деталі приватного життя один одного. Новини зі столиць отримували через листи родичів, приятелів, зі старих номерів журналів. Часто вечора проводили у танцях. Характерні для ХІХ ст. музичні вечори ще не увійшли в моду. Іноземці відзначали, що жінки *«входили без стуку один до одного», «часто цілували один одного в обидві щоки згідно моді, а не за любов'ю»* [1, с. 64].

Увечері спати лягали рано – як тільки темніло. Слуги обходили хорони, перевіряли запори, лягали на повсті біля дверей спальні пана або в людській на підлозі і полицях. З вулиці чути було лише гавкіт собак, стукіт у дерев'яну дошку або тріск тріскачки – це сторожа, обходячи садибу, відлякували лихих людей. У будинку тільки тьмяно світила лампада, починали шарудіти миші та виповзати зі своїх щілин таргани і клопи.

Дворяни, особливо в літню пору, любили бувати в саду. Не тільки в утилітарних цілях вирощувався садибний сад, він, без сумніву, був місцем відпочинку і прогулянок його господарів і гостей. *«Сад – функціонуючий об'єкт мистецтва. Його відвідують, у ньому гуляють, відпочивають, розмірковують, розважаються»* [5, с. 14]. Дворяни, які мали управляючих, могли проводити в саду більшу кількість часу, на відміну від менш заможних поміщиків, які змушені були самотійно вести господарство.

Сади і парки, створені на гармонії з навколишньою природою, сприяли душевному відпочинку дворянина. Сад – найважливіший елемент у символіці нововідбудованого у садибі світу, він нагадував про Едем, з'єднував плоди рук людських з природою, був наповнений спогадами про події світової історії, християнської та античної міфології. В очах обізнаної людини кожна рослина у садибному саду або оранжереї мала своє глибоке символічне значення: яблуня натякала на гріхопадіння, кедр – уособлення краси і

благородства, плющ – знак безсмертя, жасмин – невинності і чистоти, дуб – сили і чесноти, «анютині глазки» – спогад і споглядання, троянди – любов. У садибному парку була відсутня осика – похмуре дерево, з яким пов'язаний спогад про Юду-зрадника і його страшну смерть. Липові алеї у дні цвітіння наводили на думку про райський ефір [7, с. 71].

Дещо скромніше виглядали парки менш заможних дворян. Але їх характерною рисою було те, що вони мальовничо вписувалися в навколишнє середовище, були розплановані з урахуванням особливостей рельєфу місцевості. Штучною прикрасою парків завжди були ставки, водойми, струмки, химерні алеї, різні витівки: зелені альтанки, зелені танцювальні зали, гроти, печери, дернові дивани, сонячний годинник та інше.

Віяння моди визначили два основних типи садибних парків – *регулярний* і *пейзажний*. Перший, батьківщиною якого була Франція, панував у Росії в XVIII ст. Регулярний парк відрізняла стрункість і симетрія як окремих елементів, так і всієї композиції в цілому. Алеї парку віялом розходилися від партеру, розбитого перед фасадом головного будинку. Центральна алея замикалася на березі ставка терасою і сходами з гротом, а бічні алеї завершувалися круглими альтанками. За парком міг бути викопаний ставок – далі простягався ліс. З кінця століття на зміну регулярному приходив англійський тип пейзажного парку, творці якого прагнули наслідувати природі. Пейзажний парк давав більше простору для наповнення його печерами і гротами, статуями німф у джерел, альтанками у різних стилях. Уміло поправляючи природу, творці парку імітували «первісну дикість», даючи можливість оку відпочити від прямих і точних ліній, і відвідувач відчував себе «природною людиною» епохи Просвітництва [2, с. 52 – 53].

Статуї у парку також несли особливий сенс. У більшості, вони зображували античних богів і героїв, іноді – власників і відвідувачів садиби, широко поширена була практика зведення обелісків – у пам'ять про предків або в знак відвідування садиби високими особами. Глибокий алегоричний сенс, що пронизував усе єство садиби, диктував і набір персонажів, у честь яких зводилися статуї. Античні боги втрачали свої особистісні риси і ставали символами: Афіна – мудрості, Сатурн – часу. Просвітництво додало і своїх героїв – алегоричні скульптури зображували Науку, Чесноту, Мистецтва, Почуття тощо.

Різноманітність у розмірене життя дворян привносили приїзди сусідів, родичів, друзів. Візити за своїм походженням були міським явищем, тому супроводжувалися формальностями. Але в умовах сільського неквапливого життя вони могли часом затягнутися на добу, а то й довше. Намагалися стежити за кількістю візитів, «скільки разів їздили до вас, стільки раз ви повинні з'їздити до сусіда». Само собою, візити робилися по приїзді в село, причому за суворо визначеною формою: спочатку відвідували ближніх і старших родичів, потім далеких і молодших, далі – сусідів. Не здійснити візит – нанести образу. Звичайно ж, не завжди ці формальності дотримувалися.

Звичай раптово нагрянути до господарів означав зробити сюрприз. Іноді такі несподівані гості могли викликати незадоволення з боку господаря. Дійсно, приймати гостей ось так «запросто» було іноді складно. У провінції було більше простоти і відкритості, ніж у місті. У селі поступово нівелювалися світська умовність нанесення відповідних візитів. «В гості запрошувати не обов'язково, до вас все одно приїдуть» [6, с. 104].

Приводом для гостювання були й церковні свята, іменини одного з членів сім'ї. На свята збиралися, як правило, навколишні поміщики різного достатку і становища у суспільстві.

Безсумнівно, танці були одним з найпопулярніших занять у садибі. Вони слугували організуючим стрижнем вечора, задавали тип і стиль бесіди. Бал на початку XIX ст. починався польським танцем – полонезом, який у функції першого танцю змінив менует. Останній відійшов у минуле разом із королівською Францією. Другий бальний танець – вальс. Він мав епітети: «одноманітний» – склався з одних і тих же постійно

повторюваних рухів і «божевільний» – користувався в 1820-ті роки репутацією непристойного. Зіткнення рук пари дозволяло передавати записки, вальс танцювали довго, його можна було переривати, сідати і потім знову включатися у черговий тур. Це був танець модний і молодіжний [4, с. 34].

Послідовність танців під час балу утворювала динамічну композицію. Ланцюг танців організовувала і послідовність настроїв. Кожен танець спричиняв пристойні для нього теми розмов. Бесіда становила не меншу частину танцю, ніж рух і музика. Мимовільні жарти, ніжні визнання і рішучі пояснення розподілялися за композиціями танців. Так, діалог під час мазурки торкався поверхневих, неглибоких тем. Бальна розмова велася жваво, вільно, невимушено. Мазурка становила центр балу і знаменувала собою його кульмінацію. Вона танцювалася з численними химерними фігурами і чоловічим соло. В межах мазурки існувало кілька стилів. Стара «французька» манера її виконання вимагала від кавалера легкості стрибків (антраша) – стрибок, в якому нога об ногу вдаряється три рази в той час, як тіло перебуває у повітрі. 1820-ті роки стали змінюватись англійським стилем, пов'язаним із дендизмом і вимагала від кавалера ліних рухів, нібито йому нудно танцювати. Котильйон – вид кадрилі, один з останніх танців балу – виконувався на мотив вальсу і представляв собою танець-гру, самий невимушений, різноманітний і пустотливий танок [4, с. 35 – 36].

Другим елементом балу був маскарад. Маскарадні переодягання суперечили церковним традиціям (вважався одним із ознак бісівства). У народній культурі вони допускалися лише в дійствах різдвяного та весняного циклів, які повинні були імітувати вигнання бісів. Тому європейська традиція маскараду проникала у дворянський побут XVIII ст. через силу.

І чоловіки і жінки того часу пристрасно захоплювалися картами. Майже в кожному дворянському домі був ломберний стіл. Так, іноді розважалися поодиноці, розкладаючи преферанс ввечері або у товаристві своїх знайомих і сусідів, граючи в азартні ігри.

У багатих садибах влітку великою популярністю користувалися театралізовані постановки. П'єси вибиралися нескладні, але з цікавим, часто комічним сюжетом. У деяких садибах навіть були побудовані постійні сцени з кулісами і декораціями. У виставах брали участь члени сімейства.

Нарівні з іншими мистецтвами процвітала в російській садибі і музика. У садибах могли бути власні кріпацькі оркестри, часто керовані заїжджими іноземцями, були й доморощені композитори з дворових людей. Нерідко поміщики мали у садибі різні музичні інструменти, найчастіше рояль, фортепіано, клавесин і музикували вечорами для власного задоволення і для гостей. Деякі настільки серйозно захоплювалися музикуванням, що складали самостійно різні п'єси. Музичні інструменти були у багатьох поміщиків.

Дворяни часом витрачали значні суми на організацію весільного торжества, яке святкували від трьох до десяти днів. Балам, обідам, розважальним прогулянкам не було кінця. Така подія зазвичай проводилася з розмахом. Для того щоб зробити особливе враження на гостей найбільш заможні поміщики влаштовували на завершення свята феєрверки.

Книги були у багатьох дворянських сім'ях, їх кількість і склад залежали від інтересів домогачів, їх потреби в читанні. У заможних будинках особиста бібліотека ставала неодмінним атрибутом домашньої обстановки і показником кругозору дворянина. Але, звичайно, не всі особисті бібліотеки того часу можуть служити вираженням дійсної потреби читання: вони часто відповідали віянням моди і смакам часу. До того ж в кінці XVIII ст. була закладена традиція колекціонування книг. Серед книг у садибах перевагу віддавали, перш за все, історичній літературі, довідниках для заняття господарськими справами, а також читали перекладну белетристику: лицарські, повчальні та сентиментальні романи.

В осінньо-зимовий період одним із поширених занять у поміщицьких садибах було полювання. У деяких дворян полювання перетворювалось у пристрасть, на яку витрачалися величезні гроші і сили. Воно сприймалося як свято, в якому брали участь і селяни. У садибах були приміщення для утримання собак. Полювали, головним чином, на зайців і лисиць.

До 30-х років XIX ст. полювання перетворилося на свого роду щорічні змагання, які збирали поміщиків у певний час на визначеній території. Собачі зграї були гордістю поміщика і навіть предметом заздрості. До своїх успіхів і розчарувань мисливець був дуже чутливий, і на цьому ґрунті між побратимами за хобі встановлювалося змагання, яке виявлялося і вдома під час огляду собак, і в полі, на полюванні, і виставках [3, с. 373].

Про псарні – однією з головних, поряд з господарством, турбот поміщика дійсно говорили часто і із задоволенням. Ось типовий приклад псарні багатого поміщика, поданий у творі «Дубровський» О.С. Пушкіним: *«Господар і гості пішли на псарний двір, де понад п'ятсот гончаків і хортів жили у достатку й теплі, прославляючи щедрість Кирила Петровича своєю собачою мовою. Тут же знаходився і лазарет для хворих собак, під наглядом штаб-лікаря Тімошки, і відділення, де шляхетні суки оценьялись і годували своїх щенят ...»* Старий Дубровський був безсумнівно правий, зауваживши при цьому: *«Псарня дивовижна, навряд чи людям вашим життя таке ж, як вашим собакам»* [7, с. 103]. Турбота про собак і коней і справді часто перевершувала у поміщиків турботу про кріпаків.

До заняття полюванням ставилися відповідально. Протягом першої половини XIX ст. було видано чимало посібників із псового полювання, що зайвий раз підтверджувало його роль у сільському житті.

Таким чином, полювання – це був осінній образ життя поміщиків. Для особливих любителів полювання були й інші її види. Більш просте, але ризиковане «вовче» полювання починалося в грудні. За вовком ходили з рушницею пішки в ліс. Полювання на велику дичину – кабанів, лосів, ведмедів – вимагало хитрості, волі, сили, спокою, у той час як мисливські полювання більшою мірою нагадувала кавалерійську атаку або карткову гру. Пані теж поділяли пристрасть до цього захоплення і багато виїжджали в поле. За підсумками полювання завжди влаштовували обід на свіжому повітрі. Пристрасть дворянства до полювання виражало їх прагнення продемонструвати свою приналежність до вищого стану, в якійсь мірі сприяло згуртуванню дворянського стану.

Отже, віддаленість від столичних міст накладала відбиток на весь спосіб життя поміщиків. Однією з найпоширеніших і доступних форм розваг було нанесення візитів своїм сусідам, прийом гостей. Так як життя провінційного дворянина відрізнялося самотністю, то спілкування вносило певне розмаїття у монотонний порядок дня сільського поміщика. У провінції ритуал прийому гостей був підпорядкований формальностям, але вони були не настільки суворими, як в столиці. До того ж, у разі важких життєвих обставин, можна було розраховувати на допомогу сусіда.

У першій половині XIX ст. такі заняття, як прогулянки і читання, придбали новий сенс. Для дворянина, який перебував під враженням ідей Просвітництва, щоденний ритуал прогулянки часом набував значення не просто відпочинку, а відпочинку осмисленого. Цьому навіть сприяв ландшафт парків, де кожен елемент ніс певне смислове навантаження. Серйозне, вдумливе читання в цей період стає важливою складовою повсякденного життя дворянства.

Садибу провінційного дворянина важко собі уявити без храму, який у сільській місцевості духовно пов'язував панів і селян, дворових людей. Церква в садибі або її околицях відігравала велику консолідуючу роль. У храмові свята тут разом зі своїми родинами, родичами і знайомими збиралися всі дворяни, які мешкали в межах приходу, багаті, а також дрібнопомісні поміщики, їх кріпаки, челядь та ін. Присутні в храмі спільно хрестилися, слухали, співали хором молитви, припадали до хреста, приносили пожертви. На криласі пліч-о-пліч виконували церковні співи дворяни і селяни [3, с. 375].

Життя поміщиків постійно супроводжувалася релігійними обрядами. Народжувалися в сім'ї діти – їх хрестили, для оформлення шлюбного союзу молода пара вінчалася в церкві, покійника відспівували по всім православним канонам. Як правило, кожен день дворянина починався і закінчувався молитвою. Обов'язковою приналежністю інтер'єрів панських будинків були ікони. У неділю і в дні релігійних свят дворяни намагалися відвідувати богослужіння в храмі. Іноді дворяни до них ставилися досить формально, згідно з усталеною релігійною традицією, але, звичайно, були й істинно віруючі представники дворянського стану. У бібліотеках заможних дворянських сімей зустрічалася духовна література, до якої теж напевно зверталися. Досить часто читали Псалтир, Мясцеслов, Часослов, Біблію.

Усі проживаючі у повіті були приписані до своїх парафіях, і таїнства відбувалися священником певного приходу. Храм міг перебувати в селі, де було кілька садиб, і про його благоустрій дбали всі поміщики даного приходу. Але будівництво нового храму було благочестивою справою для дворянина. Власник маєтку вважав за необхідне на свої кошти побудувати церкву, або хоча б прикрасити її.

Траплялося інколи, що спочатку на поміщицькій землі ставили храм і лише потім приймалися за садибний будинок. Тому, в садибному ансамблі церква займала важливе місце. При садибах, де церков не було, обов'язково знаходилися каплиці. Багаті і знатні дворяни нерідко влаштовували в домах (особливо садибних, що самотньо стояли) будинкові церкви [3, с. 376].

Дворяни займалися активною благодійною діяльністю. Багато поміщиків жертвували на утримання храму ікони, начиння, давали гроші на придбання необхідних атрибутів.

Взаємовідносини священнослужителів і дворян були різні, які часом залежали від деяких обставин. По-перше, від особистих якостей священника, його освіченості та авторитету. По-друге, від особистості дворянина, його релігійності, спроможності, а також ступеня його участі у благоустрої храму. Адже, деякі представники дворянського стану, жертвуючи кошти на утримання обителі, ставилися до її майна як до своєї власності і вважали себе вправі диктувати свою волю священнику. Могли призначити для себе зручний час служби, скоротити богослужіння, очікувати від священника особливої поваги. Священнослужитель, дійсно, частіше за все відчував себе залежним від волі поміщика, який міг припинити щедро платити треби, зменшити кошти, що виділялися на утримання церкви.

Однак при досить недбалому і зневажливому ставленні до православ'я і до духовенства дворяни бачили велику привабливість у тому, щоб бути похованими у своїх маєтках, на лоні природи і в огорожі церковній.

Таким чином, храм вносив значний внесок у культуру повсякденності садиби та її найближчої округи. Він сприяв дотриманню певних норм взаємодопомоги і одностайності між представниками дворянського стану і селянства. У багатьох мемуарах автори, описуючи свої дитячі роки, з особливим почуттям згадували ту надзвичайно радісну подію, якою була в їх досить нудному та одноманітному житті, – виїзд всієї родини у парафіяльну церкву на свята.

«Як я любив цей день! – згадує про престольне свято у маєтку свого дитинства Охтирці філософ князь Е.Н. Трубецькой. – З ранку з'являлися на лузі між будинком і церквою намети, які торгували насінням, пряниками та іншими гостинцями для народу. Потім ми вирушали до обідні, до церкви, де стояли в особливому княжому місці, обгороджене балюстрадаю. Весь день водилися хороводи з піснями, а до вечора народ приходив до великого парадного ганку, відкритій терасі зі сходами, де відбувався урочистий вихід дідуся до народу, свого роду найвищий вихід ...» [1, с. 173].

У такі моменти чітко демонструвався «батьківський» характер взаємин пана і кріпаків. *«Я збрала всіх селян, – пише княгиня Є.Р. Дашкова, – наказала їм надіти святкову сукню з різними прикрасами ... і змусила їх танцювати на лузі і співати наші*

народні пісні ... Щоб цілком завершити нашу гулянку, нас пригощали російськими стравами». У відповідь Дашкова піднесла селянам хліб-сіль – не без натяку на те, хто справжній господар на святі [1, с. 94].

Отже, господарство, облаштування садиби, святкування, прийоми і полювання становили основу проведення часу поміщика у селі. Незважаючи на високий рівень освіченості серед дворян, далеко не кожен поміщик вдавався у сільській тиші вченій або літературній праці. О.С. Пушкін вустами свого героя з «Роману у листах» висловлював заповітну думку: *«Петербург передпокій, Москва дівоча, село ж наш кабінет. Порядна людина за необхідністю приходиться через передпокій і рідко заглядає у дівочу, а сидить у себе в своєму кабінеті»* [7, с. 125]. «Притулок самотніх муз» – як пишномовно іменували садибу у XVIII ст. – дав російській і світовій культурі безсмертні твори літератури та музичного мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Русские мемуары: избранные страницы. – М.: Правда, 1988. – 557 с.
2. Вергунов А.П. Горохов В.А. Русские сады и парки / А.П. Вергунов, В.А. Горохов. – М.: Молодая гвардия, 1988. – 398 с.
3. Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI – XX вв. – М.: Молодая гвардия, 2001. – 784 с.
4. Захарова О.Ю. История русских балов / О.Ю. Захарова. – М.: «Гласность», 1998. – 79 с.
5. Лихачев Д.С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст / Д.С. Лихачев. – СПб., Наука, 1991. – 389 с.
6. Узенева Ю.Н. Повседневная жизнь псковского дворянства в первой половине XIX в. / Ю.Н. Узенева: диссер. канд. ист. наук. – Псков, 2015. – 204 с.
7. Шокарев С.Ю. Тайны российской аристократии / С.Ю. Шокарев. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 345 с.

ШЛЮБНІ ОБРЯДИ Й ЗВИЧАЇ РОСІЙСЬКИХ ДВОРЯН У ХІХ СТ.

Світлана САГУН

(студентка групи ІІІ17М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Л.В. Пономаренко

У різні часи і в різних соціальних прошарках існували та існують свої уявлення про оптимальний вік для одруження і заміжжя. У Російській імперії в питаннях шлюбного повноліття можна бачити розбіжність церковних і цивільних правових норм. Церковний канон, як впливає з указу Св. Синоду від 17 грудня 1774 р. встановлював шлюбний вік для юнаків і дівчат, відповідно, у 15 і 13 років. А світське законодавство другої половини ХІХ – початку ХХ ст. цей віковий рубіж визначало інакше: для чоловіків – 18 років, а для жінок – 16 років. Крім мінімального шлюбного віку, закон встановлював максимальний вік для вступу в шлюб – 80 років. Подібне ж канонічне обмеження для православних доводилося на 60 років, але могло бути розширено за згодою архієрея [3, с. 122].

У питанні про вік шлюбного повноліття були і свої винятки. Для жителів Закавказького краю цивільне законодавство встановлювало знижений у порівнянні з іншими регіонами шлюбний вік: для нареченого – 15 років, а для нареченої – і зовсім 13 років. А шлюбний вік офіцерів, навпаки був підвищений – 23 роки для службовців по військовому міністерству і 25 років – для офіцерів морського відомства. Єпархіальному духовенству була надана можливість «в необхідних випадках дозволяти шлюби, на свій розсуд, коли нареченому чи нареченій не вистачає не більше півроку до узаконеного на цей випадок повноліття» [2, с. 63].

На шляху молодих людей до законного шлюбу часто стояла проблема, яка полягала у незнанні нареченими (та й членами сім'ї) дати свого народження і, як наслідок, свого точного віку. Законослухняні члени дворянських сімей намагалися офіційним шляхом з'ясувати, чи досягли їхні діти шлюбного віку чи ні. А оскільки «на місцях» зробити це далеко не завжди вдавалося в силу прогалин у веденні метричних книг парафіяльним духовенством, то зацікавленим особам доводилося звертатися за відповідними виписками у духовну консисторію. Дане відомство виявлялося перевантаженим діловодством по уточненню і виправленню метрик, а без таких відомостей на місцях священники відмовлялися здійснювати обряд вінчання, побоюючись санкцій. У вересні 1898 р. був виданий спеціальний циркуляр Св. Синоду, в якому єпархіальному начальству рекомендувалося не відмовляти у вінчанні в тих випадках, коли у метричній книзі не виявиться запису про народження нареченого або нареченої. Це рішення мотивувалося необхідністю подолати повільність священників у «вінчанні» шлюбів і розвантажити консисторію від накопичених у ній «справ про виправлення метрик» [4, с. 154].

Крім певних обмежень віку нареченого і нареченої, існували ще й вимоги до самого процесу укладення шлюбу і вінчання. Вони були схожими для всіх християнських конфесій, різниця полягала лише в наслідках, якими загрожувало їх недотримання.

Бажаючи вступити у шлюб повинні були повідомити про це священнику разом із необхідними даними про їх імена, віросповідання, стан і рід занять [1, Ст. 25]. Закони Цивільні, відповідно до норм християнських релігій, вимагали проведення перед вінчанням обов'язкового триразового оголошення як засобу проти укладення незаконних шлюбів. Такі оголошення проводилися у парафіях нареченого і нареченої протягом трьох тижнів (по неділях) або частіше (якщо між неділями були святкові дні) [1, Ст. 26]. Максимальний термін, на який поширювалася дія проголошень для православних дорівнював двом місяцям, а у католиків – шести. Якщо протягом цього часу шлюб не укладався, то оголошення потрібно було повторювати. Відсутність проголошень, як і відмова від виконання інших шлюбних формальностей, самі по собі не робили православний шлюб незаконним і недійсним, а лише припускали покарання причта за недотримання ним посадових обов'язків.

У період проголошень православний священник повинен був здійснити шлюбний обшук – дослідження про наявність чи відсутність перешкод до шлюбу. У другій половині XIX – початку XX ст. ніякого реального обшуку не проводилося. Замість цього, вже прямо перед вінчанням, священник перевіряв представлені йому документи і записував інформацію з них у книгу. Тут записувалися дані про ім'я, прізвище, станове й службове становище, місце проживання і віросповідання нареченого. Далі йшла аналогічна інформація про наречену. Потім дані про вік наречених та стан їх душевного здоров'я (формулювання: «обидва перебувають у здоровому глузді»). Четвертий пункт, що заповнювався зі слів молодих та їх свідків, відкидав наявність спорідненості. У п'ятому записувався їх дошлюбний сімейний стан, у шостому – вираз: «До одруження приступають вони за своєю взаємною згодою і бажанням, а не з примусу і на те мають, як наречений, так і наречена від батьків своє благословення». У сьомому – про проведене оголошення, у восьмому – ретельний опис усіх представлених нареченими документів. Далі повідомлялося про дату і місце шлюбу. Цей текст засвідчувався підписами чотирьох поручителів – по два з боку нареченого і нареченої. Хоча закон не обумовлював статі свідків і поручителів, на практиці ці функції завжди виконували чоловіки [4, с. 156].

Остання дія у процесі укладення шлюбу – власне вінчання. Закон слідом за православним каноном стверджував, що воно повинно відбуватися у церкві, публічно, у присутності двох свідків.

Норми протестантської релігії, хоча і відзначали перевагу одруження в церкві, цілком допускали можливість вінчання і у приватному будинку. Католицька ж церква передбачала таку ситуацію тільки у крайньому випадку. Необхідність публічності обряду

визнавалася всіма конфесіями, причому, за католицькими нормами, якщо під час вінчання не було, принаймні, двох свідків, шлюб вважався недійсним [4, с. 156].

Канонічними правилами кожної церкви ретельно прописувалися дні, коли вчинення шлюбів категорично заборонялося (наприклад, у період посту), й умовно допустимі дні, коли спеціальний дозвіл на шлюб можна було отримати у єпархіального архієрея. За православним нормам не можна було отримувати «шлюбні благословення» від церкви «у середу, п'ятницю, напередодні великих свят, днів недільних, днів святкових». Таким чином, за правилами православної церкви не більше третини днів у році виявлялися дозволеними для здійснення шлюбу [5, с. 182].

Існував і більш-менш детально визначений час дня для вінчання. Укладення шлюбу у позаурочний день і годину не робило цю подію незаконною, але могло спричинити покарання для священника, що не дотримувався норми своєї церкви. Дозвіл на шлюб у позаурочний час, як правило, давався у зв'язку із нагальною необхідністю нареченого відправлятися до місця служби.

Факт вінчання записувався до другої частини метричної книги, яка носила назву «Про одруження». У спеціальні графи вписувалися окремо імена і звання жениха і нареченої, їх віросповідання, вік і відомості про те, який це шлюб для них за рахунком. Окремо вказувалися дані про свідків. Особам, що вступили у шлюб, видавалася виписка з метричної книги, що підтверджувала цю подію.

У 50-ті – першій половині 60-х рр. XIX ст. основна маса дворянських шлюбів відбувалася при значній участі батьків. Звичайно, найбільшою мірою це стосувалося дочок, а й долею синів батьки нерідко самостійно розпоряджалися. Відсутність інтересу батьків до бажання дітей, як і їх прагнення самим підібрати шлюбну партію дорослим синам і, особливо, дочкам, може бути пояснено багатьма причинами.

Більшість з батьків самі вступили у шлюб за бажанням старших, а значить, даний варіант суто психологічно опинявся найбільш підходящим. Іншим важливим фактором, що стимулював активну участь батьків у шлюбі дітей, була невпевненість у тому, що діти в змозі організувати одне з найважливіших подій свого життя без їх допомоги. Тут присутні відразу два побоювання. По-перше, батьки припускали, що самостійний вибір дітей може бути невдалим (наприклад, «невідповідною партією» вважалася людина з іншого соціального середовища), а, по-друге, дуже важливою була матеріальна сторона майбутнього шлюбу.

Від нареченого була потрібна наявність коштів, необхідних для утримання «дому», причому джерела їх могли бути різними – його маєток або інше особисте майно, доходи від служби або допомога сім'ї. Розмір приданого нареченої, у свою чергу, відіграло значну (якщо не вирішальну) роль при визначенні її шансів на заміжжя. Матеріальні труднощі могли бути компенсовані високим суспільним становищем претендента. Втім, існувала і зворотна залежність: добре забезпечений представник купецького стану цілком міг «поріднитися» з небагатою дворянською родиною [4, с. 160].

З особистих якостей дівчини цінувалися – м'який характер, уміння тримати себе у товаристві і приємна зовнішність. Від чоловіка очікували небагато – «позитивності» і «тверезої поведінки». При дефіциті женихів і від цих помірних вимог часом доводилося відмовлятися в очікуванні того, що, ставши главою сім'ї, молода людина «одумається» і «охолоне». Багато батьків побоювалися, що діти, особливо дочки, надані самі собі, не зможуть вступити в шлюб вчасно і поспішали самі знайти для них відповідну партію. Відносно дочок до цих побоювань приєднувалася і тривога за моральність недосвідченої дівчини, яка замість шлюбу могла виявитися «жертвою розбещувача». Здавалося б, що цю проблему можна було хоча б частково вирішити більшою інформованістю дівчат і певною підготовкою її до майбутнього сімейного життя. В результаті практично повна відсутність уявлень про навколишній світ змушувало батьків контролювати кожен крок дочок, ретельно стежити за дотриманням ними «пристойності», побоюючись проявів будь-якої самостійності, яка могла б завдати шкоди їхньому здоров'ю.

Значна роль батьків в організації шлюбу пояснювалася і певними об'єктивними причинами, пов'язаними зі складнощами знайомства без посередників. Справа в тому, що молоді хлопці та дівчата мали вельми невелике коло спілкування з представниками протилежної статі. Найчастіше він був обмежений родичами, сусідами, сім'ями товаришів по службі або компаньйонів батька. Певну роль «шлюбного базару» грали бали і звані вечори, але вони були можливі для проживаючих у містах або спеціально приїжджали у міста для відвідування цих світських заходів, і, звичайно, вимагали значних грошових коштів [5, с. 38 – 39].

До послуг професійних свах батьки зверталися досить рідко, проте цю функцію «на громадських засадах» із задоволенням виконували всі старші родичі, і особливо, родички майбутньої нареченої.

Схема організація шлюбу була приблизно такою. Батьки і родичі дівчини, що досягла 16 – 18-річного віку і приїхала до рідного дому з пансіону, в якому, як правило, вона перебувала протягом попередніх 5 – 8 років, підбирали серед своїх знайомих потенційного нареченого. Найбільш бажаним було знаходження декількох кандидатур, але могли обмежитися і кимось одним. Далі відбувалося знайомство молодих людей. Якщо майбутнього нареченого влаштовувала наречена, то за знайомством слідувало дві – три зустрічі у присутності рідних. Потім наставав час фінансових переговорів між хлопцем і його сім'єю з одного боку, та батьками нареченої – з іншого. Коли матеріальні питання виявлялися вирішеними, мати дівчини повідомляла їй про плани чоловіка звернутися до неї з пропозицією руки і серця. Примус до шлюбу відбувався вкрай рідко, у більшості випадків дочка, почувши доводи батьків і розуміючи, що заміж виходити «треба», давала згоду «добровільно».

У другій половині 1860-х рр. наступила нова «шлюбна ера». Йшла у минуле практика укладення шлюбу за «змовою» батьків нареченого і нареченої. Все активніше прокладала собі дорогу ідея про шлюб як вільний союз чоловіка і жінки. Цьому сприяла широко розгорнута на сторінках періодичної преси дискусія про право жінки на освіту і саморозвиток, про необхідність «емансипувати жінку», як перед цим здійснилася емансипація селян [8, с. 68].

У нових умовах розширювалися можливості для знайомств і контактів між молоддю. В умовах зростання соціальної активності, юнаки і дівчата нерідко виявлялися пліч-о-пліч на численних публічних лекціях, зборах і диспутах, серед сторонніх слухачів університету, викладачів вечірніх шкіл, учасників благодійних акцій та інше. Інтенсивні контакти між юнаками та дівчатами виявлялися не тільки на громадському, а й на побутовому рівні. Завдяки появі мережі жіночих середніх навчальних закладів відкритого типу, сформувалося нова група дівчат-дворянок, які отримували освіту вдома, і звикли вільно і легко спілкуватися з друзями своїх братів і братами подруг, які приходили до них у гості. Важливою рисою таких знайомств було те, що вони відбувалися «природно», тобто без очевидного наміру тієї чи іншої сторони знайти собі шлюбного партнера. Це, у свою чергу, вносило корективи в норми «пристойності» і знижувало до мінімуму властиві балам і іншим «шлюбним базарам» флірт і кокетування. Як наслідок, з'явився абсолютно немислимий раніше феномен – «пристойна» дівчина-дворянка, відправлялась абсолютно одна, без супроводу, на той чи інший «захід».

Зростання контактів між молодими чоловіками і жінками давало можливість створення більшого числа сімей, побудованих на особистій симпатії, при умові, звичайно, що батьки не заперечували проти шлюбу. Погіршення ж економічного становища дворянських сімей у пореформені роки помітно знизило планку вимог до майбутнього чоловіка з боку батьків як женихів, так і, в ще більшій мірі, наречених.

При досить убогому посагу (не кажучи вже про безприданницю), родичі прагнули скоріше у буквальному сенсі «збути з рук» дівчину. А зробити це часом було досить непросто, адже до традиційній для Європи перевазі чисельності «слабкої» статі над

«сильною», що досяг у Росії в другій половині XIX ст. величезної цифри 1 млн. 300 тис. осіб, додалося і різко зменшення прагнення чоловіків-дворян вступати у шлюб [4, с. 164].

Чоловік прекрасно усвідомлював, що «вся тяжкість піклування про життя сімейства ляже на його плечі, – в разі, якщо він не знайде багату дружину», тому він і не поспішав заводити сім'ю. Суспільство ж надавало чоловікові широкі можливості і зовсім «обійтися без сім'ї і задовольнити свої статеві потреби поза шлюбом». Ряд підзаконних актів, ініційованих міністерством внутрішніх справ і міністерством юстиції протягом 40-х рр. XIX ст., по суті, легалізували проституцію» [6, с. 58].

Ось і виходило, що при всіх зазначених економічних, морально-психологічних і правових обставин батьки стали більш прихильно, ніж раніше, ставитися до укладення їх дочками шлюбу, навіть якщо чоловіча «партія» для них була невисокого статку і не найвищої репутації. В іншому випадку дівчина могла бути приречена на долю «старої диви», «зайвого рота» і «дармоїдки». Наявність симпатій між нареченим і нареченою ставало для батьків важливим морально-психологічним компенсатором такого, на перший погляд, не самого «підходящого» шлюбу.

Отже, у другій половині 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. помітно зросла участь молоді у створенні власної сім'ї. Однак багато укладених у ті роки шлюбів, хоча і створювалися «за вільним вибором», але також як і раніше не припускали необхідність «любові»: добре, звичайно, якщо вона виникала, але обов'язковим компонентом у відносинах молодих у ті роки вона ще не стала. Знаменням того часу став фіктивний шлюб. Дане суспільне явище може певною мірою розглядатися як відображення зростання цінності «особистого щастя» у сприйнятті молодих дворян. Звичайно, активною стороною в ньому був виключно чоловік, так як, будучи більш вільним у своєму шлюбному виборі, тільки він міг побачити в такому шлюбі якоесь героїство. Чоловік йшов на «жертву», свідомо відмовляючись від права на створення сім'ї по любові заради високих цілей «порятунку дівчини» від свавілля батьків або опікунів і надання їй можливості стати самостійним членом суспільства.

Для того, що б оцінювати цю подію саме так, потрібно було допускати, що особисте щастя дійсно можливе і доступне, тільки тоді відмова від нього ставало «справжньою» жертвою. Адже до цього багато поколінь чоловіки вступали в шлюб з малознайомими жінками без особливих почуттів, а заради якихось родових або сімейних цінностей і цілей, або просто тому, що «так треба» або «вже пора», і не бачили в цьому ніякого подвигу або жертви.

З іншого боку, більшість дівчат – учасниць фіктивних шлюбів – ставилися до події значно простіше, ніж чоловіки. Практично не припускаючи можливість виходу заміж по любові, вони легко і невимушено міняли реальний шлюб за змовою на фіктивний, але вільний союз. Тим більше, що головна перевага останнього – відчуття повної незалежності і непідконтрольності, як і можливість будувати своє життя за власним бажанням, цінувалися ними набагато вище незбутнього особистого щастя.

Схема організації фіктивних шлюбів була багато в чому почерпнута з художньої літератури і передбачала обов'язкову участь посередника, який знаходив для дівчат так необхідного їй «брата» (під цим ім'ям в інтелігентних колах значився фіктивний чоловік). До «брата» пред'являлася головна вимога – він повинен був «сподобатися» батькам своєї нареченої. Для полегшення досягнення мети молоді люди нерідко розігрували на людях полум'яну любов з першого погляду [4, с. 167].

Все більше посилювані з кожним роком економічні проблеми дворянських родин стимулювали зростання цінності освіти. Крім організації кар'єри синів батьки все частіше дбали і про набуття дочками деяких професійних навичок, необхідних для підтримки ними свого існування в ситуації можливої безшлюбності або пізнього вступу у шлюб. Цьому руху сприяло і зростання цінностей освіченості, культурності в самому суспільстві, що нерідко спонукало як дівчат з цілком забезпечених родин прагнути до отримання

дипломів спеціалістів, так і батьків – погоджуватися на вступ дочок у спеціалізовані навчальні заклади.

Разом з тим, професійних шкіл для жінок було не багато, і вони розташовувалися лише у великих містах. Відправка до місця навчання всією сім'єю, як правило, була виключена. Дуже рідко «простежити» за дочкою-студенткою доручалося родичам. Іноді такого роду завдання ставилося перед братами дівчат, які вже навчалися у тому ж місці. У більшості ж випадків дівчина відправлялася у далеке місто, маючи на руках кілька рекомендаційних листів до малознайомих людей, з проханням допомогти їй зняти не дуже дороге житло. Опинившись абсолютно одна у новому світі, де головним завданням був пошук засобів існування, молоді дворянки, з одного боку, вже не так захоплено сприймали отриману ними свободу і незалежність, але з іншого, швидко звикали вирішувати всі проблеми самостійно, мало погодившись з думкою оточуючих, і, особливо, старших.

Поступово прибулі на навчання дівчата «обростали» новими знайомими, причому як жінками, так і чоловіками. Їх взаємні контакти у «невимушеній обстановці» вносили серйозні зміни у старий кодекс пристойності. Цілком допустимим і нормальним тепер були багатогодинні спільні заняття студента й курсистки, навіть якщо вони відбувалися наодинці. Новим обов'язком чоловіка стало проводити дівчину до будинку у вечірній, і навіть нічний час. А так як грошей ні у одного, ні в іншого, як правило, не було, то такі «проводи» перетворювалися у тривалу пішу прогулянку, за обопільним бажанням ставала «побаченням». Нарешті, молодий чоловік, який придбав статус «близького знайомого», міг дозволити собі запросити дівчину в театр, на концерт, пікнік та інше. Нові правила ставали звичним елементом змісту різноманітних оповідань, «бульварних романів» і газетних фейлетонів [7, с. 139 – 140].

Тим самим, ці нові правила взаємин статей все більше вкоренилися у свідомості, вони міцно закріплювалися у повсякденному житті дворян. Близьке особисте знайомство і загальні інтереси сприяли переходу окремих дружніх контактів до особистої симпатії, а потім до любові. Ці почуття цілком природно виникали, незважаючи на те, що багато дівчат, вирушаючи на навчання, припускали, що в результаті такого кроку вони назавжди відмовляються як від створення своєї сім'ї, так і взагалі від особистого щастя заради служіння суспільству на ниві знання й освіти.

Нові поведінкові норми і практики змінювалися, зазвичай, у великих містах, де життя приїжджих курсисток поступово ставала зразком для наслідування у «місцевих» дворянських дівчат. Слідом за столицями схожі зміни відбувалися і в провінції. Тут багато хто з дівчат-дворянок, хоча й обмежилися середньою освітою, але також виявлялися дуже «зайнятими»: походи в гімназію і на всякі «гімназичні заходи», заняття з репетиторами або, навпаки, власні «уроки», зустрічі з подругами для спільної підготовки та інше. Батьки, які не встигаючи за темпом життя своїх чад, і будучи обмеженими в засобах, при всьому бажанні не могли забезпечити їх постійним супроводом.

Після закінчення навчання багато із «самостійних» дівчат, бажаючи допомогти родині, намагалися знайти для себе «пристойний приробіток». Вони давали приватні уроки, працювали в школах, співпрацювали в газетах і журналах, здійснювали переклади, переписували студентам лекції, служили в конторах та інше. Якщо і раніше контроль був складний, то тепер стежити за переміщеннями таких трудівниць сім'я не мала взагалі ніякої можливості і змушена була відпускати їх «у справах» на повній довірі.

У міру зростання кількості дівчат, що вели «активний спосіб життя» саме така поведінка стало сприйматися як норма. Дівчина, яка закінчила інститут, і виходила з дому лише з супроводом, викликала глузування ровесниць, важко переживаючи своє становище «білої ворони». Як результат, не тільки у «столицях» та інших великих містах, а й у провінції зростали різноманітні контакти між молодими людьми, змінювалися норми пристойності, посилювалася впевненість молоді, особливо жіночої, у своїх силах, падав авторитет старших і значення їх заборон і рекомендацій [4, с. 173]. Все це сприяло

створенню нової сім'ї, заснованої у більшості випадків саме на романтичній прихильності, взаємній повазі і спільності особистих поглядів та інтересів.

Етапи створення вищезазваної нової сім'ї припускали досить тривале знайомство, що проходило через кілька стадій – зустрічей наодинці, залицяння, особистого пояснення. Тільки слідом за цим, вже прийнявши принципове рішення про шлюб, молоді люди повідомляли про свій намір батькам. Думка останніх не мала принципового значення і вкрай рідко впливала на плани нареченого і нареченої. Питання про матеріальний бік майбутнього спільного життя подружжя вирішувалися, здебільшого, в «ідеальному плані», в дусі міркуванні про їх спільну працю на благо суспільства і один одного. Якщо у подальшому батьки нареченого давали молодій сім'ї гроші на «обзаведення», а нареченій виділялося якесь придане, то діти спокійно брали ці дари. Якщо ж рідні нічим не могли або не хотіли допомогти молодим, то звикла до самотійного життя молодь не вбачала у цьому ніякої перешкоди до шлюбу. Дійсно ж серйозною перешкодою до створення сім'ї вони, як правило, вважали не отримане одним з них (в основному, дівчиною) освіти. В цьому випадку, молоді люди довго і ретельно обмірковували, як їм краще вчинити – вступати в шлюб після завершення навчання або вінчатися, не чекаючи отримання диплома. Цікаво, що можлива була і зворотна ситуація, коли прагнення батьків дівчини дати їй професійну освіту приводило її до бажання швидше «вискочити заміж» щоб закінчити, нарешті, таке ненависне для неї вчення.

У цілому, до кінця XIX ст. більшість дворянських шлюбів відбувалася за самотійним вибором вступаючих у них осіб. Кожен сам вирішував, що він розумів під «особистим щастям» і якими бачить основи свого сімейного життя. Звичайно, далеко не завжди рушійним мотивом було кохання. Як і раніше, велику роль відігравали матеріальні міркування, громадський статус та інше. Найважливіше значення мало інше: у будь-якому випадку – чи уклали молоді люди шлюб за особистою схильністю, чи робив це лише один з них, або для обох це була якась угода, до кінця 80-х рр. XIX ст. принципово змінилася й оцінка події громадою, і пов'язані з цим норми поведінки нареченого і нареченої. Так як єдино «правильним» і схвалюваним суспільством вважався тепер шлюб по любові і самотійного вибору, то молодята вважали своїм обов'язком демонструвати наявність між ними почуттів. Батьки ж, навпаки, погодившись із громадською думкою, змушені були, хоча б декларативно заявляти про виконання ними зовсім інших функцій у шлюбі дітей. Тепер на них покладалося завдання його організації, а (в кращому для них випадку) роль порадників, зрозуміло, якщо їхню думку взагалі готові були слухати, або сторонніх спостерігачів.

Таким чином, за три-чотири десятиліття у дворянському середовищі відбулася кардинальна зміна погляду на укладення шлюбу, а значить і на цінності самого шлюбу і особистого життя в цілому. Любов зовні, «для пристойності» стала практично невід'ємною умовою при створенні сім'ї. Такий підхід формував, у свою чергу, нові питання, на які суспільство і держава змушена була шукати відповіді.

Символом зростаючої цінності особистого щастя, що вступала у протиріччя з нормами і правилами організації шлюбу та сімейного життя, стало поширення в дворянському середовищі незареєстрованих шлюбів. Як правило, такого роду відносини виникали з об'єктивних причин, коли в силу існуючих в законі обмежень шлюб не міг бути офіційно оформлений. Це, перш за все, стосувалося незаконних сімей молодих офіцерів; сімейств, де чоловік і (або) жінка перебували в іншому, не розірваному шлюбі, або він хоча і був розірваний, але винна в розлученні особа була приречена на «повсякчасну безшлюбність». Дещо менше були поширені незаконні шлюби, що створювалися за національно-конфесійними причинами.

Вже до 1880-их рр. «цивільні шлюби» не тільки перестали епатувати публіку, а й ті з них, які виникали з «об'єктивних причин», а не між молодими люди, що жили у «вільному коханні», незважаючи на наявність можливості офіційно зареєструвати їх відносини, приймалися у суспільстві цілком терпимо і навіть «з розумінням» [4, с. 178].

Нерідко заявлені в якості перешкод до шлюбу обставини на ділі лише маскували небажання однієї зі сторін оформляти свої відносини офіційно. Найчастіше, мова йшла про співжиття чоловіків-дворян з дівчатами із бідних селянських або міщанських сімей, які часто перебували у служінні. Тут, як правило, і мови не йшло про взаємну любов. Отримавши необхідний сексуальний досвід, молода людина відмовлялась одружитися, аргументуючи це заборонаю батьків.

Поширення неоформлених шлюбів тягло за собою зростання числа незаконних дітей. Факт їх наявності у чоловіка, відповідно до традицій подвійної моралі, мало впливав на його шлюбні можливості. Навпаки, нерідко просте надання матеріальної допомоги таким дітям з боку їх фізичного, хоча і не записаного ніде батька, оцінювалося в суспільстві як ознака його високих моральних якостей. Інша справа – жінка. Народження у незаміжньої дитини, тим більше, якщо вона вносила своє ім'я в його метрику, означало для неї практично повну відсутність шансів на шлюб, якщо, звичайно, в якості претендента не виступав батько байстрюка.

Однак до початку ХХ ст. дане правило стало набувати не настільки однозначний характер. У різних джерелах все частіше згадувалися випадки виходу заміж жінок, що мали позашлюбних дітей, не за батька дитини, а за іншого чоловіка, який іноді мав вищий, ніж у жінки, станово-громадський статус. Поступове перетворення подібних фактів із виняткових у допустимі демонструвало безперервно зростаючу важливість для дворянина особистої прихильності і самостійного вибору над владою громадської думки.

Загальні тенденції, що передбачали пріоритет індивідуальних цінностей над сімейними і родовими, і пов'язане з цим прагнення вступити у шлюб по любові, знайшли своє втілення і в житті царської сім'ї. Остання третина ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувалися буквально «епідемією» морганатичних шлюбів великих князів. Так, укладений у лютому 1878 р. шлюб великого князя Миколи Костянтиновича з дочкою полковника Н.А. Дрейер був на вимогу Олександра ІІ визнаний Синодом незаконним і недійсним. А в 1911 р., для того щоб племінниця цього ж великого князя – Тетяна Костянтинівна мала можливість вийти заміж по любові за князя К.А. Багратіон-Мухранського послідувало внесення зміни у російське законодавство, яке надавало членам імператорської фамілії право на нединастичні шлюби, але із заборонаю їх потомству від цих шлюбів успадковувати престол.

Розпочата в 1914 р. Перша світова війна не тільки не змінила сформований ще раніше ідеал вільного шлюбу по любові, але, навпаки, сприяла зростанню кількості невінчаних шлюбів, причому створюваних переважно не за «ідейних», а з цілком буденних причин. Ті, хто в мирний час ще міг би продовжувати чекати і сподіватися, то перед лицем страшної військової небезпеки рішуче відмітали «непотрібні умовності». Разом з тим, чимало людей було зацікавлене в узаконення своїх незаконних шлюбів у надзвичайних умовах воєнного часу. Перш за все, це стосувалося офіцерів, нелегальним сім'ям яких не передбачалася ні компенсація за службу їх годувальника на фронті, ні пенсія або допомога в разі його смерті. Командири полків нерідко давали згоду на укладення таких шлюбів і навіть відпускали офіцерів з театру військових дій для їх укладення. Якщо офіцер з незалежних від нього причин не встигав повінчатися і гинув, так і не узаконивши статус своїх рідних, то багато командирів брали на себе клопоти перед державною владою про долю «незаконних сімей загиблих героїв». Якщо на початку ХХ ст. такі «клопоти» були ще рідкістю, то в умовах війни подібні клопотання стали з'являтися і, що особливо важливо, задовольнятися практично повсюдно [9, с. 130].

Отже, досягнувши встановленого законом вікового рубежу, дворянські діти могли укладати шлюб і, по суті, вступати у самостійне життя. До середини 1860-х рр. шлюбну «партію» своїм дорослим дітям підбирали батьки, рідко коли з огляду на власні вподобання молодих людей, особливо дівчат. У середині 1860-х – першій половині 1870-х рр. під впливом змін в економічному укладі життя дворян і зростання суспільної самосвідомості значно зросли можливості укладення шлюбу за вільним вибором, однак

такі можливості нерідко використовувалися дворянками як засіб досягнення незалежності у рамках фіктивного шлюбу. З кінця 1870-х рр. у дворянському середовищі формується, зміцнюється й отримує з плином часу все більше поширення ідеал подружнього союзу, заснованого виключно на вільному виборі і почутті любові. У зв'язку зі збереженням в Росії церковного шлюбу, а також у зв'язку з наявністю значної кількості встановлених цивільним законом обмежень, виникала колізія між ідеалом шлюбу по любові і неможливістю його досягнення в тому чи іншому конкретному випадку. На практиці це призводило або до свідомого порушення людьми існуючих правових норм з метою законодавчого оформлення їх відносин, або до вступу у незареєстрований союз. Звичайно, далеко не всі «вільні союзи» були викликані об'єктивними причинами. Серед дворян були і принципи прихильники «вільного кохання». У міру того, як шлюб по любові набував рис єдино «правильного» і схвалювався, вимушений «цивільний шлюб» приймався дворянським суспільством все з більшим і більшим «розумінням». Цінність особистого щастя, цілком досяжного навіть без церковного вінчання, стало остаточно зрозуміла під час Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Законы Гражданские / Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т. X. – Ч.1. – Ст. 20 – 150.
2. Боровиковский А. Законы Гражданские с объяснениями по решениям Гражданского Кассационного департамента Правительствующего Сената / А. Боровиковский. – СПб.: «Новое время», 1882. – 962 с.
3. Григоровский С.П. О браке и разводе, о детях внебрачных, узаконении и усыновлении и метрических документах. Сборник церковных и гражданских законов / С.П. Григоровский. – СПб., 1910. – 756 с.
4. Веретенко В.А. Дети в дворянских семьях России (вторая половина XIX – начало XX в.) / В.А. Веретенко. – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2015. – 204 с.
5. Лещенко В.Ю. Русская семья (XI – XIX вв.) / В.Ю. Лещенко. – СПб., 2004. – 489 с.
6. Максимович Е.А. Проституция в Петербурге во второй половине XIX – начале XX в. / Е.А. Максимович // Модернизация в России: история, политика, образование: материалы Всерос. науч. конф. / Отв. ред. В.А. Веретенко. – Вып. 4. – СПб., 2011. – С. 50 – 68.
7. Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б. Мир русской женщины: семья, профессия, домашний уклад. XVIII – начало века / В.В. Пономарева, Л.Б. Хорошилова. – М., 2009. С. 139 – 142.
8. Тишкин Г.А. Женский вопрос в России 50 – 60-е годы XIX в. / Г.А. Тишкин. – Л., 1984. – 278 с.
9. Щербинин П.П. Повседневная жизнь девочек в России в период Первой мировой войны 1914 – 1918 гг. / П.П. Щербинин // Российская повседневность в зеркале гендерных отношений. Сб. ст. / Отв. ред. и сост. Н.Л. Пушкарева. – М., 2013. – С. 117 – 154.

ПОБУТОВА КУЛЬТУРА ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ МІЩАН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТ.

Євген ШЕВЧЕНКО

(студент групи ІІІ17М2 факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Проблема міщанського побуту, міщанської культури, міщанської свідомості є дискусійною у вітчизняній науці та публіцистиці на протязі багатьох років. У радянські роки утвердилося однозначне негативне сприйняття міщанського побуту, міщанської системи цінностей. Міщани сприймалися як люди з дрібними інтересами, з обмеженим світоглядом. Звичайно, городяни у соціальному та культурному відношенні були набагато різноманітніші від сільського населення, тому загальна характеристика їх менталітету, соціальних і культурних цінностей навряд чи можлива. Однак Б.М. Миронов справедливо зазначав, що якщо аналіз обмежити ментальностями простолюду, міських низів, тобто міщан, ремісників, селян-городян, то загальні риси можна виокремити [13, с. 222].

На думку деяких авторів, до числа традиційних міщанських цінностей, що становлять основу менталітету середніх міських шарів, можна віднести: особисту відповідальність, почуття обов'язку, як основу сімейного життя, повагу до праці, шанування старших за віком, релігійність. Вони цінували працю не тільки як джерело засобів до існування, але і як можливість допомогти своїм близьким, сусідам. Усиновлення сиріт, роздача милостині були звичайними у міщанському середовищі.

Дані про заняття, сімейний і громадський побут, світогляд, шлюбні, похоронні та інші звичаї, про ігри та розваги, коло читання показують, що міські низи у переважній більшості російських міст до середини ХІХ ст. володіли подібною духовною культурою й менталітетом, що і селяни, хоча відрізнялися матеріальною культурою (одягом, житлом та ін.). Миронов Б.М. зауважує, що: *«Чим менше було місто і чим більше його жителі займалися сільським господарством, тим менше городяни відрізнялися від селян в усіх відношеннях, у тому числі і за своїм менталітетом»* [14, с. 371].

Так, у малих містах, як і в селах, влаштовувалися кулачні бої, вечорниці, посиденьки, практикувалися ворожіння, чаклунство, колективні молебні та ін. У невеликих містечках дозвілля було менш різноманітним, ніж у великих центрах і мало відрізнялося від сільського: *«біднота і лень остаточно оволоділи жителями; апатичні до всього й чужі всього, що могло б просвітлити їх розум, вони не мають ніяких корисних розваг; молоде покоління години дозвілля намагається провести у шинку. Про театр і клуб багато хто з «громадян» не мають і елементарного поняття: так йдуть дні за днями, роки за роками»* [16, с. 193].

Дозвілля чоловічої частини міщанства в основному зосереджувалось у трактирах, відерних, винних і пивних крамницях та інших питних закладах. Дозвілля жінок-міщанок проходило, як правило, у сусідських чаюваннях, посиденьках та ін., «виходи у світ» усім сімейством здійснювалися лише у святкові дні, про що виразно свідчить література того часу. Пияцтво настільки вкоренилося у свідомості російського міського обивателя, що стало одним з елементів традиційної культури. Досить характерним можна вважати таку думку: *«Між простим народом горілка до такої міри у вживанні, що про неї піклуються чи не більше, ніж про саму їжу»* [12, с. 163].

Міське життя диктувало свої форми споживання алкоголю, пристосовуючи пияцтво до ритму міста і заводу. Якщо у сільській місцевості пияцтво пов'язувалося в основному зі святами, то в місті горілку споживали щодня, її можна було купити за готівку і в кредит, у будь-який час. Пили не тільки в трактирі, але й на робочому місці. Безліч спеціалізованих торговельних закладів у містах пропонували свої послуги для бажаючих провести вільний час за чаркою.

Карткова гра також була одним із популярних видів дозвілля. Сучасники відзначали: *«при порожнечі суспільного життя карти були загальною розвагою...єдина розвага міських жителів у зимові вечори – гра в карти»* [12, с. 110].

Для міщанина найбільшою цінністю є речовий світ, з яким він готовий себе ототожнити. Міщанин *«відмовляється від світу ідеального, утопічного, зосереджуючись виключно на діяльності, здійснюваної у сьогодні»* [12, с. 111]. Багато в чому в силу цього зосередження особистих інтересів міщанина був його будинок – звичайно дерев'яний, на кам'яному фундаменті, з невеликим двором і городом. Такий будинок іноді ділився між спадкоємцями, по частинах здавався в оренду, але будувався в основному, на одну велику родину. Міщанам належала більша частина міського нерухомого майна, оскільки володіння власним будинком було однією з умов зарахування до міщанства. Якщо при слові «купецький дім» перед очима вже встає певна картина достатку і типові риси зовнішнього вигляду, то при слові «міщанський будинок» такої картини не виникає. Міщани сильно розрізнялися за своїм майновим станом. Деякі міщани володіли двоповерховими дерев'яними або напівкам'яними будинками вельми солідних розмірів.

У середині XIX ст. житлових кам'яних будинків у містах будувалося небагато. Цегли не вистачало, і коштувала вона дорого. Нечисленні каменярі ледь справлялися з будівництвом церков і казенних будівель. Міста забудовувалися дерев'яними будинками, під якими зрідка підводився кам'яний фундамент або цокольний поверх. Характерним було бажання домохазяїна зробити будинок більш «міським», надати йому риси, відмінної від селянського житла. Тому вже з початку XIX ст. в архітектурі міст стали застосовуватися нові стилістичні прийоми, пов'язані не тільки з суто конструктивними, декоративними змінами, але й зі спробами створити подібність дерев'яного будинку з кам'яним. Для цього будинку обшивали тесом для імітації кам'яної кладки, виступи колод оббивали вертикальними дошками, перетворюючи їх на лопатки пілястр. Точно також оброблялися й звиси даху. Обшиті східчасто, вони перетворювалися на профільовані класичні карнизи. За допомогою таких прийомів дерев'яний будинок набував вигляду міського [13, с. 178].

Будинок і обстановка міщанина відрізнялася в залежності від добробуту. Двори у деяких ділилися на дві частини. У передньому дворі розташовувався власне житловий будинок. До нього примикали комори, де зберігалися продукти, начиння й упряж. Тут же, під рукою, зазвичай був льох з ходом із комори. У деяких були садки у передньому дворі, де влітку приймали знайомих за чаєм або квасом і розмовами. Задній двір був забудований іншими господарськими будівлями: сараями для корів і коней, сінником, лазнями. Іноді на задньому дворі були й житлові приміщення, які дуже дешево здавалися в оренду [13, с. 179].

Будинки були у більшості дерев'яні одноповерхові, у бідних міщан будинок дуже нагадував селянський – складався з однієї хати; тобто великої кімнати з російською піччю, іноді місце перед грубою відокремлювалося легкою перегородкою – виходила як би кухня. Обстановка у небагатих будинках також була невигадливою: прості дерев'яні столи й стільці, досить грубої роботи табурети й лавки. Для міщанства було характерно навіть маючи велику родину: жити в одному й тому ж будинку по багато років, не переїжджаючи. Це характеризує ставлення обивателів до нерухомості як до родового гнізда [16, с. 242].

У заможних міщан будинки склалися з сіней, хати з відгородженою піччю й однією або двох світлиць. Столи покривалися саморобними скатертинами і в'язаними серветками. Обідні столи часто були нефарбованими, у «червоному кутку» ставили невеликі трикутні столики – «угловички», над якими поміщалися ікони. У деяких будинках ікони прикрашалися вербами або розшитими рушниками. На краях божниці прикріплялися воскові свічки, які запалювалися по церковним святкам. З обстановки крім стільців деякі мали прості дерев'яні дивани. Уздовж стін стояли скрині, покриті килимами або саморобними, тканими з овечої вовни різнокольоровими килимками. Приміщення

були невисокими, вікна невеликими, на вікнах обов'язково квіти: бальзаміни, базилики, айстри, гортензії, олеандри. У заможних на вікнах висіли штори, найчастіше білі серпанкові. Біля стіни у кутку ставили ліжка, прості, дерев'яні, фарбовані або нефарбовані. У бідних було лише одне ліжко, на якому спали батько й мати, інші ж члени сім'ї розташовувалися де доведеться: на лавах, скринях або просто на підлозі. У заможних міщан ліжок було більше, але звичай спати на підлозі був так поширений, що ліжко було декоративними меблями [16, с. 250 – 251].

Таким чином, якщо про статок судити по будинку, то частина міщан анітрохи не поступалася купцям, а часто їх випереджала у солідності й розмаху будівель. У той же час на окраїнах було багато крихітних міщанських будиночків без всяких прибудов.

Важливим моментом у системі цінностей міщанина було відношення до праці. Метою господарської діяльності було «добро» та благополуччя. Праця представлялася джерелом матеріального статку, «добра» у самому широкому, не лише матеріальному, але й моральному розумінні. Праця більшості міщан була направлена на задоволення власних споживчих потреб і сплати податків, з використанням простого інвентарю та участю більшості членів усієї родини. Метою праці у міщанському середовищі було виживання, а не отримання прибутку й множення капіталу, як у купецтві. Крім того, прагнення до збагачення і накопичення багатств засуджувалося православною церквою.

Все це ріднило трудову етику масових верств городян із селянами. Це було природно, оскільки міщанство у даний період інтенсивно поповнювалося за рахунок вихідців із села. Разом з тим, низький соціальний статус селянина, велика престижність міських занять, – ремесла і торгівлі, – не могло не позначитися на ставленні городян до селянської, сільськогосподарської праці. Назвати городянина «мужиком» означало образити його, так як «мужик» сприймався у міському товаристві як людина неосвічена, невіглас.

У середині XIX ст. уявлення про працю виходили з непорушності існуючого станового ладу та соціальної структури. А.І. Купріянов відзначав, що в середовищі торговців було широко поширене зневажливе ставлення до занять ручною, малокваліфікованою, «чорною» працею. Ремісник низької кваліфікації займав один із нижчих щаблів в ієрархії міського громадянства, нижче його розташовувалися тільки міські маргінали – чорнороби без спеціальності. Найчастіше такий ремісник у свідомості сучасників асоціювався з образом шевця. Історик наводить приклад, що тобольський поліцмейстер, бачачи у присутності квартирної комісії міщанина, одягненого в кожух, підперезаний поясом, заявляє йому, що так *«пристойно тільки ходити одним мужикам і якомусь шевцю»* [11, с. 234].

У міщанському середовищі зневажливе ставлення до фізичної праці часто переростало в його різко негативне сприйняття. Для городянина, чиї торгові справи зазнали краху, перехід до лав ремісників або фабричних робітників, був дуже складний за соціально-психологічних причин. Стати ремісником означало не просто зайнятися незвичною і непрестижною працею, а також знизити свій соціальний статус, повагу у суспільстві. У силу цього купці та міщани, які розорилися, вважали за краще вибирати нерациональний спосіб поведінки, перебиваючись дріб'язковою торгівлею, що стояла нерідко на межі шахрайства, або всякого роду посередницькою діяльністю, яка не приносила майже ніякого доходу.

Низький статус землеробських занять у середовищі городян пояснюється й соціально-економічними факторами: з одного боку, розвитком товарно-грошових відносин у пореформену епоху, з іншого боку – скороченням ресурсів міста, необхідних для ведення сільського господарства. Введення Міського положення 1870 р. особливо сильно, в економічних та соціальних відносинах, вдарило по міщанам-хліборобам. Міські думи, в яких міщани були слабо представлені, ставши розпорядниками міських земель, змінили порядок їх використання. Міщанські громади, що розпоряджалися землею до реформи, втратили на неї права і не отримали жодної компенсації. Думи, для збільшення

міських доходів, стали здавати землю в оренду. У містах, де частина міщан була зайнята у сільському господарстві, вони стали швидко розорятися. Це змушувало городян, зайнятих сільським господарством, переносити свої інтереси з аграрної сфери у промисловість, транспорт, торгівлю, сферу послуг.

Якщо говорити про соціальну орієнтацію міщан, то головним орієнтиром для них, звичайно ж, слугувало купецтво. Цьому сприяла й близькість матеріальної культури міських станів. Як пише Я.В. Абрамов: *«матеріальні потреби купців були за своєю суттю народними, типово національними. Багато чого у купців було як у селян і міщан, тільки багатші за якістю і краще за кількістю»*. *«На стороні купців, – продовжує автор, – стоїть велетенська сила капіталу: шана, гучне ім'я, тон мови, який не допускає заперечень. Інша сторона – міщанство – не має жодного з цих переваг»* [2, с. 5].

Нехтування купецтва інтересами нижчих верств міста виявлялося у тому, що вони не звертали уваги на багато насущних потреб городян, і в пасивності міської думи, де чільну роль грали купці. *«Я мало знаю міст – писав Я.В. Абрамов, – де б так різко, так розрізнено і майже вороже стояли один до одного стани купецький і міщанський. У нас вони складають якісь дві партії, інтереси яких нерідко мають протилежні цілі»* [2, с. 6].

Корпоративність була важливою частиною громадської свідомості. У своїх рішеннях міщанські громади керувалися не формальними нормами закону, а своїми корпоративними уявленнями про моральність. Вплив корпорації знаходився у тісному взаємозв'язку з відчуттям причетності її членів до норм та інтересів міщанської громади. Іншими словами, передбачалося, що член громади не повинен вчиняти дій, які йшли врозріз з інтересами корпорації. Подібні уявлення характерні для традиційної свідомості та корпоративної соціальної структури. Контроль громади, корпорації над її членами не являвся за їх уявленням насильством над особистістю. Корпоративність як категорія свідомості припускала визнання людиною права контролювати її з боку корпорації, оскільки саме в цьому контролі вона вбачала важливу умову своєї життєдіяльності. За даними дослідників, у містах Росії в другій половині XIX ст. фактично вся громадська та економічна діяльність міщан і ремісників була замкнута всередині корпорації. Не останню роль у цьому відіграло і селянське походження багатьох міщан, а, отже, і традиційні погляди на корпоративність. У чималому ступені подібні погляди були обумовлені невисоким достатком і низьким рівнем освіченості [5, с. 58].

Освіта в системі цінностей міщан не займала високого місця. За рівнем грамотності міщани випереджали солдатів, козаків, селян, засланих і іногородців, але значно поступалися дворянам, чиновникам, купцям, духовенству та різночинцям, серед яких грамотними були 82 – 95% чоловіків і 57 – 80% жінок. Переважна більшість з них мали початкову або домашню освіту [15, с. 24].

Ставлення до освіти жінок-міщанок часто було негативним. Так, імператриця Марія Федорівна, яка завідувала жіночими навчальними закладами, різко негативно ставилася до навчання міщанок. Вона вважала, що *«придбання талантів і приємних для суспільства мистецтв, яке суттєво для благородної дівичі, стає не тільки шкідливим, але й згубним для міщанки, так як ставить її поза свого кола»* [15, с. 26].

Наслідком таких поглядів у суспільстві був незначний відсоток міщанок у жіночих навчальних закладах. Однак на початку XX ст. ситуація змінюється і серед учнів помітне швидко зростання числа дітей міських станів. Саме на рубежі століть представники середніх міських верств усвідомлюють необхідність жіночої освіти й отримують можливість навчати своїх дочок. За 20 років з 1892 по 1912 рр. частка представниць міських станів, які навчалися у гімназії, зросла більш ніж у чотири рази [15, с. 27].

У результаті реформ 1860-х років, система цінностей, як селянства, так і міських низів, переживала трансформацію, в їх поведінці спостерігалося зростання раціоналізму, прагматизму, розважливості, індивідуалізму. При цьому серед городян зміни менталітету виявлялися чіткіше. Як пише М.А. Хренов: *«Стаючи центром економічного життя суспільства, міста поступово втрачали не тільки свій сільськогосподарський, але й*

військовий характер. Така їх трансформація ставала сприятливим середовищем для активізації міщан» [17, с. 167].

Зміни в культурі міста, поява з середини XIX ст. нових рис, що йдуть від культури столиць і великих міст, визначалося зміною соціально-економічних умов розвитку міста, посиленням соціокультурних зв'язків між містами. Носієм нової культури були вищі і середні міські прошарки (купці, чиновники), певну роль у формуванні цієї культури грали засланці. Культура середніх верств (міщани, ремісники) представляла в цей час складний конгломерат елементів традиційної селянської і нової міської культури. Взаємодія цих культур породжувала особливий тип – народної міської культури.

На початку XX ст. на книжковий ринок викидалися мільйони п'ятикопійчаних книжечок з яскравими обкладинками, під якими таїлися неймовірні пригоди. Ця «література» підносилася читачам на всіх перехрестях головних вулиць у містах. Захоплення подібними книгами призводило до того, що діти «крали у батьків п'ятаки, щоб скуштувати солодкої отрути». Складалися компанії по придбанню, прочитанню й обміну цих лубочних книжок, «зараза перекидається навіть на дорослих». Видавали цю літературу, головним чином петербурзькі видавництва «Розвага» й «Друк». Виходили книжечки у 32 сторінки, серіями від 50 до 60 випусків кожен [10, с. 231].

Дуже популярні серед міщан були збірники детективної літератури, особливо під назвою «Нат Пінкертон, король сищиків». У це зібрання входило кілька серій по 50 – 70 випусків у кожній, з тиражем до 80 тис. примірників. Назва книжок були одна страшніша за іншу: «Гніздо злочинців», «Викрадачі дівчат», «Сучасні інквізитори», «Кривавий вівтар», «Загадковий злочин», «Палії», «Секта вбивць» та ін. Назвам відповідали й малюнки на розфарбованих обкладинках: револьвери, рушниця, сокири, ножі; тут же обов'язково красувалися убиті, повішені, задушені, замучені. Читачі цих книжок переконувалися, що вони живі і не пограбовані тільки тому, що доля послала на грішну землю героїв-детективів, які охороняють людей та їх майно від злочинців [10, с. 124].

Руйнування традиційної системи цінностей і формування нової відбувалися, з одного боку, стихійно, під впливом нових умов життя, з іншого боку, освічене суспільство й уряд навмисно створювали різноманітні заходи (створювали клуби, товариства тверезості, читальні, народні бібліотеки, винаходили навіть нові свята та ін.), щоб змінити традиційний світогляд народу.

У найбільших містах на рубежі XIX – XX ст. з'являється широкий спектр суспільних культурно-дозвільних організацій. З 1890-х рр. поширюються станово-професійні клуби, які об'єднували широкі верстви городян. Функціонували так звані приказничі, або комерційні клуби, навколо яких групувалися службовці казенних установ і приватних фірм, чиновники нижчих рангів, торговці з міщан, тобто середні міські шари. У таких клубах проводили вільні вечори, розважалися, ставилися спектаклі [10, с. 278].

Розвиток капіталістичних відносин на ринку розваг було передумовою для формування нової масової міської розважальної культури. Нові розваги, що стали частиною міського життя, давали можливість споживачам, чоловікам і жінкам, особливо молодим, проводити своє дозвілля разом, на відміну від старої, суто чоловічої традиції трактирних розваг.

Розвиток ринку й урбанізація справляли величезний вплив на різноманітність форм розваг, доступних городянам. У той же час, більш пізня урбанізація і більш суворий державний контроль за громадським життям зробили розвиток масових розваг у Росії на рубежі XIX – XX ст. у багатьох відношеннях унікальним явищем. Швидке зростання міст супроводжувалося соціальними й культурними перетвореннями. Переселенці із села пристосовували свої традиційні форми соціального спілкування до умов міського життя. У великих містах сільські традиції змішувалися з розширеною масовою культурою, що поклато початок новим та унікальним міським розвагами [10, с. 134].

На рубежі XIX – XX ст. швидко розвивається комерційна розважальна індустрія. У цей період міське дозвілля набувало все більше публічності. Домашні (сімейні та

індивідуальні) форми його проведення все активніше витіснялися громадськими. Навіть для читання книг, газет і журналів городяни воліли відправлятися у публічні заклади: клуби, бібліотеки, читальні. У багатьох містах у кінці XIX ст. відкриваються книжкові магазини, публічні бібліотеки та народні будинки. У поширенні читання як форми дозвілля позначалося різке розширення мережі навчальних закладів, якісне поліпшення шкільної освіти, розвиток бібліотечної мережі. У містах, крім публічних бібліотек, малися приватні, якими могли за плату користуватися всі охочі. Але не завжди читання користувалися популярністю серед масових верств городян.

Спробою створення клубів для народу зайнялася організація в містах на початку XX ст. народних будинків. Вони з'являються в цей час не тільки у великих містах, але й у невеликих містечках. Незважаючи на нововведення, зміни відбувалися повільно, поперше, внаслідок інерції, властивої всім традиційним ідеалам й установкам свідомості, а по-друге, внаслідок постійної міграції в міста селян, які несли з собою традиційні норми.

Мігранти та їхні нащадки повільно сприймали норми міської культури і звільнялися від традиційного менталітету. Б.М. Миронов писав: *«У суспільстві земляків, в якому новачок, який прибув у місто, і на роботі, і на дозвіллі постійно перебував серед своїх, і в міському оточенні зберігалися звичні селянинові соціальні норми поведінки. Наприклад, відносини між господарями й службовцями у торговому або ремісничому закладах носили патріархальний характер»* [15, с. 378]. Берві-Флеровський В.В. писав про це так: *«Чи міщанин захоче отримати послуги, чи стане він ремісником, чи піде він на фабрику або на іншу роботу – скрізь він зустрінеться із селянином»* [3, с. 56].

У пореформений період різко посилювався потік мігрантів із села, що спричинив за собою оселяння міського населення, як за соціальним складом, так і за образом думки й способом життя, що стало гальмувати дозрівання світського буржуазного менталітету [9, с. 125]. При цьому середовище міських корпорацій, і насамперед товариств міщан і ремісників, було найбільш адекватним традиційним сільським уявленням мігрантів, які, з одного боку, поповнювали ряди цих корпорацій, а з іншого – сприяли посиленню впливу корпорацій як на життя міста в цілому, так і на окремих її членів.

Однак поступово нова світська, буржуазна культура приходила на зміну традиційної, а разом з нею новий менталітет. Трансформація починалася з використання окремих речей, що тягло за собою значні зміни у матеріальній культурі, за цим слідували зміни у домашньому й громадському побуті, потім зачіпався світогляд, і, нарешті, змінювався менталітет. Всі стадії цього циклу (матеріальна культура – побут – духовна культура – менталітет) свого часу пройшло дворянство, потім – все міське освічене суспільство, потім почали, але не встигли пройти міські низи, робітники та селяни.

Деякі дослідники користуються поняттям «міщанин», що виникає на ґрунті раціонального підприємництва. Раціональність при цьому розглядалася як властива міщанину у повсякденному житті тверезість і розважливість, а під підприємництвом – тип діяльності, орієнтований на отримання вигоди, збільшення власності [9, с. 126].

За визначенням М.А. Хренова: *«Міщанин – не стільки той, хто що-небудь робить, і не той, хто вживає що-небудь раціональне, але той, хто будує духовне життя за принципом підприємництва. Таким чином, саме міщанину світ зобов'язаний проникненням у духовне життя утилітарного принципу, точніше, злиттям духовного й утилітарного»* [17, с. 170]. Автор пише, що *«міщанська верства населення: була орієнтована на приватну власність. Оскільки він не демонстрував інтенсивне духовне життя, то з усіх станів він був досить анонімним. Тим не менш, середній стан, який, як відомо, об'єднує в собі і міщан, і селян, і купців та ін., все ж виникає і розширюється у містах саме на основі міщанства. Саме з міщанством пов'язані цінності, які вперше будуть оцінені у підприємницькій субкультурі. Не випадково, нерідко під міщанством мається на увазі широкий клас власників самих різних категорій і дрібних виробників»* [17, с. 172].

Як уже зазначалося, для міщанина характерні пристрасть до накопичення, ощадливість, орієнтація на збільшення приватної власності. Він вмів рахувати і

враховувати витрати. Для нього характерні прагнення і старанність, він виключає марнотратство і ненавидить неробство.

На думку Б.М. Миронова, міщани і ремісники не були підприємцями в істинному розумінні цього слова. Подібно селянам, метою їх господарювання було одержання тільки прожитку, а загальною життєвою метою – не багатство і слава, а спасіння душі. Накопичення багатства серед них засуджувалося громадською думкою. Нарешті, бідність і малограмотність служили перешкодою до накопиченню капіталу і перетворення міщан та ремісників у підприємців [15, с. 89]

Поряд зі значенням станової приналежності, слово «міщанин» в російській мові отримало й інше значення: людина *«з дрібними, обмеженими власницьким інтересами й вузьким ідейним кругозором»* [8, с. 14]. Для сучасників «міщанство» асоціювалося із замкнутістю, відірваністю від цивілізації і культури. Слово «міщанин» поступово ставало синонімом аполітичного, консервативного, безпринципного способу дій, світогляду. Однак аж до середини ХІХ ст. від'ємного значення це слово не мало. Сучасники підкреслювали добромисність міщан, тишу і безтурботність міщанського існування, його незалежність. Але вже в 1840-ті рр., у зв'язку з оцінкою О.І. Герценом західноєвропейської цивілізації, на російський ґрунт починає проникати негативне ставлення до міщанства [8, с. 15].

Черговий підйом інтересу до міщанства почався в 1900-х рр., після появи двох статей – «Нотатки про міщанство» М. Горького і «Грядущий Хам» Д. Мережковського. У центрі уваги опинився сам термін «міщанин». І, якщо для Мережковського й Горького міщанство – «рабство», «хамство», «будяк», «бездонно брудна трясовина», то для інших, міщанство – це *«панівний у нашому житті суспільний тип, який при всій різноманітності своїх індивідуальних і видових втілень визначається загальною родовою назвою»* [8, с. 16]. Характерними ознаками такого типу була деяка, може бути і повна матеріальна забезпеченість, самовдоволення, самовпевнена обмеженість. Типовим для публіцистики того часу можна вважати такий вислів: *«Живуть в Росії люди, звані – міщани – найнепотрібніші у світі мешканці»* [1, с. 280]. Цей прошарок російського населення М.А. Іванов позначив як «Схід Росії». Він лежить між «глибиною народу» і «вершиною культури», він пішов із села і не дійшов до міста, *«пішов від землі і не дійшов до заліза, пішов від мудрості і не дійшов до розуму»* [7, с. 44].

Міщанин, як його зазвичай описують в літературі, тримається середини, і за це його зневажають і дворяни, й інтелігенція. Якщо судити по літературі рубежу ХІХ – ХХ ст., то міщанину властиві, насамперед, скнарність і богобоязливість.

Ставлення міщанина до релігії впливало з панівної у міщанстві традиційної культури. Поведінка міщанина у сім'ї, у суспільстві ґрунтувалася на нормах й установленнях, що пропонувалися його конфесією. Це жодним чином не означало, що релігійні норми дотримувалися беззаперечно, але їх порушення знаходило виправдання знову ж в рамках традиції. Більшість міщан-православних справно відвідували церковні служби та дотримувалися відповідних ритуалів, але віра часто носила формалізований характер, православна обрядовість дотримувалася лише за традицією.

У містах більшість жителів сповідувало православ'я, але в ряді міст були помітні громади іудеїв, мусульман, католиків. Незважаючи на конфесійну неоднорідність населення, конфліктів на релігійному підґрунті не відзначалося.

Найбільш масовою формою участі міщан, як і городян у цілому, в релігійному житті було відвідування церкви. Регулярність відвідування церкви та виконання обрядів контролювалося парафіяльним духовенством і поліцією. Ще з ХVІІІ ст. в кожній парафії велися спеціальні сповідні розписи, в яких відзначалися парафіяни, які сповідалися і причащалися. Ті, що ухилялися піддавалися каральним заходам [6, с. 78].

У релігійному житті брали участь всі прошарки населення від малого до великого. При цьому уряд не жалів сил і засобів на релігійне виховання підростаючого покоління. В якості обов'язкових предметів учні вивчали закон Божий і священну історію. Релігійне

виховання було важливою частиною всієї системи освіти. Всяке ухилення від цього ритуалу мало наслідком репресивні заходи з боку гімназичного начальства – зниження бала за поведінку, зауваження, догани, нарешті, у відомих випадках навіть виключення з навчального закладу [6, с. 79].

По неділях і святкових днях усі учні повинні були відвідувати церкву. Ще однією формою участі дітей та підлітків у парафіяльному житті був спів у церковному хорі. У містах нерідко церковні хори склалися з вихованців гімназій, училищ, дитячих притулків. Суперечливі уявлення і системи цінностей парадоксально співіснували в головах людей, що є характерною рисою будь-якої перехідної епохи [6, с. 80]. Тим не менше, переважна більшість міщан з повагою ставилося до релігії і церкви. Пожертвування на церковні потреби були звичайною справою. Іноді такі жертвування досягали значних розмірів.

Релігійні цінності визначали і схильність городян до благодійності, в якій у міру своїх матеріальних можливостей брали участь усі міщани. Взаємовідношення міщанства і влади, міщанства і держави є однією з найважливіших характеристик для розуміння стану міщанства на рубежі XIX – XX ст., його свідомості та політичної орієнтації. Авторитарна держава регламентувала багато сторін життя міщанина, пригнічувала особистість, намагалася тримати його в рамках традиційної культури, насаджувала патерналісько-імперську свідомість [6, с. 82].

На початку XX ст., в результаті суспільно-політичних та економічних процесів, спостерігається процес падіння авторитету влади і в очах міщан. Тим не менш, в цілому міщанство залишалося аполітичним. У силу цього спостерігалася певна подвійність у відношенні міщан до влади: це і вірнопідданість до самодержця, що пильно оберігає державу від чужоземних вторгнень і внутрішньої крамоли, і невдоволення деспотом в особі окологородного наглядча, який, втілюючи в життя найвищі встановлення, зазіхав на традиційні відносини в їх середовищі. *«Виникає образ міщанина, – пише В.М. Бухараєв, – задавленого величезною міццю держави, який не міг зробити і крок без дозволу чиновника міської управи і в той же час вважав цю всеподавляючу міць дарованим зверху благом. Державність міщанської свідомості підтверджується досить великою популярністю серед міщан «Союзу Російського Народу» та йому подібних організацій»* [4, с. 21].

У суспільному житті міст міщани були набагато більш пасивні, ніж купецтво, і не надто активно користувалися даними їм правами. Для міщанства був характерний певний комплекс соціальної неповноцінності, невіра у можливість щось змінити за допомогою самоврядування, без втручання держави або його представників.

У системі цінностей, притаманній російському міщанству не було таких рис, властивих представникам міських верств Заходу, як розрахунок на власні сили, відмова від соціального утриманства і державного патерналізму, розвинена трудова етика, опора на повноцінне самоврядування, терпимість. На думку В.М. Бухараєва, відсутність даних соціо-психологічних якостей у російського міщанина було обумовлено вкрай недостатнім розвитком громадянського суспільства в Росії [4, с. 25].

Праця більшості міщан була направлена на задоволення власних споживчих потреб і виконання зобов'язань перед владою, з використанням примітивного інвентарю і праці більшості членів усієї родини, без мети отримання прибутку. Ці зобов'язання, а також збережена міщанська громада, яку міщанський стан успадкував від посадських порядків, дозволяє говорити про превалювання у міщанському середовищі не комерційних приватно-господарських, а морально-економічних відносин, які виявлятимуть себе в якості форпосту традиціоналізму. В.М. Бухараєв зазначає: *«Моральна економіка, превалювання імперського типу свідомості, розрахунок на патерналістську турботу держави, патріархальні порядки у сім'ї, сімейне господарювання зближували міщанський архетип із селянським»* [4, с. 19].

Вираз «міщанський стиль» у вітчизняній літературі означає естетичні погляди, властиві основній масі міщанства. Міщанський стиль, виділений і описаний у художній

літературі XIX – початку XX ст., був закономірним етапом у культурному розвитку народу. Сам міщанин не тільки не соромився свого стану, але навіть пишався ним. У цілому, за рівнем духовної і матеріальної культури міщани стояли на щабель вище селян, хоча розрив був цілком переборним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов Я.В. Забытое сословие / Я.В. Абрамов // Наблюдатель. – 1885. – № 1. – С. 273 – 285.
2. Абрамов Я.В. Мещане и «город» / Я.В. Абрамов // Отечественные записки. – 1883. – № 3. – С. 2 – 23.
3. Берви-Флеровский В.В. Положение рабочего класса в России / В.В. Берви-Флеровский. – М., 1938. – 224 с.
4. Бухараев В.М. Провинциальный обыватель в конце XIX – начале XX века: между старым и новым / В.М. Бухараев // Социальная история. – Ежегодник, 2000. – М., 2000. – С. 27 – 49.
5. Гончаров Ю.М. Семейный быт горожан Сибири второй половины XIX – начала XX в. / Ю.М. Гончаров. – Барнаул, 2004. – 198 с.
6. Захарова В.В. Мещанское сословие пореформенной России / В.В. Захарова. – М.: Моск. пед. госун-т., 1998. – 456 с.
7. Иванова Н.А., Желтова В.П. Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века / Н.А. Иванова, В.П. Желтова. – М.: Наука, 2004. – 572 с.
8. Казенков Д.Ю. Мещане – сословие уважаемое / Д.Ю. Казенков // Литературная Россия. – 1993. – № 17. – С. 11 – 23.
9. Клементьева Н.В. Повседневность провинциальной мещанки в пореформенной России: историографический обзор / Н.В. Клементьева / Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. – 2017. - №3. – С.121 – 131.
10. Кошман Л.В. Русский город в XIX веке: Социокультурный аспект исследования / Л.В. Кошман. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 528 с.
11. Куприянов А.И. Русский город в первой половине XIX века: Общественный быт и культура горожан Западной Сибири / А.И. Куприянов. – М.: Наука, 1995. – 346 с.
12. Массальский В.И. Население по семейному состоянию и сословиям / В.И. Массальский. – М., 1904. – 516 с.
13. Миронов Б.Н. Русский город в 1740 – 1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б.Н. Миронов. – СПб.: Изд-во Дмитрий Буланин, 1990. – 335 с.
14. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – Т. 1. – СПб.: Изд-во Дмитрий Буланин, 1999. – 509 с.
15. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – Т. 2. – СПб.: Изд-во Дмитрий Буланин, 1999. – 507 с.
16. Митрофанов А. Повседневная жизнь русского провинциального города в XIX веке. Поререформенный период / А. Митрофанов. – М.: Молодая гвардия, 2013. – 550 с.
17. Хренов Н.А. Мещанско-предпринимательская картина мира в русской культуре (к проблеме характеристики психологического типа) / Н.А. Хренов // Мир психологии. – 1996. – № 4. – С. 166 – 190.

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМБУРЛЕЇВ ТА ТОЛСТИХ, ЇХ ВКЛАД У РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ ОНУФРІЇВСЬКОГО КРАЮ

Владислав ЦИЛЮРИК

(студент групи ІГ18М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Дана розвідка містить узагальнені дослідження династій Комбурлеїв та одеської гілки Толстих, які володіли Онуфріївкою, Омельником, Камбурлеївкою та Вишнівцями (нині селами Онуфріївського району Кіровоградської області) та створили унікальну пам'ятку садово-паркової архітектури – Онуфріївський парк.

«Добираючись до Онуфріївки з боку шахтарської Олександрії, чи то з протилежного – від молодого міста енергетиків Світловодська, розташованого на Дніпрі. Вам не обминути селища під назвою Павлиш. У самому центрі його, на роздоріжжі встановлений щит, який запрошує відвідати один з чудових куточків України – Онуфріївський парк, звідси до нього 9 км. І в яку б пору року Ви не завітали сюди, Вас завжди охопить піднесений настрій від спілкування з живою природою, адже вона завжди неповторна». Саме такі слова вміщено в путівниках, які вказують на одне з визначних місць Правобережжя.

На початку 20-х років XIX ст. графом Михайлом Дмитровичем Толстим було закладено старий Онуфріївський парк – взірць садово-паркової архітектури. Керували спорудженням німецькі та чеські майстри. Спочатку з'явився присадибний парк. Історія не зберегла точних даних про автора проекту Онуфріївського парку. Прізвища безпосередніх будівників теж невідомі, однак цілком ясно, що всі роботи в парку виконувалися руками простих людей. У той час селянам суворо заборонялося входити до панського парку, перепустку мали тільки робітники, які розчищали алеї, доглядали за деревами, чагарниками та квітниками, а також за лебедями на паркових ставках. Лише в одному ставку який дістав назву «Селянський» граф дозволив селянам поїти худобу, купатися дитворі, брати воду для господарських потреб, до цього ставка було прокладено окрему дорогу [2, с. 19].

Графи Толсті залишили великий слід і добру згадку в пам'яті онуфріївців. Насамперед вони дуже гуманно ставились до місцевих селян і виділяли чималі кошти на розвиток сіл, що їм належали. У другій половині XIX ст. було закінчено будівництво так званого нового парку. До революції 1917 року Онуфріївський парк розташовувався на площі 150 десятин, ставки займали 83 десятини. В парковий комплекс тоді входили нижній і селянський ставки, острів, сінокісні луки, розсадник, фруктовий сад [2, с. 23].

На той час у парку налічувалось більше 200 видів дерев та кущів. На сьогодні їх близько 50. Парк зараз займає площу у 63 га, ставки – 25 га. Пам'ятка відноситься до парків ландшафтної архітектури англійського типу. Незважаючи на те, що нині парк займає значно меншу площу, ніж раніше, він є улюбленим місцем відпочинку мешканців та гостей Онуфріївки, своєюрідною оазою в степу [5, с. 23].

У присадибному (старому) парку основним композиційним змістом пейзажів було розташування невеликих груп від 2 до 10 дерев різних порід (каркас, в'яз, софора японська дуб та інші) на фоні галявин і алейних посадок. Куртини обсаджувалися декоративними чагарниками. Велику роль в оформленні відігравали, зокрема садовий жасмин та різні форми таволги [2, с. 24]. Центральним композиційним вузлом усього парку було зроблено групу ставок з величезними водними дзеркалами. Особливо приваблював своєю мальовничістю Нижній став з насипним островом, обсадженим вербами. На нижньому ставу спорудили два штучних двометрових водоспади, розміщених по краях насипної греблі, звідки Сухий Омельничок поспішав далі вузькими штучними річищами, всипаними камінцями. Ще на території парку ці річища зливалися в одне русло

і, зливаючись по вибалках і ярах річка прямувала до Дніпра. Через водоспади перекидалися ажурні містки оригінальної конструкції на кам'яній основі. Усього таких пішохідних містків було шість: два – на водоспадах Нижнього Ставу, два – на р. Сухий Омельник після його злиття з р. Омельничок один – на греблі Селянського ставу, і нарешті, останній місток з'єднував острів Нижнього ставу з територією Старого парку. За правим кутом Нижнього ставу було споруджено Селянський став. Дорога до нього проходила через вигін, який відділяв Старий парк від Нового. У кінці греблі Селянського ставу стояли дерев'яні ворота, по цій греблі і через ці ворота пролягав шлях до однієї з найбільших і найчарівніших алей Нового парку – Каштанової [2, с. 26].

Дно в селянському ставі було піщаним, а його глибина досягала 2 м. Верхній став вражав своїм величезним водним дзеркалом і довжелезною греблею. За ним постягалися зелені луки з різноманітною трав'яною рослинністю. В усіх ставках парку водилося багато риби та раків, а в прирічкових очеретах – всіякої дичини (лиски, нирки, крижні, сірі чаплі, гуси). На деревах гніздилися лісові птахи. До південних лісових масивів забігали зайці, козулі та лисиці. У західній частині Старого парку, по правому березі Нижнього ставу простягався фруктовий сад [2, с. 27].

Органічно вписувався до паркової архітектури ряд будівель. Різні сорти винограду обвивали веранди і бесідки. Старий парк прикрашали дві квіткові клумби, увінчані скульптурними фонтанами, та стара гармата, яка нагадувала Толстим про бойову славу їхніх предків. Один з фонтанів мав форму масивної круглої чаші, в якій стояв хлопчик і обіймав білого лебедя з розкритими крилами, а другий фонтан мав форму жаби зеленого кольору. Старий парк мав три входи – з півночі, сходу та півдня, прикрашені декоративними цегляними і металевими арками. У південно-східному кутку Старого парку вздовж металевої огорожі простягалася глибока канава що межувала з вигоном. З півдня вигін також обмежувався глибокою канавою – так граф перекривав доступ у парк селянам. За південною канавою була вже північно-східна межа Нового парку, північно-східна і західна межа пролягали понад нижнім ставом і берегом Омельничка [2, с. 28].

Пройшовши зі Старого парку через греблю Нижнього ставу, відвідувач одразу ж потрапляв на Ялинову алею Нового парку, яка піднімаючись вгору, перетинала Лісопарк з півночі на південь. Доріжка була вкрита травою. Перед вічнозеленими ялинами казково підстрижені туї. Обабіч розташовувалися мальовничі лісові масиви, особливий інтерес серед яких викликали гаї Палласової (кримської) сосни, дубів червоного та звичайного, також березовий гай [2, с. 29].

Новий парк, як і Старий, мав густе плетиво гарних алей і доріжок. Вздовж усієї його південної межі тяглися гледичійова лісосмуга і глибока канава, які відігравали тут захисну роль. З північно-західних та західних околиць Нового парку відкривалися мальовничі дальні перспективи – розливи річок, широкі луки, ліси на пагорбах та «вікна» у безкрай степ. У центрі Нового парку поблизу Ялинової алеї, на насипному пагорбі стояв будинок сторожа, ніяких інших архітектурних будівель у новому парку не було [1, с. 97].

З 1923 р. парк увійшов до володінь щойно створеного радгоспу «Онуфріївка». На превеликий жаль, чимало його природних і архітектурних цінностей не збереглося до наших днів, бо були знищені в роки громадянської та Другої світової воєн. Особливо великої шкоди заподіяли парку німецько-фашистські загарбники – вони вирубали цілі гаї рідкісних деревних порід, знищили багато окремих дерев-екзотів та кущів, зруйнували ряд паркових будівель, перетворили на болото мальовничі онуфріївські ставки.

Після війни 1947 р. радгосп «Онуфріївка» було реорганізовано в державний кінний завод № 175.29 січня 1960 р. Онуфріївський парк був затверджений як парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення площею 51,7 га. Онуфріївський парк один з найстаріших на Україні, вік його вже перевалив за 170 років. І хоча за кількістю різних порід цей парк не міг зрівнятися з таким дендраріями, як Тростянецький парк і «Софіївка», проте за місцем свого розташування і якістю деревних порід завжди виділявся серед інших [1, с. 98].

Онуфріївський парк розташований в центрі степової зони на Придніпровському плато, поверхня якого рівнинна, розсічена густою мережею річок та балок. Південно-Східною околицею тече річка Сухий Омельник. Вона бере свій початок в с. Шевченкове Онуфріївського району. Паркові масиви розкинулися по обох берегах цієї степової річки, в яку на території парку вливається інша річка – Омельничок, що починається за 24 км від Онуфріївки в с. Василівка. Обидві річки живлять водами Верхній і Нижній ставки. На Сухому Омельничку в Онуфріївці багато знижених місць. Зелень дерев, кущів і трав у будь-який час літа створюють свій мікроклімат – з нижчою температурою повітря та відносною вологістю, ніж у навколишніх селах. Ґрунти досить родючі, придатні для вирощування багатьох деревних і чагарникових порід [2, с. 31].

Реєстр дерев та чагарників парку, який подав у 1929 р. Б. Сидоренко, налічував 42 породи. Нині ця кількість порівняно небагато і становить близько 50 видів. Серед них декілька видів віднесені до екзотичних та рідкісних – софора японська, ялівець віргінський каркас західний. Представлені ці види поодинокими екземплярами. З паркових посадок випали гінґо дволопатеве, ялина колюча, катальпа, яловець козацький та інші цінні породи. У різний час колишні галявини засаджувалися кленом гостролистим, робінією звичайною і малоцінним кленом ясенелистим, тому старі композиційні групи мало виявленні. Площі відкритих просторів значно скоротилися [2, с. 32].

Зміни відбулися і в самій будові парку. Вже давно немає фруктового саду, алеї в'язів із кулястими кронами в Старому парку, а в Новому – ялинової алеї. Лише частково збереглася Вербова алея на греблі Нижнього ставу. Урізний час були зруйновані бесідки, теплиця, оранжерея, містки на греблі Селянського ставу. Так багато чого зі скарбів парку не зберіг час, але те що залишилося викликає інтерес, становить історичну та культурну цінність, особливо, якщо враховувати, що парк був створений в умовах посушливого степу. У даний час основними породами тут є дуби звичайні і північний (червоний), клен-явір, клени гостролистий, польовий та ясенелистий, верби біла вавилонська та козяча, тополя чорна, осика та інші. Рідше зустрічаються липа, береза і каштан а з хвойних — звичайна та кримська, туя західна. Чагарниками представлені тереном степовим та іншими видами глоду і шипшини. У парку збереглося старе планування більшості доріжок і лісових масивів, чимало вікових дерев і система ставків.

Необхідно зауважити, що парк пам'ятка садово-паркового мистецтва першої половини – середини ХІХ ст. Онуфріївський парк потребує докорінної реконструкції значної частини деревостанів, капітального ремонту гідротехнічних споруд, алеї, адміністративного будинку, проведення лісовідновлюваних робіт, рубок догляду та санітарних рубок [1, с. 102].

В економії Толстих в Онуфріївці діяла 10-пільна сівозміна, агрономом тут працював учень вченого В.В. Докучаєва. З 1914 року почали сіяти цукрові буряки. Працював кінний завод, де вирощувались арденські коні. Була ферма корів сірої української породи (понад 600 голів). Вирощувались також в економії графа вівці породи рамбульє (8 тис. голів), які перемагали на російських і міжнародних виставках. Використовувалась досконала на той час техніка - залізні плуги, лушчильники, жниварки тощо. При маєтку навіть діяла метеорологічна станція. Працював паровий млин з денним помелом 1000 пудів зерна та інші господарчі будівлі. Практикувалось штучне лісонасадження, причому посадковий матеріал брали з власних розсадників [4, с. 16].

У 1896 р. в селі Павлиш на кошти Толстих була збудована земська лікарня, яка працювала до 1987 р. Багато із споруд збереглися до нашого часу, деякі були перебудовані, від інших залишились тільки фотокартки [4, с. 16].

У 1912 році Олександрійська повітова земська управа зверталась до графа Толстого з проханням приєднатись до його телефонної лінії Павлиш-Онуфріївка-Богоявленське [4, с. 35]. На початку ХХ ст. Онуфріївка була волосним містечком, в якому було 346 дворів, де проживало 2368 чоловік. В містечку було волосне правління, православна церква, народна школа, земська поштова станція, метеостанція, цегляний завод, 7 лавок, 2 корчми,

проводилось на рік 3 ярмарки (Середньопісна, 9 травня і Покровська), працював фельдшер. Вулиці широкі, прямі, перетинались під прямим кутом. Двори огорожені загородами, а на головних вулицях - дощатими заборами, хати виходять 2-3 вікнами на вулицю. В деяких дворах високі ворота з прибудовами для лавок. Економічні будови відгороджені на площі більшій ніж саме містечко. Став і 70 колодязів у містечку та степу [4, с. 36].

У 35 км від міста Бихова (Могилевська область) знаходиться село Грудинівка. Назва цього села тісно пов'язана з родом Толстих. Саме тут був розташований їхній маєток. Грудинівка і до нині вражає прекрасною природою, а також архітектурним шедевром палацо-парковим комплексом Толстих. У XVIII ст. ця земля належала таким відомим магнатським родам, як Хацкевичі і Сапеги Але після першого поділу Речі Посполитої, в 1772 році, вся Могилевщина стала російською територією. Імператриця Катерина II була щедрою жінкою, вона роздавала своїм придворним нові землі направо і наліво. Село Грудинівка, а також 19 тисяч десятин землі і лісу отримав граф Дмитро Олександрович Толстой. Він був Могилевським цивільним губернатором в 1812 – 1820 роках [3, с. 6].

Збереглися документи за 1804 і 1823 роки, де сказано, що в маєтку Грудинівка працював один із найкращих племінних кінних заводів, а також мануфактурна фабрика. Трохи пізніше тут з'явилася ще і пивоварня зі склозаводом. Сім'я Толстих побудувала в селищі прекрасний маєток, вибравши для нього гарне місце на березі озера. Д.О. Толстой вклав всю душу в розбудову цих земель. Саме завдяки йому з'явився маєток Толстих, а також був створений парк. Таким чином можна стверджувати що парк в Грудинівці був зразком для створення парку в Онуфріївці, адже дитинство творця Онуфріївського парку М.Д. Толстого пройшло в Грудинівці, у маєтку батька Дмитра Толстого.

Чудовий маєток на Сабановому мості є пам'яткою містобудування та архітектури, зразком дворянського будинку першої половини XIX ст. Складається з двох будівель: власне графський будинок, двоповерховий особняк з 12 кімнатами і картинна галерея. Будинок збудовано в 1832 р. камер-юнкером (штабс-ротмістром?) М.А. Хорватом за проектом архітектора Боффо (Торічеллі?) в стилі російського класицизму. В 30-х роках XIX ст. будинок переходить у власність грецького генерального консула Цицинії. В 1838 р. цю будівлю викупив граф М.Д. Толстой [5, с. 30].

У 1898 році Михайло Михайлович-молодший добудував до вже існуючого будинку прибудову в стилі пізнього бароко – для картинної галереї. У 1899 році в Одесі була відкрита картинна галерея графа М.М. Толстого. Вона збиралась трьома поколіннями Толстих. У колекції картин знаходились оригінали класиків - Рубенса, Рембрандта, Гойї, Веласкеса, Адама, Поттера, Рені, Ван Ейка Альбано, Ватто, Боскетто, а також картини видатних художників того часу. В певний час жителі та гості Одеси мали змогу відвідувати картинну галерею графів Толстих. Будинок галереї був декорований одним із кращих скульпторів дореволюційної Одеси Луїджі Іоріні. Картинна галерея представляла собою двоповерховий корпус з фасадом у стилі бароко, з багатим оздобленням, ліпними прикрасами: балясинами, картушами, скульптурними деталями, гербами [3, с. 7]. Час і історичні обставини XX ст. розкидали колись цілісну колекцію картин графів Толстих по різних країнах і власниках. Відбудова її – справа подальших наукових пошуків.

В гостинній Будинку вчених знаходиться рояль Ліста, що був тривалий час в неробочому стані. В 2002 році його було відремонтовано. Рояль було зроблено по спеціальному замовленню Ліста німецькій фірмі «Шрьодер», філіал якої находився в Санкт-Петербурзі. В 1847 році Ференц Ліст з роялем гастролював в Одесі. При від'їзді, подіймаючи рояль на пароплав, вантажники впустили його. Рояль був пошкоджений, і Ліст залишив його в порту. В 1990-х роках про цю історію дізнався один з членів товариства «Одессика» Будинку вчених і почав пошуки. Потім він дізнався, що в школі ім. Столярського (школа талановитих молодих музикантів) є за кулісами схожий рояль,

тільки чорного кольору. Після реставрації, що відкрила унікальний розпис на роялі, сумніви зникли – це інструмент Ліста [3, с. 7].

Спальня Олени Григорівни була набагато більше, ніж у Михайла Михайловича. Дзеркало в її спальні – це вхід в спальню Михайла Михайловича, задекорований від чужих очей. В будинку був особливо улюблений чоловіками сім'ї Толстих салон (зараз – Шовкова гостинна). Біла зала з венеціанськими дзеркалами – гостинна Толстих. Мармурова гостинна (раніше столова) облицьована штучним мармуром (нове віяння того часу – винахід одеського майстра).

Після революції 1917 р. більшовики видали указ про передачу кращих особняків вченим. В 1920 р. після остаточного встановлення радянської влади в міст, в особняку Толстих було відкрито Перший народний музей, він поповнився картинами з приватних одеських колекцій відомих Руссова, Севастопуло, Янопуло та ін. Музей займав цілий поверх особняка і розміщувався в восьми залах. Тут було виставлено біля 300 картин, 100 предметів старих меблів, вази, гравюри. Директором цього музею в період з 1920 р. був відомий одеський художник Т.Б. Фраєрман (1883 – 1957). З 1934 р. музей став відділом Одеського музею Західного та Східного мистецтва на вул. Пушкінській [3, с. 8].

У 1934 р. в колишній особняк гр. Толстих з вулиці Щепкіна, 12 переїжджає в Одеський Будинок вчених, що заснований в 1923 році першим в Україні.

Під час Другої світової війни поряд з будинком вчених впала бомба, яка повинна була зруйнувати півбудівлі, але цього не сталося, лише в задніх кімнатах вибило скло. Після відходу радянських військ в Одесу прийшли румуни. Оскільки в будинку Толстих були гарні апартаменти і конюшні, то на нього звернув увагу один з кавалерійських підрозділів. Військовики почали грабувати Будинок вчених тоді, коли ще солдати не встигли поставити коней у стійла. Комендант Одеси заборонив грабувати «храм мистецтв», і наказав прибрати конюшні. В роки румунської окупації Будинок вчених продовжував свою роботу. У 1944 році, коли німці залишали Одесу вони заклали 20 мін. Та за випадковим збігом обставин вони були знайдені. Як і в 1941 році доля врятувала Будинок вчених [3, с. 8].

Представники цих родин увійшли в історію району як добрі господарі та меценати. На їх кошти було збудовано церкву та школу в Онуфріївці, вони підтримували розвиток освіти, медицини та культури, проведено першу телефонну лінію. Також на території селища Онуфріївка була збудована літня резиденція графів, з якої сьогодні утворено Онуфріївський парк, який став пам'яткою садово-паркового мистецтва, і хоча за кількістю різних порід цей парк не міг зрівнятися з таким дендраріями, як Тростянецький парк і «Софіївка», проте за місцем свого розташування і якістю деревних порід завжди виділявся серед інших. Історія району є невід'ємною частиною історії українського Придніпров'я та Центральної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заповідні куточки Кіровоградської землі. – Колектив авторів під ред. Т.П. Андрієнко. – К.; Арктур-А; 1999. – 178 с.
2. Левицький В.І. «Онуфріївський парк» / В.І. Левицький. – Дніпропетровськ: «Промінь», 1976. – 62 с.
3. Одеський історико-краєзнавчий музей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://www.history.odessa.ua/>
4. Отчет Александрійской земской управы за 1914 г. – Елисаветград, 1915. – 145 с.
5. Постриган В.В., Сурмило В.І. Історія Онуфріївського району / В.В. Постриган, В.І. Сурмило. – Кременчук, 2010. – 176 с.

ПАРФУМЕРНА ІНДУСТРІЯ ГЕНРІХА БРОКАРА

Аліна КОВАЛЕНКО

(студентка групи ІІІ7М2 факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Є.В. Дементов

Якщо говорити про високі образи парфумерного мистецтва, то ми частіше всього подумки переносимось до Франції, батьківщини вишуканих ароматів. Парфумерна індустрія в Росії почала розвиватись набагато пізніше, ніж в Західній Європі. В області моди та парфумерії головною пристрастю росіян, звичайно, було все французьке. Але не дивлячись на велику популярність іноземних товарів, російські парфумери все ж таки змогли довести, що вони не гірші і їм вдалося заявити про себе не лише на внутрішньому російському ринку, але і на світовому.

Товариство «Брокер і К⁰» – легенда парфумерної промисловості Російської імперії. Сьогодні багато іноземних виробників пишаються своєю приналежністю до Росії. Генріх Брокер, залишаючись французьким підданим, був справжнім патріотом Росії. Саме завдяки йому російська парфумерія отримала міжнародне визнання [6, с. 5].

Анрі (Генріх) Брокер народився 1 серпня 1837 року в Парижі у родині талановитого хіміка і парфумера Атанаса Брокера. Його батько тримав невелику парфумерну лавку на Єлисейських полях. Тут він виготовляв олії і туалетне мило. Саме він відкрив секрет виготовлення прозорого і кокосового мила. Однак через велику конкуренцію справи в Атанаса Брокера у рідній Франції йшли не дуже успішно, тому він вирішив разом з синами переїхати до Америки, де елітні парфуми були рідкістю [1, с. 36].

З переїздом до Америки Атанас відкрив невелику фірму у Філадельфії. Тут він отримав патент на виготовлення ним мила дивовижної якості. Проте і в США справи йшли не дуже успішно, до того ж Атанас постійно мучила ностальгія, тому незабаром він повертається до Франції, залишивши бізнес своїм синам – 16-річному Олександрю і 14-річному Анрі. З часом Анрі очолив фірму, оскільки його старший брат раптово помер. Та згодом він також повертається до Парижу і, порадившись з батьком, вирішив спробувати збудувати бізнес у Росії, яка була значно ближче до рідної Франції та США [2, с. 1].

Переїзду Анрі Брокера до Росії сприяло і те, що він отримав пропозицію від приятеля свого батька, відомого французького парфумера Костянтина Павловича Гіка, який відкрив власну фабрику в Москві. Отже, в 1861 році 24-річний Анрі переїжджає до Москви і з цього часу його почали називати Генріхом Афанасійовичем Брокером [7, с. 51].

У Москві Генріх отримав місце лаборанта на одній із фабрик К. Гіка. Для останнього француз-лаборант був важливою фігурою, оскільки знав секрети технології і розумівся на паризькій парфумерній моді. У свою чергу для Г. Брокера ця робота була можливістю познайомитися з країною, яку він прагнув підкорити. Працюючи лаборантом він винайшов спосіб виготовлення концентрованих парфумів [3, с. 1].

На відміну від батька, який готовий був відмовитися від парфумерного бізнесу заради повернення на батьківщину, Генріх Брокер відмовився від декількох пропозицій французьких парфумерних фірм і остаточно оселився в Москві, яку він не дуже й любив. В одному з приватних листів сам Брокер писав: *«Виїжджаючи з Росії за кордон, – писав він дружині, – переживаєш відчуття, ніби зняв з себе брудну сорочку і надягнув чисту»* [7, с. 53]. Жити в Росії було для нього неможливо, але і працювати в якій-небудь іншій країні він не міг. Виявляється, можна не любити країну і тим не менше приносити їй користь. Цьому сприяло також знайомство Генріха з дочкою бельгійця Томаса Раве – Шарлоттою, яка стала його першим і єдиним коханням. Вона все життя прожила в Росії і не збиралась покидати таку рідну їй країну. Шарлотті було близько двох років, коли вони з батьками переїхали до Росії, тому вона вважала себе істинною росіяночку. Дівчина досконало вивчила російську мову, розуміла звички і звичаї своїх нових співвітчизників і

просто обожнювала російську культуру, а особливо – російську літературу. Шарлотта була освіченою, розумною і напрочуд вродливою. Не дивно, що Генріх з першого погляду в неї закохався [9, с. 2].

7 вересня 1862 року 24-річний Генріх Брокер одружується на 19-річній Шарлотті і остаточно оселяється в Росії. Вони обвінчалися за католицьким звичаєм – не дивлячись на те, що в Росії навернення в православ'я було дуже вигідним, особливо для починаючих бізнесменів. Однак ні Генріх, ні Шарлотта не змінили своєї віри. У цьому шлюбі народилося троє дітей – донька Євгенія та сини – Олександр і Емілій, які продовжили парфумерну справу своїх батьків [3, с. 2].

Цей шлюб повністю змінив життя Генріха і позитивно вплинув на його бізнес, визначив майбутній успіх його справи. Так, вона все життя допомагала чоловікові в справах: придумувала назви для нової продукції, розробляла дизайн упаковок і навіть вела переговори з партнерами [12, с. 2]. Також завдяки своїй дружині Брокеру вдалося обійти умови контракту з К. Гіком, залишити за собою право власності перш за все на розроблений ним спосіб виготовлення концентрованих парфумів. Їх основна перевага полягала в тому, що їх було легше зберігати і перевозити. Цей винахід Генріх продав за 25 тисяч франків фірмі «Рур Бертран» із знаменитого Грасса – центру парфумерної промисловості Франції. Тоді ж Генріху запропонували місце директора у французькій фірмі «Легран», однак Брокер відмовився, вирішивши залишитися у Москві та вкласти гроші у власну справу [1, с. 37].

Виробництво парфумерії в Росії було на той час у зародковому стані. До Брокера предмети особистої гігієни вважалися розкішшю, тому нею користувалися російські аристократи, надаючи перевагу французькій продукції. Більшість населення милось у ту пору лугом, що виготовлявся кустарним способом з пічної золи. Гарне мило завозилося з-за кордону і було доступне лише представникам вищого стану. Тому дешеве мило для народу – це те, з чого варто було б розпочинати будь-якому підприємцю-початківцю.

Генріх Брокер вирішив зайнятися виробництвом мила та парфумерної продукції саме в Росії, намагаючись довести, що російська продукція може бути не менш якісною, ніж популярна на той час французька. Шарлотта запропонувала своєму чоловіку розпочати справу з виробництва мила для звичайних людей. При чому вона вважала, що для приваблення покупців мило має виглядати незвичайно: для дітей виготовляти мило у вигляді різних тваринок – кошенят, зайчиків, цуценят; для дітей старшого віку – з буквами алфавіту, а для дорослих – у формі овочів [4, с. 2].

Виготовлення мила для бідних було хоча і ризикованою, але вигідною справою, оскільки елітну продукцію виготовляло Товариство «А. Ралле і К⁰» і конкурувати з ними на той час було практично не реально. Тому 15 травня 1864 року у Теплому перевулку в Москві Г. Брокер відкрив свою першу фабрику з виготовлення мила. Правда фабрикою це «підприємство» складно було назвати, оскільки це була переобладнана конюшня, в якій працювало лише троє осіб – майстер Олексій Бурдаков (майбутній головний технолог фірми), робочий Герасим і сам Брокер. У трьох великих каstrулях вони варили мило (близько 100 кусків на день), а потім самостійно розвозили його по найближчих лавках. Обладнання складалося з трьох котлів, дров'яної печі і кам'яної ступки. З цього і розпочалась велика парфумерна імперія Брокера [1, с. 37 – 38].

З самого початку підприємство виробляло три сорти мила – «Янтарне», «Медове», «Дитяче». Продукція одразу ж завоювала популярність у народу, тому власник підприємства вирішив розширити асортимент своєї продукції. Генріх виготовив нове мило – «Грецьке», створене на основі горіхової олії. Потім були створені такі види, як «Шаром» у вигляді кульки і мило, що стало хітом продаж – «Народне» у вигляді прямокутника. Вартість мила була надзвичайно низькою – від одної до п'яти копійок за кусок. Вартість «Грецького» була вищою (60 копійок) і призначалася для більш заможних осіб [8, с. 83].

З часом виробництва мила почало приносити прибуток, а «Народне» мило» у 1865 році отримало срібну медаль на Московській виставці російських виробництв. Після цього

Брокер покидає свою конюшню-миловарню і влаштовує більш простору майстерню на Зубовському бульварі, а в 1869 році Генріх купує садибу на Митній вулиці. Головний поміщицький будинок, який став адміністративним корпусом і частину парку з фонтаном він залишив, а дрібні надвірні побудови були знесені, на їх місці збудовані виробничі корпуси. Садиба-фабрика мала такий живописний вигляд, що її зображення стало фірмовою етикеткою компанії Брокер [12, с. 7].

1871 року Г. Брокер знаходить собі компаньйона – купця Василя Рудольфовича Германа, вихідця із Саксонії. Разом вони засновують «Торговий дім Брокер і К⁰», а в 1872 році на Нікольській вулиці було відкрито перший фірмовий магазин Брокера [12, с. 7].

Парфумерія для Брокерів стала не просто бізнесом, а справжньою пристрастю. Шарлотта запропонувала чоловікові збільшити асортимент продукції – крім дешевого мила, яке складало 90% всієї продукції, розпочати випускати такі ж дешеві пудру, креми та помади. І незабаром фабрика почала випускати пудру «Лебединий пух», помаду «Румяш» та крем «Сніжинка» [8, с. 83]. Уже на Всеросійській мануфактурній виставці в 1870 році в Петербурзі його товари удостоїлися срібної медалі – «За відмінну гідність, при вельми помірних цінах» [11, с. 354].

Однак, Г. Брокер завжди мріяв випускати парфуми, а не звичайне мило. До того ж він уже завоював «народний» ринок, і тепер прагнув підкорити новий – еліту. А для того, щоб завоювати досить примхливу публіку, потрібен був ефективний рекламний хід, і шанс для такого випав влітку 1873 року. Того року до Москви прибула велика княгиня Марія Олександрівна – дочка імператора Олександра II і дружина англійського герцога Единбурзького. Брокер вирішив, що це його шанс, і приготував для неї подарунок. Генріх подарував 69-річній княгині букет із штучних конвалій, фіалок і нарцисів, які були виготовлені із кольорового воску і віддушені спеціальними ароматичними есенціями, які Брокер виготовляв особисто. Букет пахнув справжніми квітами [7, с. 54].

А вже через декілька місяців московський генерал-губернатор отримав від графа Адлерберга телеграму, в якій говорилося: *«Государь Император Высочайше изволил разрешить московскому парфюмерному фабриканту и купцу французскому подданному Генриху Брокару именоваться поставщиком государыни Великой Княгини Марии Александровны, с правом употреблять на вывеске вензельное изображение Имени Ея Императорского Высочества»*. З цього часу шлях до елітного покупця для товариства «Брокер і К⁰» був відкритим. До того ж тепер Брокару було легше боротися з підробкою, що останнім часом траплялося все частіше, ввівши особливу етикетку для всіх видів своїх товарів. Захистившись від підробок, Брокер невтомно винаходив все нові і нові сорти мила [7, с. 55].

Орієнтуючи виробництво на еліту, Г.Брокер не забував і про звичайних росіян. Однак їм він почав приділяти менше уваги, поклавши всю основну роботу з виготовлення мила й іншої дешевої парфумерної продукції на француза Шевальє, який працював з Брокаром. За шість років Шевальє випустив на ринок мило «М'ятне», «Російське», «Кокосове», «Національне», «Сільське», «Французьке», «Театральне», «Електричне» [5, с. 39]. Брокер присвячував нові сорти мила найбільшим подіям, які відбувалися в імперії. Наприклад, на початку російсько-турецької війни в продаж з'явилося мило «Військове», а в день, коли російські війська з перемогою ввійшли в Плевну, на парфумерних прилавках з'явилася помада «Букет Плевни». До виставок, на яких продукція фірми незмінно займала призові місця варили мило «Виставкове», до ярмарок – «Ярмаркове», для ювілеїв готували «Ювілейне», для жінок – «Дамське», а для чоловіків – «Чоловіче» [10, с. 2].

Особливу увагу на підприємствах Брокера приділяли яскравій і оригінальній упаковці продукції. Етикетки замовляли знаменитим художникам, майстри конструювали оригінальні подарункові коробки, а завод братів Грибових випускав вишукані флакони та інші скляні ємкості для кремів і помад. З часом фірма «Брокер і К⁰» організувала своє власне скляне виробництво, орієнтоване на випуск ексклюзивних виробів [2, с. 3].

Москвичі швидко звикли до брокарівської продукції. Одного магазину виявилось мало, тому в 1887 році Г.Брокер відкриває ще один – на Біржевій вулиці. До відкриття другого магазину Шарлотта придумала ще один маркетинговий хід – вона зібрала у набір десять ароматичних виробів: парфуми, одеколон, помаду, крем, мило та інші предмети. На презентації магазину Шарлотта випустила ці набори у продаж і поставила на них надзвичайно низьку ціну – лише 1 рубль. Ціна виявилась настільки низькою, що народ буквально за декілька годин розкупив весь магазин. А в газетах навіть писали: *«Публіка так навалила до магазину, що поліція до трьох годин дня приказали припинити торгівлю і почала наводити порядок»* [4, с. 3].

Однак справжній фурор спричинив одеколон «Квітковий», чому також сприяла чергова ефективна рекламна акція. Для його реклами на Всеросійській промислово-художній виставці 1882 року збудували фонтан, із якого била не вода, а одеколон. Це була презентація нового продукту компанії – «Квітковий одеколон». Люди почали вмочувати у фонтані свої речі – хустки, капелюшки, сумки. Звісно, «Квітковий» аромат одразу отримав популярність серед московської публіки. А в 1883 році на Всеросійській виставці у Москві одеколон отримав золоту медаль [9, с. 4].

У 1889 році талановитий підприємець розвинув успіх, відтворивши одеколон наполеонівської армії. Він назвав його просто – «Потрійний». Це був перший російський одеколон для чоловіків. У тому ж році Г. Брокер випустив чудові парфуми із запахом бузку – «Персидський бузок», які він придумав спеціально для своєї дружини і подарував їй на їхнє срібне весілля. Ці парфуми вже по-справжньому оцінили французи: вони не лише отримали велику популярність, але й найвищу нагороду – Велику золоту медаль на Всесвітній виставці вишуканої та гігієнічної парфумерії у Парижі [3, с. 2]. Тонкий квітковий аромат «Персидського бузку» протягом 30 років був популярним не лише в Росії, а й з успіхом продавався за кордоном – у Франції, Іспанії, Бельгії, США, Персії, Китаї, Японії [9, с. 4].

Торговий дім «Брокер і К⁰» отримав високі нагороди в Ніщі, Одесі, Бостоні, Барселоні та інших містах. Однак традиційна прихильність російського покупця перед усім закордонним гальмувала бізнес Брокера. Навіть ті, хто готовий був купатися у фонтані з одеколоном, надавали перевагу французьким парфумам. І Г. Брокер нічого не міг з цим зробити. В одному з листів своїй дружині він писав: «У Росії кришталевий посуд для тонких духів не менше вишуканий, а інколи вище якістю і формою тутешніх, не говорячи вже про самі духи» [1, с. 42].

Створивши конкурентоспроможну «високу парфумерію» Генріх Брокер не міг переконати покупців в її перевагах. І тут на допомогу знову прийшла Шарлотта. Вона, змовившись з О.І. Бурдаковим – головним технологом фабрики і другом родини, пішла на публічну провокацію. Партію дорогих французьких парфумів фірми «Любен» вони розлили по брокарівських флаконах і навпаки, – брокарівські парфуми у французькі флакони. У такому вигляді їх випустили у продаж. Через деякий час значна частина «російських» парфумів була повернена до магазину зі скаргою на низьку якість. Вибагливі клієнти обурювались вітчизняними парфумами і вимагали «закордонні» [1, с. 42]. Після цього фірма Брокера оголосила в газетах про свій зумисний обман покупців. Скандал був великим, але, здається, саме цього і добивалася Шарлотта, щоб довести, що російська марка нітрохи не гірша європейської [1, с. 43].

1893 року торговий дім «Брокер і К⁰» стає товариством. Це означало, що сімейство Брокер викупило акції своїх компаньйонів і стало володіти своєю фірмою одноосібно. Фірма мала власні представництва у Варшаві, Ризі, Мінську, Катеринославі. Г. Брокер отримав звання поставника російського та іспанського імператорського дворів, а його продукція експортувалась до Франції, Бельгії, Іспанії, США, Китаю і Японії [1, с. 43].

Генріха Брокера нагороджували і хвалили. Серед його численних нагород були не лише дипломи і медалі, але й два золотих російських герби, пожалувані йому в якості визнання його заслуг і продукції. Остання винагорода, яку отримав Брокер, була значною

– 1900 року він завоював Гран-прі на Всесвітній виставці у Парижі, вперше залишивши французів другими [4, с. 4]. Однак, єдина нагорода, якої не вистачало у колекції Брокера, був титул «Поставщика Двора Його Імператорської Величності», про яку він мріяв все життя. І товариство «Брокер і К⁰» отримало цю нагороду, однак ні Брокер, ні його дружина до цього дня не дожили [4, с. 4].

На початку ХХ ст. Г. Брокер був визнаним королем російського парфумерного ринку, успіх його фірми перевершив усіх російських конкурентів. 1900 року обороти товариства «Брокер і К⁰» склали близько 2,5 млн. рублів на рік, на протигау 12 тис. рублів, з яких розпочинав підприємець [4, с. 4].

Про об'єми виробництва фірми свідчать такі цифри. «Квітковий одеколон» випускався у 1888 році у кількості 86400 флаконів, в 1893 р. – уже 246 тисяч штук, в 1898 р. – 742 тисяч, у 1913 р. – 2,5 млн. флаконів. У 1883 р. фабрика випустила 72 тисячі коробок пудри, в 1893 р. – 430 тисяч, в 1913 р. – 3,6 млн. коробок [11, с. 343].

На початку 70-х років ХІХ ст., крім роботи, у Г. Брокера з'явилась ще одна пристрасть – колекціонування. Йому вдалося зібрати дуже багату колекцію картин та інших предметів мистецтв. Хоча колекція Брокера не мала системного характеру: там були картини, скульптури, вироби з бронзи, скла, кришталю і фарфору, меблі, зброя, тканини, предмети декоративно-прикладного мистецтва, давньоруські ікони та багато іншого. Але найбільша його цінність – це зібрання живописних полотен і малюнків західноєвропейських майстрів ХV – ХVІІІ ст. французької, фламандської, голландської, німецької, італійської, іспанської та англійської шкіл [9, с. 5]. Г. Брокер навіть відкрив власну виставку предметів старовини та мистецтва у восьми залах Верхніх торговельних рядів на Червоній площі. А частину своєї колекції – зібрання масонських предметів – Генріх подарував Імператорському історичному музею [9, с. 5].

Г. Брокер ніколи не любив Росію, але працювати хотів тільки там. Якось Шарлотта запитала у свого чоловіка, чи хотів би він повернутися до Парижу? На що той відповів: «*Я повернусь до Франції помирати, але жити і працювати можу тільки у Росії*» [7, с. 53]. Так і сталося. У середині 1899 року лікарі виявили у Г. Брокера цироз печінки і водянку. Йому залишилося жити не більше ніж 1,5 року. Тому Брокер вирішив поїхати до Франції, де хотів померти. Помер Генріх 3 грудня 1900 року у каннах (за іншими даними – у Москві). Поховали його на батьківщині у містечку Провен поблизу Парижу у родинному склепі [3, с. 4].

Після смерті підприємця фірма перейшла до його дружини. Але вона недовго пережила чоловіка. Шарлотта пішла з життя 1903 року. Справу батьків продовжили сини Олександр та Емілій. Вони взялися за справу дуже енергійно і до 1913 року домоглися того, що сімейна фірма отримала найвищий в Росії титул «постачальника двору Його Імператорської Величності». Це був рік святкування 300-річчя дому Романових. Пройти повз такої події брокерівці не могли. І до ювілею у продаж надійшли парфуми, які посіли потім перші місця майже на всіх міжнародних виставках. Парфуми називалися «Улюблений букет імператриці». Їх автором був директор фірми Брокера Август Мішель. Пізніше він перейменував назву парфумів і з 1925 року вони почали називатися «Червона Москва» [2, с. 4].

Після революції 1917 року фабрику було націоналізовано: легендарна «Імперія Брокера» перетворилася у «Замоскворецький парфумерно-миловарний комбінат № 5». У 1922 році фабрика, завдяки А. Мішелю, який після революції залишився в Росії і повернувся на фабрику у 20-ті роки отримала більш милозвучну назву – «Нова зоря». Саме під цією назвою вона існує і нині [12, с. 4].

Отже, «золотий вік російської парфумерії» нерозривно пов'язаний з іменем Генріха Брокера, француза за походженням, який створив у Росії товариство «Брокер і К⁰». Завдяки своїй підприємливій дружині – Шарлотті, він зробив ставку на просте населення Російської імперії, на відміну від свого конкурента Альфонса Ралле. Серед клієнтів Брокера були як найбідніші, так і найзаможніші верстви населення. Особливістю

Г. Брокара було виробництво подарункових наборів. Велике значення він також приділяв упаковці товарів та рекламі, яка стала візитною карткою Генріха Афанасійовича. Рекламні акції супроводжували презентації найвизначніших парфумів, серед яких особливо популярними став одеколон «Квітковий».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильева Е.К., Пернатъев Ю.С. 50 знаменитых бизнесменов XIX в. /Е.К. Васильева, Ю.С. Пернатъев. – Харьков: Фолио,2004. – 512 с.
2. Васильева Е.К. Брокер Андрей Афанасьевич [Электронный ресурс] // Тайны истории, 2014. – Режим доступа: <https://secrethistory.su/824-brokar-andrey-afanasevich.html>
3. Генрих Афанасьевич Брокер [Электронный ресурс] // Биографический справочник Музея предпринимателей, меценатов и благотворителей. – Режим доступа: <http://muzeum.me/index.php?page=subj&order=16>
4. История создания и развития парфюмерии Брокер [Электронный ресурс] / Энциклопедия парфюмерии /История брендов // Флесс. – 2014. – Режим доступа: <https://makeup.com.ua/articles/309/>
5. История бренда «Юбилейное» 1913 – 2013. – М.: ООО «Крафт Фудс Рус»,2013. – 76 с.
6. Кожаринов В.В. Русская парфюмерия XIX – начало XX века /В.В. Кожаринов. – М.: Советский спорт,1998. – 158 с.
7. Малахов А. Мыловар Российской империи /А. Малахов // Коммерсант – Деньги. – № 4. – С. 51 – 56.
8. Медведева Т. Парфюмер и продакшн (аромат эффективности) / Т. Медведева // Реклама и жизнь. – № 3. – 2012. – С.80 – 89.
9. Савинов А. Русский коллекционер Генрих Брокер [Электронный ресурс] / А. Савинов // Наше наследие. – 2010. – № 93 – 94.- Режим доступа: <http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/9402.php>
10. Скворцова А.В. Символика на русских парфюмерных флаконах [Электронный ресурс] / А.В. Скворцова // «Академия русской символики «Марс», Альманах. – № 2. – М.,2005. – Режим доступа: http://www.geraldika.org/02_2005_15.htm
11. Суслина Е.И. Повседневная жизнь русских щеголей и модниц / Е.И. Суслина. – М.:Молодая гвардия, 2003. – 381 с.
12. Хорватова Е.В. Знаменитые московские парфюмеры. Товарищество «А. Брокер и К⁰» [Электронный ресурс] / Е.В. Хорватова // Эхо. – 2013. – Режим доступа: <https://eho-2013.livejournal.com/73356.html>

НОТАТКИ

Підписано до друку 26.10.18. Формат 60 × 84 1/16 Папір офсет
Друк різнограф. Ум. др. арк. 6,16. Тираж 100 прим. Зам. № 0110

ЦЕНТР ОПЕРАТИВНОЇ ПОЛІГРАФІЇ «АВАНГАРД»

м. Кіровоград, вул. Пашутінська, 12, оф. 4.

МОБ. /066/ 955-36-81, 926-00-01.

<http://avangard.kr.ua> , e-mail: info@avangard.kr.ua